



# LÉLEK *és* TÖRTÉNELEM: *Örökség*

Szerkesztette:  
PAPP BARBARA

LÉLEK ÉS TÖRTÉNELEM:  
ÖRÖKSÉG



# LÉLEK ÉS TÖRTÉNELEM: ÖRÖKSÉG

AZ ELTE BTK TÖRTÉNETI INTÉZET GAZDASÁG-  
ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KONFERENCIÁJA  
[ 2019. december 5. ]

[ • ]

SZERKESZTETTE:  
PAPP BARBARA

BUDAPEST, 2021

A kötet az ELTE Tématerületi Kiválósági Program „Kultúra és család – Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” elnevezésű projektje keretében valósult meg.

A kötet a *Lélek és történelem 2.: Örökség* című konferencia előadásai alapján készült (2019. október 18.: műhely; 2019. december 5.: konferencia), amelynek megrendezését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.



A borítóterv Nagy Sára Vilma ötlete nyomán készült.

Összeállította és szerkesztette: Papp Barbara

Szakmai lektorok: Czoch Gábor, Ehmann Bea, Kunt Gergely, Révész György, Szijártó István, Szívós Mihály, Zeidler Miklós

© Szerzők, 2021

© Szerkesztő, 2021

ISBN 978-963-489-302-8

ISBN 978-963-489-303-5 (pdf)

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Kiadói szerkesztő: Kiss Ernő Csongor

Projektvezető: Urbán László

Tördelő: Csánki János

Borítótervező: Csele Kmotrik Ildikó

Nyomdai kivitelező: Multiszolg Bt.

# TARTALOM

|                                                                                                                                                     |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ELŐSZÓ ( <i>Pléh Csaba</i> ) .....                                                                                                                  | 7   |
| TERHES ÖRÖKSÉG .....                                                                                                                                | 9   |
| A transzgenerációs atmoszféra: A kollektív társadalmi traumák átörökítésének<br>mélylélektani modellje ( <i>Bakó Tihamér – Zana Katalin</i> ) ..... | 11  |
| Nyomasztó terhek, kimondatlanságok: Múltfeldolgozás Kőszegen<br>( <i>Mátay Mónika – Trádler Henrietta</i> ) .....                                   | 21  |
| Erős Ferenc előadása elé... ( <i>Kövér György</i> ) .....                                                                                           | 43  |
| „Ennyi terhes örökség nem marad hatástalan...”:<br>F. GY. a pécsi elmeklinikán ( <i>Erős Ferenc</i> ) .....                                         | 43  |
| Az alkalmatlan ügynök ( <i>Papp Barbara</i> ) .....                                                                                                 | 52  |
| ÖRÖKSÉG ÉS TÖRTÉNELEM .....                                                                                                                         | 65  |
| Az Ödipusz-komplexus történelmi<br>és evolúciós kontextusba helyezése ( <i>Bokor László</i> ) .....                                                 | 67  |
| Örökség és kollektív emlékezet ( <i>Keszei András</i> ) .....                                                                                       | 84  |
| Ellehetetlenült háborúellenesség 1914 nyarán: A Népszava irányváltásának<br>körülményei és motivációi ( <i>Molnár Eszter Edina</i> ) .....          | 97  |
| Mentális örökség – szociális viselkedés: Az „eltorzult magyar alkat” toposz<br>mérlegelése ( <i>Halmos Károly</i> ) .....                           | 113 |

|                                                                                                                                                            |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| TEHETSÉG ÉS TELJESÍTMÉNY .....                                                                                                                             | 121 |
| „A zsidók átlag annyival okosabbak [...] mint mi”?                                                                                                         |     |
| A zsidók és nem zsidók IQ-ja 1945 előtt ( <i>Bolgár Dániel</i> ) .....                                                                                     | 123 |
| Öröklött tehetség, öröklött betegség: A Cholnoky fivérek ( <i>Németh Attila</i> ) ....                                                                     | 130 |
| Horthy Miklós önképe: A vezér és kultusza ( <i>Turbucz Dávid</i> ) .....                                                                                   | 137 |
| „Freudian gondolkodunk, pavlovian beszélünk”: A pszichoanalitikus(nő)i<br>identitás átalakulása a háború utáni Magyarországon ( <i>Borgos Anna</i> ) ..... | 148 |
| ÖRÖKSÉG ÉS KÖZÖSSÉG .....                                                                                                                                  | 169 |
| Múlt és identitás: Elfogult emlékezet a történetekben<br>( <i>Jenei Dániel – Vincze Orsolya</i> ) .....                                                    | 171 |
| Eltitkolt örökség: Vérbosszútörténetek a 15–16. századi<br>Franciaországban ( <i>Novák Veronika</i> ) .....                                                | 186 |
| Utcanevek és utcanévváltozások: Térpolitika, érzelmi kötődés<br>és generációs azonosulás ( <i>Szívós Erika</i> ) .....                                     | 199 |

# ELŐSZÓ

– Pléh Csaba –

„Jelképek erdején át visz az ember útja, s a vendéget szemük barátként figyeli” – mondja Baudelaire *Kapcsolatok* című versében (Szabó Lőrinc fordítása). Az 1970-es években – ha már történelemről beszélünk – a budapesti rádióban volt egy ilyen című irodalomértelmező rádióműsor is. Az ELTE társadalomtörténészei, a Papp Barbara vezette műhely már második alkalommal hívja össze konferenciára a történelmi emlékezet iránt érdeklődő történészeket és pszichológusokat. Ez a vállalkozás azt mutatja meg az egészen máshonnan érkező pszichológus számára, hogy érdemes ennek során egymást *barátként figyelni*.

A pszichológián, saját szűkebb világomon belül többféle módon kapcsolódik a történelem és az ember megismerése. Dilthey óta velünk él az a hagyomány, amely a történelmileg meghatározott ember és a laboratóriumi pszichológia feltételezte egyetemes ember kettősségét mint a megértő és magyarázó szemlélet kettősségét képviseli. Az 1930-as években kialakultak ennek újabb, máig élő relativista folytatásai, amelyek a megértő és magyarázó kettősség helyett a történeti kontextusokban kibontakozó emberi élet- és élménymód változatait értelmezik, a társadalmat és történelmet oksági tényezőként emelték be a lélektanba, mint például Lev Vigotszkij vagy a francia Ignace Meyerson felfogása. Az 1960-as évektől azután megjelent a pszichohistóriai szemlélet is, amely különleges emberek életútjáról adott elemzésekkel, többnyire a mozgatóerőket pszichoanalitikus történetben értelmező módon mutatta be az egyén útját a történelemben.

A kötet tanulmányainak egy része az utóbbi hagyományt bővíti és terjeszti ki, amikor az „egyszerű emberek” pszichohistóriájának kibontására törekszik. Ilyen Erős Ferenc egyik utolsó dolgozata, mely a bolondok közé menekülést, vagy Papp Barbara munkája, mely a titkosrendőrök és a (szerintem) náluk rafináltabb pszichiáternő szervezési játszmáját elemzi. Nagy emberekről is kapunk pszichológiai elemzést. Németh Attila a Cholnoky család tehetségklaszteréről, Borgos Anna a magyar női pszichoanalitikusok nemzedékeinek emberi drámáiról, Turbucz Dávid pedig Horthy Miklós saját kultuszára adott reakcióiról írott elemzésével gazdagítja a pszichológiai történelemértelmezést.

A történészi és a pszichológiai beszédmód érintkezésének legfőbb mai terepe azonban e kötetben, mint a nagyvilágban is, az *egyéni emlékek – társas emlékezet – történelem* hármasság értelmezése. Keszei András a történész szemével ad igen tanulságos értelmezést arról, hogy a sokat emlegetett modernizációval az időhöz és a múlthoz való viszonyunk is megváltozott. Jenei Dániel és Vincze Orsolya a pszichológus nézőpontjából mutatnak be adatokkal is megalapozott elméleti elemzést arról, hogy csoportazonosságunk hogyan jelenik meg történelemértelmezésünkben. Ebben az elemzésben azt is megmutatják, hogy hogyan kísérlelhetjük meg rekonstruálni egykori történelmi ágensek cselekvési rendszerét, a laikus teleológia helyett a mai pszichológia ennek feszesebb keretet adó szándéktulajdonító

modelljeit alkalmazva. Az elméleti összegzéseket számos konkrét elemzés tölti meg tartalommal. Halmos Károly izgalmasan feszegeti, mit is takar Bibó híres „eltorzult magyar alkat”-a. A pszichológiatörténetben azonnal felmerül az egyidejű kérdés: hogyan is alakult a pszichológián belül a 20. század közepén az alkat, jellem (karakter) és személyiség fogalmak sorsa, s hogyan függött ez össze a kulturális-nyelvi dominanciák változásával. Bakó Tihamér és Zana Katalin, illetve Mátay Mónika és Trádler Henrietta a traumák és a szőnyeg alá söpört múlt esetelemzéseit gazdagítják. Bokor László pedig az Ödipusz-komplexus evolúciós értelmezésével ad hozzá univerzalista ízt az egészében relativista kötethez.

Kiváló, izgalmas, valóban továbbgondolásra is ihlető kötetet vesz kezébe az olvasó. A telhetetlen pszichológus csupán két dolgot hiányol. Hogyan is van az, hogy a történelem és a lelki élet kapcsolatát vizsgálva kimarad az új távlatokból a *mentalitástörténet*? Pedig nekünk, naiv értelmiségieknek, köztük a pszichológusoknak is, a mentalitástörténet fogalma az 1970-es évek óta kínálkozik. Meglepő módon az egész kötetben egyszer sem szerepel ez a kifejezés. Vajon ez csupán a hivatkozási divatok eltolódása vagy valódi gondolkodásmód-váltás? A másik mozzanat inkább igénybejelentés. A társadalmi traumákkal, csoportüldöztetésekkel kapcsolatban, mint oly sok helyütt a mai publicisztikában és emlékezetpolitikai diskurzusban, a kötetben is megjelenik az igény a trauma elmaradt társadalmi szintű feldolgozásának pótlására. Mit is kell jelentsen ez a „feldolgozás”? Későbbi nemzedékek lelkifurdalásának felkeltését? Intenzív jelképes vádaskodást, veszekedős kibeszélést? Sokszor úgy érzi a naiv olvasó, hogy túl könnyű megoldás egy nem létező, de elképzelt társadalmi terapeuta előtti családterápiás beszélgetést vizionálni, és – Frédi és Béli történet szemlélettel élve – a mai életmód értékeit és stílusát mindenkor visszavetíteni a múltba. De e hiány reményeim szerint talán inspiráció is – a konferenciasorozat továbbgondolásához, a folytatáshoz.

# TERHES ÖRÖKSÉG

[ • ]



*Bakó Tihamér – Zana Katalin*

## **A transzgenerációs atmoszféra: A kollektív társadalmi traumák átörökítésének mélylélektani modellje**

[ • ]

### **BEVEZETŐ**

Egy traumatikus esemény emléke, lelki öröksége generációkon keresztül továbbadódik akkor is, ha nincsenek verbális emlékek, ha a leszármazottak elől elhallgatták, eltitkolták a történeteket. Az általunk kidolgozott mélylélektani modell, az ún. *transzgenerációs atmoszféra* egyrészt új szempontokat kínál e jelenség, a transzgenerációs élmények átörökítésének pontosabb megértésére, másrészt módosított technikát annak kezelésére (BAKÓ – ZANA 2018; BAKÓ – ZANA 2020a; BAKÓ – ZANA 2020b).

Elméletünket a kollektív társadalmi traumák lélektani hatásainak megértésére dolgoztuk ki, amikor a traumatizáltak csoportosan élék át azt, hogy a környezet közömbös, nem akar hallani az őket ért bántalomról, sőt extrém esetben támogatja a bántalmazást, a népirtást. A jelenség azonban nemcsak háborúk, népirtások túlélőiben alakul ki, hanem mindenki, akinek a világban való biztonsága csoportszinten sérül. Ilyen lehet például a bármilyen alapú csoportos kirekesztés, megbélyegzés traumája.

Az emberi közösségből való részleges vagy teljes kirekesztődés feldolgozhatatlan trauma, amely később generációkat kísér és kísért. A tabuvá vált, narratívából kiszorult emlékek továbbadódnak, de sokszor szimbolizálatlan formában. Mikor hiányzik a verbális emlékezés, és nincsenek – legalábbis szimbolizált szinten – emlékek, az élmények a narratívából kiszorulva más csatornákon adódnak tovább, és a transzgenerációs atmoszféra válhat az emlékezés meghatározó formájává. A modell nemcsak abban segíthet, hogy rálássunk a múlt traumái hogyan hatnak a jelenre, de segíthet értelmezni azt is, ami a jelenben történik.

Tanulmányunkban szó lesz a súlyos trauma lélektani hatásairól; arról, hogy mennyiben más a társadalmi szintű trauma lélektani hatása; milyen tényezők játszanak szerepet a trauma transzgenerációssá válásában; miként történik a transzgenerációs élmények továbbadása; és miként jelenik meg a kollektív társadalmi trauma lelki öröksége a következő generációkban.

## RÖVID IRODALMI ÁTTEKINTÉS

A transzgenerációs atmoszféra mint elméleti keret számos korábbi jól ismert elméletre és megfigyelésre épít, így többek között Ferenczi Sándor traumaelméletére (FERENCZI 1933/2006); a nemzetközi és magyar holokauszt kutatások eredményeire, különös tekintettel Virág Teréz munkásságára (VIRÁG 1993, 1994, 1996, 1999); Török Mária és Ábrahám Miklós fantomelméletére (ABRAHAM – TOROK 1984; ÁBRAHÁM 1975/2001; RAND 2001); Haydée Faimberg teleszkopáláselméletére („telescoping of generations”, 2005); a tágabb, társadalmi kontextus szerepét hangsúlyozó szociális és antropológiai megközelítésű írásokra (VIKÁR 1994; WINSHIP – KNOWLES 1996; PRAGER 2003); valamint az idegen élmények transzmissziójának szelfelméleti megközelítésére (VOLKAN 2013).

A tanulmányok számos tényezőt azonosítottak, mely közrejátszik a traumatikus élmény átörökítésében. Ilyen többek között a megoszthatóság hiánya, a hallgatás (KESTENBERG 1980, 1994; JUCOVY 1985, 1992, 1994; ERŐS – KOVÁCS – LÉVAI 1985; VIRÁG 1983, 1984, 1988; MÉSZÁROS 1990; SZILÁGYI és mtsai. 1992; PETŐ 1999), mely által a traumatikus élmény tabuvá válik, és kiszorul a narratívából. Ezzel összefüggésben a gyász-folyamat is sérül, a gyász „elmarad” (CSERNE és mtsai. 1989).

Egy másik fontos tényező a társadalmi kontextus szerepe. Az egyén által megélt traumatikus élmény csak az egyént körülvevő szociális környezet ismeretében érthető meg teljes egészében (VIRÁG 1996: 5; VIKÁR 1994: 142–143; PETŐ 1999). Társadalmi traumák esetében kulcsfontosságú tényező, hogy a traumatikus élményen egy egész közösség osztozik. A kollektív trauma elárasztó volta<sup>1</sup> miatt a generációk közötti határ elmosódik, több generáció élményvilága csúszik össze (PRAGER 2003; FAIMBERG 2005).

## A TRANSZGENERÁCIÓS ATMOSZFÉRA

Következzen rögtön egy vignetta. Egy másodgenerációs holokauszt túlélő beszél arról, hogy egy nemrég olvasott hír milyen érzéseket keltett benne:

Olvastam egy cikket, már nem tudom, hol, hogy amikor két autó vagy repülőgép túl közel megy el egymás mellett, a léghuzat kitépheti a gyermeket az édesanyja karjából. Olyan erős a léghuzat, hogy képtelenség megtartani a gyereket. Azóta egyfolytában attól félek, hogy ez bármikor és bárkivel – velem is – előfordulhat. Kivédhetetlen: bárhogy próbálok kapaszkodni a gyermekembe, nem tudom megvédeni. Állandó szorongásban és kiszolgáltatottságban élek. (BAKÓ – ZANA 2020: 64)

<sup>1</sup> A társadalmi trauma elárasztó voltán azt értjük, hogy kollektív társadalmi traumákban a közösség, a társadalom nem képes segíteni a traumatizált egyéneket vagy csoportokat abban, hogy feldolgozzák, integrálják a nagyon intenzív traumatikus esemény lélektani hatásait. A trauma emésztetlen (nyers, átdolgozatlan) élménye így az énhatárokat átlépve elárasztja a csoport egészét, de akár a következő generációkat is.

Az idézet betekintést enged a tranzgenerációs trauma, a tranzgenerációs atmoszféra szorongató, a jelent mélyen átszövő élményvilágába. A múlt, az előző generáció élményei – a gyereket elszakíthatják anyjától, aki tehetetlen és kiszolgáltatott – valóságként élnek a jelenben. Ahhoz, hogy megértsük egy traumatikus esemény tranzgenerációs hatásait, vissza kell térnünk az eredeti traumához: hogyan hat a trauma az egyénre, és mi befolyásolja a traumatikus esemény hosszú távú hatását.

## A SÚLYOS TRAUMA HATÁSA AZ EGYÉNRE

A görög eredetű *trauma* szó hirtelen bekövetkező, igen erős megrázkódást jelent, amely súlyos testi vagy lelki sérülést, zavarokat okoz (TOLCSVAI NAGY 2007: 1042). A trauma alapjaiban rázza meg az egyént, az én (a személyiség) széthullásával fenyeget.

Számos tényezőtől függ, hogy az egyén képes lesz-e feldolgozni a traumát. A megrázó esemény nem minden esetben traumatizáló hosszútávon, az egyén képes lehet megbirkózni vele. A traumatizált, miközben átéli a kint, a szenvedést, képes kapcsolatban maradni önmagával. Az élmény ilyenkor áthatja a teljes személyiséget, majd fokozatosan múltbelivé, emlékké válik. A traumát átélt személy a gyászfolyamaton keresztül eljut az élmény integrálásáig, ami a személyiség részévé válva gazdagíthatja is azt (BAKÓ 2017). Egy súlyos trauma integrálása azonban meghaladhatja az egyén feldolgozási kapacitását.

## A TRAUMA INTEGRÁLHATÓSÁGÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Az, hogy a trauma integrálható lesz-e, számos tényező függvénye, közülük ebben a tanulmányban a szűkebb és tágabb értelemben vett környezet, a kapcsolatok szerepét emelnénk ki. A személyiség fejlődése során alakul ki az ember önmagáról alkotott belső képe (a szelf), amely által az őt érő események, érzelmi történések, köztük a traumatikus események is átélhetők és értelmezhetők lesznek. Egészséges működés esetén a szelfnarratíva – ahogy az egyén önmagáról gondolkodik – folyamatos, az életesemények és érzések között összefüggés van, az élettörténet elmesélhető.

Az egészséges személyiségnek azonban nemcsak a kialakulásához, de a fenntartásához is elengedhetetlenül szükséges egy biztonságos – családi és társadalmi – közeg. A biztonságos, jól működő kapcsolatok abban is segítenek, hogy a veszteségeket, traumákat képes legyen valaki feldolgozni, a szelfnarratívába illeszteni.

## A TRANZGENERÁCIÓSSÁ VÁLÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Társadalmi traumák esetében mind a hosszú távú lélektani hatás, mind a korrekciós lehetőségek szempontjából kulcsfontosságú tényező, hogy ugyanazon az elárasztó, feldolgozhatatlan traumatikus élményen egy egész közösség osztozik. A trauma csoportélménnyé

válik. Ez lehet akár segítség, de növelheti is a trauma súlyát. A trauma integrálhatósága nagyban függ attól, hogy a környezet, a társadalom hogyan viszonyul az eseményhez: mennyire szolidáris, együttérző, visszatükrözi-e, hogy tragédia történt – hogy megtörtént a tragédia. Egy elég jó közeg, amellel hogy tükröz, segít átmenetileg tartalmazni a traumatizáltak elárasztó fájdalmas érzéseket, befogadhatóvá alakítani őket, amire a trauma hatása alatt álló traumatizált, a traumatizált csoport önmagában nem képes. Így a traumatikus esemény integrálhatóvá válhat személyes és csoportszinten is.

Ha azonban a társadalmi tükör vak, érzéketlen, sőt maga a társadalom az elkövető, akkor a traumatizált, a traumatizáltak csoportja magára marad az élménnyel. Amennyiben a trauma társadalmi szintű feldolgozása, a gyászfolyamat később is elmarad, a trauma integrálatlan marad, és az integrációval ellentétes, primitívebb szintű működések – a hasítás, projekció, paranoid működések – válnak dominánssá. A lehasadt, integrálatlan trauma nagy eséllyel válik transzgenerációssá – és nemcsak az áldozatokat, hanem az egész társadalmat generációkon keresztül kísérti.

## A TRANZGENERÁCIÓS TRAUMA ELSŐ GENERÁCIÓS HATÁSAI

Mi történik egyéni, lélektani szinten, hogyan védekezik a trauma túlélője?

Egyrészt eltávolodik a fel nem fogható realitástól, másrészt saját érzéseitől (mint például a fájdalom, gyász vagy veszteség), és egy sajátos lélektani teret teremt magának – ezt a belső lélektani teret nevezzük *atmoszférának* –, amelyből kizárja, lehasítja az integrálatlan tartalmakat. A traumatizált személy számára az atmoszféra kialakítása tekinthető adaptív védekező mechanizmusnak is: amikor a veszteség elviselhetetlen, a trauma és a hozzá kapcsolódó fájdalom és gyász lehasítása a túlélést szolgálhatja.

A túlélés érdekében az *én* tehát feladja önmagát: a külvilágtól, a fel nem fogható realitástól, de saját tartalmazhatatlan érzéseitől és élményeitől is elhatárolódva, visszavonulva létrehoz egy belső lélektani valóságot, de ennek ára van: a trauma, a fenyegetettség érzete rögzül, hibernálódik, pszichés valóságként él tovább. A túlélő a trauma szűrőjén át érzékeli a mindenkori *itt és most*-ot, és a jelent is fenyegetőnek éli meg. A traumatizált így a torzult tér-idő csapdájába kerül, ahol a kiszolgáltatottság, sérülékenység érzése állandósul. Ez súlyos egyéni/családi traumák esetében is hasonlóan történhet.

## TRAUMÁS TÉR-IDŐ, AZ ÉNHATÁROK SÉRÜLÉSE A TRANZGENERÁCIÓS TRAUMÁBAN

Transzgenerációs trauma esetében az énhatárok – az én és másik közti határ – keresztmetszeti és hosszmetzeti dimenziói is sérülnek. Mit értünk ez alatt?

Mivel a traumát a társadalom, a társadalmi csoportok egésze éli át, a traumatikus élmény csoportélmény lesz, elmosódik a határ én és a másik között, az egyén és a csoport

traumatikus élménye kötött. Ez az énhatárok sérülésének keresztmetszeti dimenziója (pl. mi, áldozatok; mi, üldözöttek; mi, akiket igazságtalanság ér stb.).

Amennyiben a traumatikus esemény integrálása, feldolgozása – például a társadalmi szintű hallgatás, némaság miatt – elmarad, a traumatizált élményvilág (egy adott traumatizált generáció élményvilága) generalizálódik és állandósul, megszületik a transzgenerációs atmoszféra, amelybe már a következő generációk is bevonódnak. A transzgenerációs atmoszféra lélektani terében tehát eltűnik a természetes távolság a generációk között, több generáció élményvilága csúszik össze. Az énhatárok generációk közötti elmosódása már az énhatárok sérülésének hosszmetzeti dimenziója. A túlélő, de még inkább a tőle különválni nem képes következő generáció alapélménye is egyfajta térbeli és időbeli dezorientáció: nem lehet tudni, hogy a történetek mikor és kivel történtek, illetve történnek.

## KORREKCIÓS KÍSÉRLET ÉS TRAUMATIZÁCIÓ

A traumatizált, aki számára befagyott a traumatikus pillanat, sem gyászolni, sem mesélni, sem kapcsolódni nem tud egészségesen: magára marad. Hogy mégis képes legyen a narratívából, a szimbolizált emlékezésből kiszorult élményeket megosztani, egyáltalán kapcsolódni másokhoz, megosztja ezt a lélektani mezőt a partnerével, gyermekével, bevonja őket az atmoszférába. A transzgenerációs atmoszféra sérült, a traumatikus pillanatot befagyva őrző tér-idő mezeje lehetőséget teremt nemcsak a traumatikus élményvilág szimbolizálatlan megosztására, hanem a szelf (az énhatárok) kiterjesztésére is. Más szóval az én és a mi, az én és a másik közti határ mosódik el, a születendő gyermek nem független, különálló személy lesz (legalábbis lélektani értelemben), hanem a szülői szelf, a szülő része.

## A KÖVETKEZŐ GENERÁCIÓK

A traumatizált generáció gyermekeit, az első generációt követő második generációt Prager „elveszett generációnak” nevezte (2003). Ezek a gyermekek, írja Prager, elvesztve saját gyermekkorukat és identitásukat, hajlamossá válnak arra, hogy jobban azonosuljanak szüleik traumatikus múltjával, mint saját jelenükkel (uo. 174).

A transzgenerációs atmoszférában mint elméleti modellben gondolkodva a gyermek már a közös élményvilágba, a transzgenerációs atmoszférába születik bele. Számára az atmoszféra egyszerre traumatikus közeg és védelem. Mivel a sérült szülő saját lélektani terébe vonja, annak részévé teszi a gyereket (a gyereke nem tőle különálló személy saját identitással), mindketten (lélektani értelemben) életképtelenek egymás nélkül.

A transzgenerációs atmoszférából kilépni nagyon nehéz, ha ugyan nem lehetetlen. Az atmoszférába bevonódott családtagok – mind a traumatizált első, mind a következő generáció tagjai – úgy élik meg bármelyik családtag kiválási törekvését, mintha egy

létfontosságú szervüktől kellene megválniuk. Minden bevonódott személy életképtelennek érzi magát, a szeparáció túlélhetetlen – az atmoszféra fenntartása ezért létkérdés a család számára. Az első generáció „haszna”, hogy az atmoszféra által a trauma élménye megoszthatóvá válik, a traumatizált személy nem marad egyedül.

Az atmoszféra fenntartása a következő generációnak is érdeke: az atmoszféra sokszor az egyetlen kapcsolódási mód a transzgenerációs traumában élő családokban. A kapcsolat, a közelség ára azonban a bevonódás, bennrekedés az atmoszféra halott, hibernált létébe, ahol a gyermeknek nagyon kevés mozgástere van.

## A TRANZGENERÁCIÓS ATMOSZFÉRA MINT AZ ÉLMÉNY HORDOZÓJA

Egészséges traumafeldolgozásban és gyászban az emlékezés teszi lehetővé, hogy a kapcsolat az elvesztett másikkal a halálát követően is megmaradjon, dinamikusan alakulhasson, végül belsővé, emlékké váljon. Ha a veszteségek a trauma túlélője számára nem dolgozhatók fel, az emlékezés folyamata is súlyosan sérül, az emlékezés töredezett lesz.

Egyes esetekben a sérülés olyan fokú, hogy a trauma emlékének egyáltalán nincs narratív komponense. A traumatizált által teremtett transzgenerációs atmoszféra kísérlet az emlékezésre, a traumafeldolgozásra és a gyászfolyamatra, annak azonban szimbolizálatlanabb formája. A túlélő nem elmeséli a vele történeteket, hanem bevonja a döntően szimbolizálatlan élményekbe a környezetét, a következő generációkat. A trauma emléke tulajdonképpen a traumatikus esemény változatlan (emésztetlen) szenzoros emlékeinek összessége: képek, hangok, szagok, testi érzetek és intenzív, elárasztó érzelmi hullámok halmaza (VAN DER KOLK – FISLER 1996). És míg a szimbolizált emlék múltban lévő, addig az atmoszférán keresztül történő emlékezés időben is strukturálatlan, múlt, jelen és jövő nem különül el, mind egyszerre létező valóság.

## EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

### TRANZGENERÁCIÓS ATMOSZFÉRÁK TALÁLKOZÁSA: TERHES TÁRSADALMI ÖRÖKSÉGEK

Lezárásként egy gondolat kísérlet arra, hogy a transzgenerációs atmoszféra mint modell hogy segíthet társadalmi folyamatok megértésében. Nagy társadalmi traumánál a társadalom teljes egésze involvált és traumatizált, akár áldozatként, akár elkövetőként, akár a traumába szemtanúként involvált résztvevőként. Minél inkább kiszorul a közösen megélt trauma a narratív emlékezetből, annál inkább teret kapnak az emlékezés primitívebb, nem narratív formái. Az egyes csoportok megteremtik saját közös, *mi*-élményvilágukat, megszületnek azok a kiterjesztett lélektani terek, atmoszférák, amelyek egyrészt változatlanul, elzárva őrzik a trauma feldolgozatlan, zsigeri szintű emlékét, másrészt

közeget biztosítanak az élmény nem szimbolikus transzmissziójára csoporton belül (keresztmetszetben) és generációk között (hosszmetszetben) is.

A különböző társadalmi csoportokhoz tartozó tranzgenerációs atmoszférák több generáción keresztül párhuzamosan létezhetnek, egymással nem kommunikálva.

Erre egy példa lehet a magyar társadalom, ahol a második világháborút követően tulajdonképpen a mai napig nem történt meg sem a holokauszt, sem a kommunista rendszer traumájának az egész társadalmat átfogó feldolgozása, nem folyt olyan párbeszéd, amely a sorozatos és egymáshoz szervesen kapcsolódó traumákban érintett csoportokat (vagy legalább azok kritikus tömegét) képes lett volna bevonni (BAKÓ – ZANA 2017).

A holokauszt a második világháborút követően – részben a trauma társadalmi feldolgozásának elmaradása miatt is – központi szerepet játszott és játszik a mai napig a zsidó túlélők és leszármazottjaik életében, identitásuk alakulásában. Magyarországon a magát magyarnak érző, már jóval a háborút megelőzően asszimilálódott zsidóság számára különösen mély traumát jelentett, hogy a társadalom kizárta magából, megfosztotta őket magyarságuktól. A holokausztot követően a kirekesztettség identitásképzővé vált a magyar zsidóság számára. Ezt az identitáskrizist színezte, tette még komplexebbé a szocialista-kommunista diktatúrák hatalomra kerülése (1948–1989), majd az 1980-as évek végi rendszerváltás.

A kommunista rendszerbe vetett hit sok túlélőnek, illetve leszármazottjaiknak segített megbirkózni a holokauszt utóhatásaival, de a rendszerváltás és a vele együtt járó csalódás, szégyenérzet, majd az antiszemitizmus rendszerváltást követő fellángolása az egész magyar zsidó közösség számára újabb identitásválságot eredményezett, sok esetben előhívva a sokáig „néma” eredeti traumát, a holokausztot. Vikár György magyar pszichoanalitikus kettős homokzsáknak nevezte ezt a nagyon komplex identitáskrizist. Így ír erről:

A háború után felnőtt magyar zsidó nemzedék azonban nemritkán egy második homokzsákot is cipel a vállán. Az üldöztetésből hazatérő szülők egy része [...] lelkesen csatlakozott az új rendszerhez, mely nekik szabadságot, egyenjogúságot ígért és megnyitotta előttük az érvényesülés útját. Közülük néhányan a hatalmi apparátusba is beépültek. A törvénysértések lelepleződése, a szocialista rendszer szerkezeti inszufficienciájának és gazdasági csődjének jelentkezése idején a második nemzedéknek a származás stigmája után egy újabb szégyennel kellett megbirkóznia: szüleik egy elnyomó rendszert támogattak. (VIKÁR 1994: 143)

Míg a holokauszt zsidóságra kifejtett tranzgenerációs hatásait a nyolcvanas évektől kutatni kezdték, a nem zsidó magyar lakossággal kapcsolatban nem történtek hasonló felmérések, így csak következtethetünk az általánosabb lelki folyamatokra.

Nádas Péter így ír erről a terhes örökségről önéletrajzi regényében:

A magyar zsidók vagyonának összeírásán, elkobzásán, az elkobzott javak leltárba vételén, elosztásán, deportálásuk előkészítésén és lebonyolításán a magyar érdekeknek és a német igényeknek megfelelően mintegy 287 ezer igazoltan magyar és igazoltan keresztény köztisztviselő utasított, elrendelt, láttamozott, javított, olvasott, aláírt és pecsételt több éven át, s amennyiben

nem akart önnön cselekedeteivel és keresztényi elveivel szembesülni, akkor közben feltehetően a keresztény erkölcsiség célszerű és eseti felfüggesztésének szellemében nevelte valamennyi kicsi gyermekét, akik közül bizonyára nem egy azóta is ápolja a kereszténységnek ezt a sajátos felfogását.

Így aztán nemcsak a meggyilkolt emberek élnek tovább némán és nagy tömegben, hanem gyilkosaik sem tudnak úgy meghalni, hogy csoporttudatukat át ne örökítsék, s ez ne élne túl őket. (NÁDAS 2017, I.: 383)

Az áldozatok, illetve az elkövetők leszármazottainak lelki örökségéről szokott szó esni. Az egész társadalmat érintő traumákban azonban mindenki érintett – és amiről talán kevesebb szó esik, az a tanúk öröksége. A szemtanú a szerep passzivitásából adódóan maga is tekinthető áldozatnak, ami a leszármazottak számára különösen komplikált örökséggé válhat, különösen, ha az elhallgatások miatt ez az örökség is kiszorul a verbalitásból.

## A VERBALITÁSBÓL KISZORULT TÁRSADALMI TRAUMÁK SORSA

Az eredeti, a feldolgozatlan traumák, a trauma élményvilága hibernálódva – mintegy időzített bombaként – őrződik meg, és egy aktuális esemény, egy triggerélmény hatására – mint például egy aktuális társadalmi-gazdasági krízis, migrációs válság – felbukkanhat és aktiválódhat. Az addig elzárt (lehasított), feldolgozatlan tartalmak – a félelem, a harag, a tehetetlenség stb. – tárgyat keresnek és találnak maguknak az *itt és most*-ban, a jelenben. A belülről kiszabaduló aránytalan indulatok a külvilágra, más társadalmi vagy etnikai csoportokra vetülnek, s megpróbálják a jelenben megsemmisíteni a félelem forrását. A *mi*-élmény alapján az *én* a jelen eseményre aránytalan intenzitással reagál: agresszorrá, kirekesztővé válik, vagy akár üldözöttséget, fenyegetettséget él át. Az egyén nem az *itt és most* eseményei, hanem csoportélmény mentén kezd reagálni, feloldódik a biztonságot adó *mi*-élményben. Nem egyének, hanem *mi*-élmények találkoznak, amelyek már nem az aktuális eseményre és egymásra reagálnak, hanem egy múltbeli eseményre és viszonyulásokra.

A transzgenerációs atmoszférák valós párbeszéd hiányában évtizedeken, de akár évszázadokon keresztül is megtarthatják párhuzamosságukat. A csoportok egymást leegyszerűsített módon, az üldöző/üldözött dinamika alapján érzékelik, és a hasítások, projekciók, paranoid tendenciák hosszan kísérhetik a társadalmat.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁBRAHÁM Miklós (1975/2001): Feljegyzések a fantomról: Freud metapszichológiájának kiegészítése (HÁRS György Péter – PÁNDY Gabi ford.). In: RITTER Andrea – ERŐS Ferenc (szerk.): *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Új Mandátum, Budapest. 66–70.
- ABRAHAM, Nicolas – TOROK, Maria (1984): „The lost object–me”: Notes on identification with-in the crypt. *Psychoanalytic Inquiry* 4(2). 221–242.
- BAKÓ Tihamér (2017): Intraszubjektivitás a traumafeldolgozásban. In: GERLINGER Lilla – KOVÁCS Péter (szerk.): *Egy hajóban...: Tisztelgő tanulmánykötet Riskó Ágnes születésnapjára*. Medicina, Budapest. 219–229.
- BAKÓ Tihamér – ZANA Katalin (2017): Transgenerational trauma re-captured and re-interpreted by means of a mutual analysis, the impossibility of remembering (transl. by George SAGI). In: FELDMAN, Michael J. – NOSEK, Leopold – BAKÓ, Tihamér – O’NEIL, Ray – ZANA, Katalin (eds): *Haunted intimacy: International perspective on Holocaust-related trauma and ghosts in analyst analysand*. (29 July 2017. IPA 50th and IPSO 24th Congress.) IPA, Buenos Aires. 46.
- BAKÓ Tihamér – ZANA Katalin (2018): The vehicle of transgenerational trauma: The transgenerational atmosphere. *American Imago* 75(2). 271–285.
- BAKÓ Tihamér – ZANA Katalin (2020a): *Transgenerational trauma and therapy: The transgenerational atmosphere*. Routledge, London – New York.
- BAKÓ Tihamér – ZANA Katalin (2020b): A tranzgenerációs atmoszféra: Az emlékezés folyamata kollektív társadalmi traumákban. *Lélekelemzés* 15(1). 63–80.
- CSERNE István – PETŐ Katalin – SZILÁGYI Júlia – SZŐKE György (1989): Az elmaradt gyász. *Múlt és Jövő* 1(1). 31–32.
- CSERNE István – PETŐ Katalin – SZILÁGYI Júlia – SZŐKE György (1992): A második és a harmadik generációs holocaust túlélők és gyermekeik. *Psychiatria Hungarica* 7(2). 117–129.
- ERŐS Ferenc – KOVÁCS András – LÉVAI Katalin (1985): „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc* 5(2–3). 129–144.
- FAIMBERG, Haydée (2005): *The telescoping of generations: Listening to the narcissistic links between generations*. Routledge, London – New York.
- FERENCZI Sándor (1933/2006): A trauma a pszichoanalízisben. In: FERENCZI Sándor: *Technikai írások*. Animula, Budapest. 112–120.
- JUCOVY, Milton E. (1985): Telling the Holocaust story: A link between the generations. *Psychoanalytic Inquiry* 5(1). 31–49.
- JUCOVY, Milton E. (1992): Psychoanalytic contributions to Holocaust studies. *International Journal of Psycho-Analysis* 73(2). 267–282.
- JUCOVY, Milton E. (1994): A pszichoanalízis hozzájárulása a Holocaust tanulmányozásához (EHMANN Bea ford.). *Thalassa* 5(1–2). 12–31.
- KESTENBERG, Judith S. (1980): Psychoanalysis of children of survivors from the Holocaust: Case presentations and assessment. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 28(4). 775–804.

- KESTENBERG, Judith S. (1994): A túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők. *Thalassa* 5(1–2). 81–100.
- KOVÁCS, Éva – LÉNÁRT, András – SZÁSZ, Anna Lujza (2014): Oral history collections on the Holocaust in Hungary. *S: I. M. O. N. Shoah: Intervention, methods, documentation* 1(2). 48–65. [https://simon.vwi.ac.at/public/journals/1/fullissues/SIMON\\_2014-02.pdf](https://simon.vwi.ac.at/public/journals/1/fullissues/SIMON_2014-02.pdf) (Letöltés ideje: 2020. július 15.)
- MÉSZÁROS Judit (1990): Társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben. *Thalassa* 1(1). 31–38.
- NÁDAS Péter (2017): *Világló részletek: Feljegyzések egy elbeszélő életéből I–II*. Jelenkor Kiadó, Budapest.
- PETŐ Katalin (1999): Identitás és történelem. In: VIRÁG Teréz (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai* (Konferencia, 1998. november 13–15.). Animula Kiadó, Budapest. 84–88.
- PRAGER, Jeffrey (2003): Lost childhood, lost generations: The intergenerational transmission of trauma. *Journal of Human Rights* 2(2). 173–181.
- RAND Miklós (1994/2001): Titok és utókor: A transzgenerációs fantom elmélete. In: RITTER Andrea – ERŐS Ferenc (szerk.): *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Új Mandátum, Budapest. 62–65.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2007): *Idegen szavak szótára*. Osiris, Budapest.
- VAN DER KOLK, Bessel A. – FISLER, Rita (1996): Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: Overview. *British Journal of Psychotherapy* 12(3). 352–361.
- VIKÁR György (1994): Zsidó sors(ok) az analitikus rendelés tükrében. *Thalassa* 5(1–2). 139–146.
- VIRÁG Teréz (1993): Kollektív trauma – egyéni öngyógyítás. In: *Tudományos Előadások 1991–92*. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület – Animula, Budapest. 23–35.
- VIRÁG Teréz (1994): Kút és Műhely: A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa* 5(1–2). 129–138.
- VIRÁG Teréz (1996): *Emlékezés egy szederfára* (LÁSZLÓ Klári szerk.). Animula Egyesület – KÚT Pszichoterápiás rendelő, Budapest.
- VIRÁG Teréz (1999): Soá és ösbizalom. In: HAMP Gábor – HORÁNYI Özséb – RÁBAI László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest – Pannonhalma. 281–84.
- VOLKAN, Vamik (2013): Large-group-psychology in its own right: Large-group identity and peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 10(3). 210–246.
- WINSHIP, Gary – KNOWLES, Jane (1996): The transgenerational impact of cultural trauma: Linking phenomena in treatment of third generation survivors of the Holocaust. *British Journal of Psychotherapy* 13(2). 259–266.

## Nyomasztó terhek, kimondatlanságok: Múltfeldolgozás Kőszegen



„A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az” – írja Tolsztoj az *Anna Karenina* elején (TOLSZTOJ 1878/1951: 2). A gondolat parafrázisaként mondhatjuk: minden város és közösség a maga módján küzd meg a múltja feldolgozásával. Kőszeg újabb kori története közép-európai léptékkal mérve is túlterhelt, melyben kulcsszerepet játszott a város geográfiai helyzete: Budapest kétszer olyan távol van, mint Bécs. A földrajzi adottság döntőnek bizonyult 1848–1849-ben, a vesztes világháborúk alatt és után.<sup>1</sup>

A szűk értelemben vett, szépségesen harmonikus, barokk hangulatú belváros szinte érintetlen, veszteség nélkül vészelte át a második világháború bombázásait és a kommunizmus pusztítását – az épített örökség tekintetében. A város szélén álló különös határköoszlopokra két dátumot véstek fel: 1666 és 1923. Az első a város kora újkori határára utal, az utóbbi a trianoni békeszerződés következtében radikálisan megváltozott helyzetre, arra, hogy Kőszeg Ausztria közvetlen szomszédjává vált, a városhatár és az országhatár ettől kezdve egybeesett.<sup>2</sup> A szomszédos falvakban élő rokonokhoz csak útlevéllel lehetett eljutni, az új választóvonalat a határrendőrség ellenőrizte. 1938-tól Kőszeg határa a Harmadik Birodalom határa is lett, létrejött a határsávövezet. A korábbi kirándulóhelyek szomszédságában munkatáborok létesültek, mementókként visszamaradtak a máig feltáratlan tömegsírok, amelyekről a holokauszt túlélők a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság munkatársainak beszéltek kevéssel a háború után. Az exhumálásokról beszámolt a korabeli sajtó, onnan értesülünk a gyászmunkáról is: 1947-ben, a kihantolások és újratemetések idején a családtagok gyász híreket tettek közzé az újságokban. A Vasfüggöny kiépülése a második világháborút követően szigorúbb ellenőrzést jelentett: drótsorokat, aknazárat, jelzőrakétákat és magasfigyelő-rendszert. Kőszeg a határsávövezet részeként elszigetelt, szigorúan ellenőrzött várossá vált.

Két 20. századi kultuszregény ad számot a határhelyzet abszurdításáról: itt játszódik az *Iskola a határon* és *A Nagy Füzet*. Ottlik a k. u. k. világot Trianon után is továbbéltető katonaiskolával tart tükröt az 1956 után formálódó rezsimnek, Agota Kristof 1944–1945-ben a nyilas és a szovjet megszállás, a deportálás és a helyi holokauszt gyerek szemtanújaként,

<sup>1</sup> A kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete öt éve támogatja a Beszélő Házak projektet, jelen tanulmány is ennek keretében született.

<sup>2</sup> Lásd ehhez: SÖPTEI 2019.

de Neuchatelből visszanézve, lecsupaszított francia nyelven idézi meg a „Kisvárost”, amely a kritikus időben a nyugdíjas katonatisztek kényelmes „kis Grác” pozíciójából kiemelt történelmi helyszínné alakult át (KRISTOF 1986/2013).

A metamorfózis nem valami elvont folyamat, hanem pontosan érzékelhető konkrét életsorsokban, ezért érdemes mozaikszerűen felidézni néhány történetet, amelyek cseppben a tengerként illusztrálják ezt. A Katonai Alreáliskolában a városba visszavonult haditengerész, nemesi nevén kőszegi Reményi Ferenc, az első világháború idején, 1915–1916-ban egy évig az iskola parancsnoka és igazgatója volt. Reményi tizennégy évesen, Horthy Miklóssal egy évben, 1882-ben nyert felvételt a fumei tengerészeti akadémiára, 1892–1893-ban elkísérte Ferenc Ferdinánd főherceget világ körüli útjára. Zsidó származása miatt az élete végén vallások és egyházak közötti átlépésekre kényszerült, hogy a származási igazolásnál a „Milyen vallású volt azelőtt?” kérdésre azt felelhessen: katolikus, s ne kelljen beírnia: zsidó. A második világháború kitörésekor, 1939-ben „Reményi ezredes [...] kitért a katolikus egyházból, lutheránus lett” (SZÉKELY 2015: 57). Végül, ahogyan akarta, katolikus temetést kapott, de az ügy megjárta a polgármestert, az alispánt, sőt a belügyminisztert is.<sup>3</sup>

Az alreálban tanított Kiss János altábornagy, aki a második világháború előtt határozottan ellenezte a Németországgal való szövetséget, Kőszegre vonult vissza 1939-ben. Évekkel később innét autózott Budapestre, amikor katonai vezetőként csatlakozott a Bajcsy-Zsilinszky vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához. Brutálisan megkínozták, halálra ítélték, kivégezték – a nemzetvezető miniszterelnök, az egykori alreális diák, Szálasi Ferenc pribékjei. Amint közismert, Szálasi a második világháború végén a nyilas kormány székhelyéül Kőszeget jelölte ki, óriási fizikai és lelki terhet róva ezzel a lakosságra – erről ad számot *A Nagy Füzet*.<sup>4</sup>

Mindez csupán néhány kiragadott történet a kőszegi lokális emlékezet komplexitásának felvillantására, melynek formálása abbahagyhatatlan, befejezhetetlen. A munka során változik a helyi tudás, aminek azonban már nemcsak helyben lesz jelentősége, nemcsak a *genius loci* alakítja. A *Past and Present* folyóirat egyik, közelmúltban megjelent száma (2019. november) visszatér a léptékváltás sokat tárgyalt kérdéséhez, a mikrotörténelem és a globális történelem egymáshoz való viszonyához. A szerkesztő, John-Paul A. Ghobrial bevezető tanulmányában idézi a kora újkori Franciaország történetét kutató David Bellt, aki a „hely szellemének” jelentőségére figyelmeztet:

<sup>3</sup> Székely László apátplébános részletesen leírja a történetet (uo. 57–58). Végül sikerült elintézni a katolikus temetést, Reményit a Szent Imre templomban ravatalozták fel.

<sup>4</sup> A regény keletkezésére is érdemes reflektálni. Agota Kristof kegyetlen világa nemcsak a megélt szörnyűségekről szól, hanem az író nő személyes tragédiájáról is. 1948 őszén Kristóf Kálmán tanítót, Agota Kristof apját nyilvános tárgyaláson börtönbüntetésre ítélték pedofiliáért. A nyilvános megszégyenülés mellett a családnak át kellett élnie a teljes széthullást, az egyedül maradt anya nem tudott gondoskodni három gyerekről. Agota Kristof a haláláig nem tudta kimondani, ki volt az apja, ahogyan a testvére, az újságíró Kristóf Attila is csak kódolt nyelven beszélt róla. A kőszegiek számára a történet a mai napig tabu. Ehhez lásd: MÁTAY 2018.

A „kis” helyek nem pusztán a globális erők hatását érzékelő helyszínek. Bizonyos esetekben, saját jogukon a változás kimondottan intenzív, dinamikus laboratóriumaként szolgálnak. Az ott végbement változás folyamatai sokkal többek a globális erőkre adott reakcióknál. (GHOBRIAL 2019: 8)

Azaz a kis helyek nemcsak a nagy változások leképezései, hanem maguk is a változás aktorai, s ugyan David Bell Lutherre és a Német-római Birodalomra, illetve a forradalmi Párizsra hivatkozik, gondolatmenete tovább folytatható. Intenzív vizsgálatra szorul a hely és a nagy narratíva, a globális történelem kapcsolata. A szabadságharc vagy a világháborúk radikálisan eltérő tapasztalatot jelentettek nemcsak nemzeti, de helyi, városi szinten is.

Az alábbiakban a helyi kollektív emlékezet két fontos epizódját emeljük ki, a szabadságharc és az első világháború községi tapasztalatait, feltárjuk a róluk elmondott narratívákat és a rájuk épülő helyi és állami-nemzeti emlékezetpolitikát.

## „HA EZT JURISICS MIKLÓS OTT A MÁSVILÁGON VALAHOGY MEGTUDJA...”

### TRIANONTÓL A SZABADSÁGHARCIG: RÁKOSI JENŐ KÖSZEGEN

1928 júniusában, halála előtt néhány hónappal Rákosi Jenő, az ismert író, újságíró, színigazgató, szerkesztő, a Magyar Tudományos Akadémia és a Főrendiház tagja *A Jellasics szobor* címmel szenvedélyes hangú vezércikket közölt a *Pesti Hírlap*ban. Az ekkor közel 86 éves Rákosi kifejezetten aktív volt, sokat publikált, Schöpflin Aladár szerint a népszerűsége Kossuthéval vetekedett. Az említett írás apropóját egy véres merénylet szolgáltatta, melynek nyomán nyilvánvalóvá vált az újonnan alakult délszláv királyság súlyos politikai válsága. Jugoszláviában egymásnak feszült két radikálisan eltérő politikai stratégia: Nikola Pasics szerb miniszterelnök és az uralkodó a szerb dominanciára épülő nagyszerb elképzelést támogatta, míg a szlovén és a horvát politikai elit a két etnikum egyenjogúságán alapuló föderatív megoldásban gondolkodott. A politikai csatározások mélypontját a frissen parlamenti többséget szerzett Horvát Parasztpárt vezetője, Sztjepan Radics ellen elkövetett merénylet jelentette.

Az incidens nyomán Rákosi arra emlékeztetett, hogy Zágráb korábban még Horvátország fővárosa volt, akkor, azaz 1928-ban csupán egy vidéki város, amely felzaklatott méhkasra hasonlított. Az utcákat ellepték a gyászlobogók, az alkalmi szónokok fióknépgyűléseken gyűlölettől habzó beszédekben szidalmazták a szerbeket. A francia és az angol sajtó aggodalmának adott hangot a konfliktus megoldását illetően. Radics egy sebészeti klinikán élet és halál között feküdt (két hónappal később belehalt sérüléseibe), testvére és egy másik horvát képviselő a helyszínen életét veszítette. A golyók nem csupán a szerencsétlenül járt politikusok, hanem a horvát nép testébe is behatoltak – állított Rákosi.

Zágráb utcáin keserűen szakadt fel a mélyről jövő kiáltás: Budapest százszor jobb volt, mint Belgrád!

Az író szerint várható volt a vallomás, hiszen a horvátok között jócskán akadtak a múltban olyan férfiak, akik „nem Jellasics hagyományai szerint politizáltak, hanem a Zrínyiek szellemében éltek. Ellenben ami a mostani állapotokat illeti, nyilvánvaló, hogy a szerb nyelvjárás, a cirill-írás és az ortodox egyház igen keményen szorongatja a katolikus horvátságot”.<sup>5</sup>

A gondolatmenet Jellasics zágrábi főtéren álló lovas szobrára történő utalással folytatódik, aki 1848-ban a magyarok ellen vezényelte a horvát serezsánokat. Rákosi – állítása szerint – gyermekkorában saját szemével látta a horvát sereget Sopron felé vonulni. Jellasicsnak Zágrábban lovas szobrot állítottak, a bán fegyvert tartó jobbját – szimbolikusan – a magyar fővárosra szegezi. Néhány évtizeddel később, 1895-ben Ferenc József császár zágrábi látogatása alkalmával a szobornál a tüntetők magyar zászlót égettek, Rákosinak is jutott belőle, a megszenesedett zászló egy darabját ereklyeként őrizte.

Az 1928-as incidens lehetőséget adott a revizionista mozgalom élére álló, a harmincmillió magyar birodalom eszméjét hirdető Rákosinak véleménye kifejtésére. Politikusként, közemberként a békediktátum radikális kritikusaként lépett fel, a cikk megírása után néhány héttel Londonban, majd Velencében tárgyalt a magyar ügyről a Lordok Háza egyik prominens brit politikusával, Lord Rothermere-rel, illetve Mussolinival.

Miért érdekes mindez Kőszeg szempontjából? Rákosi horvátokkal kapcsolatos emlékei a gyerekkorába nyúlnak vissza. 1852-ben, tízévesen került Kőszegre a Rajna-vidékről bevándorolt anyai nagyapja, Ignaz von Vogel házába, hat évig járt a bencés gimnáziumba. A költészet és a színház iránti vonzalma nagyon korán megmutatkozott, Kőszegről Sopronba ment tanulni, utoljára tizenkilenc évesen, 1861-ben járt Jurisics városában. Legközelebb csak mintegy 60 évvel később, Trianon évében tért vissza. 1920. november 21-én arról számol be a helyi lap, a *Kőszeg és Vidéke*, hogy az egykori bencés diák, Rákosi Jenő hosszú évtizedek után felkereste a várost. Szombathelyen díszpolgárrá avatták, a ceremónia után Kőszegre utazott, ahol nagy pompával fogadta Jambrits Lajos polgármester, a város polgársága és a sorfalat álló diákok. Beszédet intézett a kőszegi ifúsághoz, emlékeztetve a fiatalokat arra, hogy a trianoni véreszteség után rájuk még nagyobb feladatok várnak, mint egykor az ő nemzedékére: vissza kell szerezniük az elveszett nemzeti kincseket.

Az író ellátogatott a bencés alma materbe, sétát tett a belvárosban, s felidézett egy meghatározó emléket, amely örökre belé vésődött.<sup>6</sup> Azt a napot, amikor kirendelték Albrecht főherceg fogadására 1853 októberében. A Gotterhaltét kellett énekelni, a királyi fenség a „Stift”, a katonai alreáliskola alapköletételére érkezett a városba, s egyben egy másik missziót is teljesített. Rákosi kisdíákként sorfalat állt az emlékművet avató főherceg

<sup>5</sup> Lásd: *Pesti Hírlap*, 1928. június 22.

<sup>6</sup> Rákosi többször is felidézte a gyerekkori emléket. Lásd *Kőszeg és Vidéke*, 1920. november 21., az újság közli a vendég személyes hangvételt, a kőszegiekhez intézett üzenetét. Saját lapjában, a Budapesti Hírlap 1893. szeptember 15-i számában az író szintén beszámolt a kőszegi tapasztalatáról.

tiszteletére. 1848-ban a „jó kőszegiek” – mondja Rákosi – Jellasics portyázó horvát katonáinak egy csoportját agyonverték a Piac téren.<sup>7</sup> Eme, a szerző felfogásában hazafias tett megtorlásaként Kőszeg az abszolutista kormányzat a horvát áldozatoknak szentelt síremlék felállítására kötelezte.

## SCHWARZGELB ÉS TÖMEGGYILKOS SZTEREOTÍPIÁK

A horvátmészárlás a helyi emlékezetpolitika neuralgikus pontjává vált, az események feltárásának és kibeszélésének igénye évtizedekkel a szabadságharc után is nyilvánvalóan érzékelhető volt. Az incidens tisztázására több kísérletet tettek az ott élők, legelőször a méészárlás idején, közvetlenül az események után, 1848 októberében. A szabadságharc sajtójában számos írás látott napvilágot, ellenséges, elítélő, a horvátok lemészárlását a kőszegiekre hárító és a helyiek reakcióit, viselkedését megmagyarázó, mentegető szövegek egyaránt. Az egyik különösen sérelmes, durva támadást egy dunántúli önkéntes, bizonyos Jenőfy Sándor hadnagy tette közzé a *Kossuth Hírlapjában*.<sup>8</sup> Állítása szerint Salamonfánál október 11-én öt óra hosszáig harcoltak a horvát ellenséggel, de a kőszegi nemzetőrök, bár közel voltak a helyszínhez, nem vettek részt a csatában, nem segítettek. Ellenben vitézségük „aljas jele”, hogy mintegy 50 horvát katonát, kik az elmenekülő seregtől lemaradtak, a városháza udvarán „borzasztóan legyilkoltak”. A minden civilizált ember szemében alávaló, ocsmány tettől undorral fordul el a művelt lélek – fogalmaz Jenőfy. A kőszegi nemzetőrök úgy bukkannak fel a szövegben, mint a védtelen foglyok lemészárlásában jeleskedő, egyébként „schwarz-gelb sympathiában” osztozó, a nemzeti ügyet eláruló város képviselői, akik helyett a szerző és csapata volt kénytelen a városháza homlokzatán március óta biggyeszkedő kétféjű sast eltüntetni. A kőszegi nemzetőrség tisztikara közös nyilatkozatban utasította vissza a vádat: „igazolásunk végett a nemzet előtt ezt kinyilatkoztatni kötelességünknek tartjuk”.<sup>9</sup> Sőt, kérték a lapszerkesztőket, hogy tiltakozásukat, amelyet a *Közlöny*-ben publikáltak, vegyék át és közöljék.<sup>10</sup> Leszögezték, hogy mélyen elítélik a védtelen, lefegyverzett horvát foglyok meggyilkolását, mint nemtelen és csúf tettet, amitől minden igaz hazafi undorodással fordul el, egyben hangsúlyozták, hogy a bűntényben egyetlen kőszegi nemzetőr sem vett részt. A cikk kizárólag a méészárlás vádjára reflektált, a város császárpárti érzelmeiről nem esett szó.

A *Márczius Tizenötödike* több gúnyos támadást is intézett a „schwarzgelb elemeket” tömörítő Kőszeg ellen. A lakosságot az ellenséggel való összecsapással vádolta, a polgárok borral, pecsenyével kényeztették a horvát sereget, két mázsa puskaport adtak mellé, majd segítettek a szökésben, a határon való átkelésben. A polgármester a cikk szerint akasztással fenyegette azt, aki bántani meri az ellenséges katonákat. A méészárlásért kizárólag őt,

<sup>7</sup> Lásd: *Budapesti Hírlap*, 1893. szeptember 15.

<sup>8</sup> *Kossuth Hírlapja*, 1848. október 26.

<sup>9</sup> A választ lásd: *Közlöny*, 1848. november 6.

<sup>10</sup> A kérésnek a korabeli sajtó nem tett eleget.

a város vezetőjét és a nemzetőröket terhelte felelősség, mert a felkelt nép bosszúját töltötte ki az ott maradt nyomorultakon. „Ha ezt Jurisics Miklós ott a másvilágon valahogy megtudja, talán mindjárt Sodomát csinál Kőszeg városából mérgében”.<sup>11</sup> A szerkesztő néhány nappal később tovább köszörülte a nyelvét a gyakorlatilag hazaárulónak titulált városra. Egy rövid riposoztban a kőszegi nőkre zúdult a nemzet haragját közvetítő elcelődés: bizonyára azért féltek a horvátoktól, mert azt hallották, a szárnyas házi állatokban, különösen a libákban nagy pusztítást szoktak végezni.<sup>12</sup>

A kőszegiek nevében elsőként felszólaló Turcsányi Lajos evangélikus tanító és hitszónok hiteles közéleti figura, amikor 1848 tavaszán a Kőszegen élő zsidókat támadás érte, határozottan fellépett a védelmükben.<sup>13</sup> Viszont nem volt tagja a városvezetésnek, így nem terhelte felelősség a történetekért. Késlekedés nélkül, a horvát tragédia napján reagált az eseményekre. A *Kossuth Hírlapjában* közzétett rövid szövegben a hazát szólította meg, mint valami kedves, közeli barátot: „Hazám, tudd, hogy...”.<sup>14</sup> Az ellenség egy része, a „gaz horvát csoport” kicsúszott a hős honfiak kezei közül, éjjel, holdvilágnál, futva szökött a kőszegi kertek alatt Ausztriába. S most a városra szakad a teher: éreznie kell a késedelem súlyát.<sup>15</sup> Azaz Turcsányi megpróbált a közvélemény számára elfogadható magyarázatot adni a passzivitásra, s az események hatása alatt, szándékosan vagy öntudatlanul, zaklatott, egyben megbánásról tanúskodó beszámolót közölt, kifejezte, pontosan átérzi a helyzet egyszerre személyes és kollektív drámaiságát.

A nemzeti közfelháborodást megelőzni szándékozó hosszadalmas beszámoló jelent meg a *Közlönyben*, amit szerzője a tragédia napján, október 12-én írt.<sup>16</sup> Állítása szerint a városban minden jobb érzésű ember lehangolt, családja körében sem vigasztalódik, kötelességeit kelletlenül teljesíti, „arczát a bosszuság pírja futja át”. Sajnálja a történeteket, melyek éles ellentétben állnak a nagyhírű Jurisics Miklós idejében élt elődök bátor vitézségével. Kőszeg valójában a körülmények szerencsétlen együttállásának áldozata lett – érvelt a cikkíró. Október 11-én alig harangozták el a 11 órát – az írás nem mulasztotta el emlékeztetni az olvasót, hogy a korai harangszó a török 1532-es dicsőséges kiűzésének örök emléke – mikor, két vaskos levéllel, megérkezett a városba „az illírek rablócsapatának egy hős bajnoka”. Ezek a később dicstelennek minősült paktumot tartalmazták: Kőszeg engedje át a horvát csapatokat, biztosítson ellátmányt, és nem esik bántódása. Ez az, „mi lelkemet szorongatja, az intézkedések rögtönzöttek voltak” – később jött értesítés, sőt tapasztalták is a helybeliek, hogy a 6000 főből álló vitéz magyar tábor a közelben állomásozott. Ha már a valóságban nem került rá sor, legalább verbálisan meg kell semmisíteni az ellenséget: „...segítségükkel az illyr csordát, mintegy levegőt rontó, bűdös férget az élők sorából kivégezni lehetett volna”. Az érvelés szó szerint megegyezik a városi jegyző-

<sup>11</sup> Lásd: *Márczius Tizenötödike*, 1848. október 21.

<sup>12</sup> Uo. 1848. október 25.

<sup>13</sup> Lásd ehhez: CHERNEL 1878. 261.

<sup>14</sup> *Kossuth Hírlapja*, 1848. október 18.

<sup>15</sup> Uo.

<sup>16</sup> *Közlöny*, 1848. október 23.

könyvben rögzített szöveggel: a nagy erőnek csak nagy erővel lehet ellenállni, a kőszegi nemzetőrök nem voltak felfegyverkezve, a segédc csapatok nem érkeztek meg, ezért a közgyűlés úgy döntött, engedélyezi az átvonulást. A szerző mintegy közhírré teszi, a nemzeti nyilvánosságba emeli a városi közgyűlés dilemmáját, majd egyhangú döntését a helyzet békés megoldásáról.<sup>17</sup> Későn érkezett a felmentő sereg, a 42 foglyot agyonverték, az ártatlan Kőszeg kénytelen a szemrehányás keserűségét megízlelni. A „szemrehányás keserűségét” négy nappal később már ízelhetette a magyarázkodó város, amikor Széll József és Reisig Alajos kormánybiztosok jelentették a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy Kőszeg – nem bízva saját erejében – magát az ellenségnek feladta. Széllék nyilvánosan kifejezték egyet nem értésüket: a gyáva, hazafiatlan lépéstől a jövőben óvakodni kell.<sup>18</sup>

A helyiek, érzékelve a politikai hangulatot, a magyar nemzeti identitás kidomborításával a horvát hadjáratot megelőzően, már a nyári hónapokban megpróbálták a nyilvánosságban megeremteni a város pozitív imázsát. Egy 1848 júliusában a *Közlöny*ben publikált írás sajátos demográfiai értelmezésben és érvelés nyomán a magyar etnikum helyi jelenlétét, sőt dominanciáját mutatja be.<sup>19</sup> Szerzője szerint Jurisics városa a „törzsmagyarok lakhelye” volt, ahol a magyar szellem uralkodott egészen a 18. század közepéig, amikor a pestis pusztítása (sic!) radikálisan megváltoztatta a helyzetet, és a szomszédos osztrák területekről kellett pótolni a vérvesztéséget – németajkú lakossággal. Ekkor, azaz a 19. század közepén az arányok sokkal jobbak – állítja a cikkíró: – „nem tagadható ugyan az idegen elem most is él, de nekem úgy rémlik, mintha már galvanicus vonaglásokban eviczkelne”. Erősödik a magyar nyelv és kultúra terjedése, ugyan a városlakók közül még sokan nem értik tisztán a haza nyelvét, de gyerekeiket már magyarul tanítatják. Mind ezt azért tartja fontosnak leszögezni a cikkíró, hogy „tudhassa a haza, hányadán áll a kőszegiekkal”, hogy hírül adja, a helyiek Jurisics hűségese utódai kívánnak lenni. Azaz, a nemzeti nyilvánosságban közhírré tett hűségnyilatkozat, mintegy preventív eszközként próbálta pozicionálni a közismerten németajkú Kőszeget.

Néhány hónappal a horvát incidenst követően az áruló és gyilkos város bűne nemzeti szégyenbéllyé lényegült át – a korabeli értelmezés szerint – a bécsi kamarilla politika ármánykodása során. 1849. január 31-én, amikor Kőszeget már elfoglalták a császáriak, s a városon éppen számonkérték a megszárlást, a *Közlöny* tudósítása szerint a hóhérok újabb aljas trükkhöz folyamodtak.<sup>20</sup> Jeles művészek fellépésével jótékonyági estet szerveztek Bécsben, melynek bevételét „a magyar barbárság által meggyilkolt” horvátok özvegyeinek és árváinak megsegítésére tervezték fordítani.

A szabadságharcot követően az abszolutista kormányzat határozott lépéseket tett a horvátokkal kapcsolatos magyarországi emlékezet megkonstruálására. 1853. október 12-én Kőszegen ünnepséget szerveztek az áldozatok emlékére. A *Religio* című lapban

<sup>17</sup> Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára Kőszegi Fiókleveáltár Tanácsülési jegyzőkönyvek. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1848. október 21.

<sup>18</sup> *Közlöny*, 1848. október 16.

<sup>19</sup> *Közlöny*, 1848. július 17.

<sup>20</sup> *Közlöny*, 1849. január 31.

közzétett írás a megemlékezés kapcsán felidéz a szomorú katasztrófát, és tudósít a kőszegi sírkertben felállított emlékműről, melyhez, az évforduló apropóján, Jellasics horvát bán személyesen is ellátogatott.<sup>21</sup> A szerző megragadta az alkalmat, hogy felidézze, a kímeletlen gyilkosokra lesújtott a törvény szigora, a bűnösök bitófán végezték. Azóta eltelt három év, „kisdedszerű városunkban” örömmünnepe az avatás, örvendetes este, amikor a csendes Kőszegen jelen van a vígság, az öröm, fáklyás ünneplés, zenekar, éljenzés. A horvát emlékmű átadása és a város legszebb részére, a Gyöngyös partjára tervezett katonaiskola alapkövetétele közös aktussá válik, s ekként jelenik meg a nyilvánosságban.

A forradalom és szabadságharc nyilvánossága radikális és dichotómiákra épülő nyelvezetet használ, a diskurzusban a hősök és az árulók állnak egymással szemben. Ahogyan a francia forradalomban, a propagandában itt is meg kellett alkotni az ellenséggépet. Kőszeg önhibáján kívül elmulasztotta, hogy második Ozoraként vonuljon be a történelemkönyvekbe, így azonban óhatatlanul az ellenséggel lepaktáló város dicstelen szerepét osztották rá. A korabeli reflexiók, az országos sajtóban közzétett üzenetek védekezőek, holott a város sem a „kőszegi kapitulációban”, sem a horvát foglyok lemeszárlásában nem marasztalható el, ez már a korabeli vizsgálatok során is bebizonyosodott. A kőszegiek áldozatok, passzívan elszenvedett események szemtanúi, a védekező kommunikáció az áldozat szégyenét fejezi ki.

## HELYBEN ÉPÍTETT EMLÉKEZETPOLITIKA

A város első professzionális historikusa, a lokálpatrióta, helyben élő és kutató Chernel Kálmán 1877–1878-ban két kötetben, saját pénzén tette közzé Kőszeg helytörténeti monográfiáját. Ezzel hozzájárult az éppen formálódó nemzeti történeti narratívához, a várost, a helyi eseményeket ebben helyezte el. A dualizmus korában a városi közösség számára ez nem pusztán történeti munka volt, hanem ikonikus tárgy is egyben. Minthogy a szerző a saját maga átélt eseményeket is beemelte a szövegbe, munkája memoár, történetírás és emlékezetpolitika egyszerre. Chernel kimerítően tárgyalja a forradalom és szabadságharc időszakát, melynek résztvevője, szemtanúja volt (CHERNEL 1877; 1878). A nyomtatásban megjelent szöveg mellett rendelkezésünkre áll a szerző kéziratos visszaemlékezése, ami azért fontos, mert a memoárból világossá válik az író által elfoglalt pozíció. Chernel hangsúlyozza, hogy nem célja az események átfogó bemutatása, csupán azokat a mozzanatokat emeli ki, melyeknek szemtanúja volt. Azaz, különleges nézőpontból, a részt vevő megfigyelő és egyben történész pozíciójából szólal meg, két szöveget készít, amelyek olykor – Kőszeg vonatkozásában – szó szerint megegyeznek.

A monográfia a horvátmészárlást a szabadságharc sajnálatos epizódjaként tárgyalja. Chernel szerint a kőszegi lakosság kitörő örömmel és lelkesedéssel fogadta, hogy a párizsi és a bécsi forradalom után Pesten is elérkezett az idő a reformok megvalósítására. Narratívájában a nyugalom megőrzése központi elemként szerepel, részletesen bemutat-

<sup>21</sup> *Religio*, 1853. II. félév 390.

ja, hogyan törekedett a város a rend fenntartására a forradalom kitörése utáni időszakban. Aprólékosan ismerteti az 1848 tavaszán a helybeli zsidók ellen intézett támadásokat, a sértettek és az agresszorok szerepét, hangsúlyozza, hogy a helyi nemzetőrség hazafias viselkedése megelőzte a további rendbontásokat. (CHERNEL 1878: 260–261)

A horvátmészárlás előzményeinek számbavételekor a központi vezetés kezdeményezéseire, politikájára fókuszál, kiemelve, hogy 1848. szeptember 28-án Békássy Imre kormánybiztos személyesen jelent meg a városi közgyűlésen, ahol beszámolt az országba özönlő ellenség kegyetlen pusztításairól, melyek során az ártatlan csecsemőket sem kímélték. Chernel kronologikus sorrendben ismerteti a hadvezetés és a város egymásnak küldött utasításait, illetve válaszait. Október 11-én Niczky Sándor soproni kormánybiztos arról tájékoztatta a kőszegi magisztrátust, hogy a visszavonuló húszezres horvát sereg a város felé vonul, de ha élelemmel látják el a katonákat, elkerülhetik a támadást.<sup>22</sup> Reménytelen lett volna az ellenállás, hiszen nem volt a városban elegendő fegyveres erő, a helyi nemzetőrök egy részét a közeli Csepregbe mozgósították, ráadásul segítség sem érkezett. Annak érdekében, hogy Kőszeg megmeneküljön a „féktelen csorda” rablásaitól, a városi közgyűlés – kényszerűségből – a megegyezés mellett döntött. Az elbeszélés a másnapi események ismertetésével folytatódik. A Vas megyei népfelkelők egy része a városba érkezett, és Kőszeg az ellenséggel való szövetekezéssel vádolta. Chernel a népfelkelőket „bortól izgatott”, „örjöngő, bős” tömegként jellemzi, akik erőszakkal kirángatták, és részben a városháza udvarán, részben az utcán felkoncolták a horvát foglyokat.

A kéziratoss visszaemlékezésből tudjuk, hogy a történész a forradalom első napjaitól aktív volt a közéletben.<sup>23</sup> Egy vidéki látogatásról visszatérve március 20-án csatlakozott a nemzetőrséghez, később – ugyan az apja ellenezte – honvédnek állt. Részt vett a horvátok elleni hadjáratban, többször is szemtanúja volt, amikor a visszavonuló horvát seregtől lemaradt, magukat megadó katonákat a korábbi atrocitásokért bosszút álló civilek, nemzetőrök meggyilkolták. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a kőszegi mészárlás napján Chernel ugyan nem volt a városban, csak néhány nappal később, Kőrmendről érkezett Kőszegre, de az események háttéréről személyes tapasztalattal rendelkezett. „...a hadjárat viszontagságai Kőszeg várost is útjukba sodorták, s a különben békés város véres eseménynek lett helyszíne, melynek borzasztó lefolyását hiteles adatok és közlemények nyomán vázolni akarom”.<sup>24</sup>

Arra, hogy a „hiteles adatok és közlemények” pontosan mit takar, nem tér ki a szerző, de nyilvánvalóan szemtanúk beszámolóit alapján tájékozódott, s a kéziratban *A horvát*

<sup>22</sup> Lásd a mészárlás leírását: uo. 264–266.

<sup>23</sup> A kézirat ötkötetes napló-visszaemlékezés, amely a Pannonhalmi Főapátság Levéltárában található. Chernel Kálmán a Kőszeg és Vidékében a lap indításának évében, 1881-ben 12 részben közöl részleteket 1848–1849-es emlékeiből. Ez nyilvánvalóan jelzi a forradalom és szabadságharc helyi emlékezetének jelentőségét. A közlésekre Bariska István tanulmánya hívja fel a figyelmet. Lásd: BARISKA 1988. Chernel Kálmán halálakor, 1891-ben a *Századok* szerkesztője, Szilágyi Sándor írt nekrológot a Történelmi Társulat jeles tagjáról. Megjegyzí, hogy ugyan az *Életpályám története* még nem került nyilvánosságra, de jövőben a történelem becses forrása lesz – különösen Kőszeg vonatkozásában (SZILÁGYI 1891).

<sup>24</sup> Lásd: CHERNEL Kálmán: *Életpályám története; Kőszeg és Vidéke*, 1886. febr. 21. 1–2.

*foglyok legyilkolása* cím alatt külön alfejezetet szentel a kérdésnek. A beszámoló lényegében megegyezik a monográfia szövegével, az összefoglaló végén pontosan érzékelteti a város ellehetetlenülését a magyar nyilvánosságban: „a félrevezetett közvélemény ítélete a hazaárulás bűnével sujtotta egy részről a kőszegieket [...] más részről őket a horvát foglyok legyilkolásával vádolták”. Azaz, a város kettős stigmát, az áruló és a tömeggyilkos megbélyegzését viselte, bár a későbbi vizsgálat nyomán igazolódott, hogy mindkét vád alaptalan.

A mézszárlás és az ennek nyomán megszerzett negatív hírnév évtizedekig felbukkant a helyi nyilvánosságban, a szemtanúk és a következő generációk is szükségét érezték a trauma kibeszélésének, az elbeszélésen keresztüli feldolgozásnak. A gyilkosságokról beszámoló legfontosabb szöveg néhány évvel Chernel Kálmán halála után, a szabadságharc ötvenedik évfordulóján, 1898 decemberében látott napvilágot a *Kőszeg és Vidéke* tárcarovatában, két részletben, *A horvátok Kőszegen* cím alatt.<sup>25</sup> A monogramos szerző, W. A. azt írja, hiteles okiratok és több szemtanú beszámolója alapján állította össze szövegét. Az első tárcza az események kontextusát ismerteti, leszögezve, hogy Kőszeg mindig is lelkiismeretesen engedelmeskedett a nemzeti kormány előírásainak. Amikor megérkezett Batthyány leirata, amely felszólított a horvát betörésre való felkészülésre, a város buzgó munkába fogott. Megindult a toborzás, a nemzetőrök harcra készültek, a papok a szószékekről a sebesültek ellátásához szükséges tépések készítésére szólították fel az asszonyokat.

A mézszárlást megelőző napok históriájának felidézése után W. A. határozottan kijelenti, hogy senkinek nem jutott eszébe az ellenállás, hiszen a városban nem volt fegyveres erő, és katonai segítségre sem volt kilátás. A horvát sereg elvonulása során csupán egyetlen incidens történt, egy bizonyos Handler József építőmester és nemzetőr Kőszeg határában, a Gyöngyös pataknál – ahogyan már korábban is tette a csellengő horvát katonákkal – fegyvert fogott az ellenségre, de lelőtték.<sup>26</sup> Ezen a sajnálatos eseten kívül egyéb baj nem érte a kőszegieket.

A békés helyzet radikálisan megváltozott a horvátok elvonulását követő reggel, mikor „vidéki felkelő nép vetődött be a városba s dühösen káromkodások között a várost az ellenséggel való czimborasággal vádolta”.<sup>27</sup> W. A. ezen a ponton megszakítja az elbeszélést, s teljesen más hangot megütve folytatja a visszaemlékezést, mintha nem ugyanaz a közlő beszélne tovább. A higgadt, távolságtartó stílust felváltja az érzelmileg erősen felindult emlékező megszólalása. Az első jelenet a Fehér Ló vendéglő előtt zajlott, ahol a „kiabáló kaszás népséget” néhány tekintélyes ember próbálta megnyugtatni – sikertelenül. Ekkor szabadult el a pokol – „átengedvén mindenenket a feldühödött nép féktelen haragjának”.<sup>28</sup>

<sup>25</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1898. december 4.; december 11.

<sup>26</sup> A halotti anyakönyvi bejegyzés szerint Handler József János Tüskeváron született 1797-ben, polgár és kőművesmester. Halálózása időpontja 1848. október 12.

<sup>27</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1898. december 4.

<sup>28</sup> Uo. 1898. december 11.

W. A. itt egy megjegyzés erejéig újra megszakítja a beszámolóját, hogy tisztázza, ki a beszélő. Azt állítja, a véres eset leírását egy bizonyos Freygang Lőrincz polgártársa közlése alapján foglalja össze. Freygang kádármester volt, később, az ipar hanyatlása után kertészkedésből tartotta fenn magát, s némileg ismert ember lehetett, mert a helyi német nyelvű lapban rendszeresen publikált politikai tárgyú és gazdasági cikkeket. 1848-ban, 12 évesen élte át a szabadságharcot.<sup>29</sup> Azaz a beszámoló egy akkor kiskamasz szemtanú fiú visszaemlékezése. Néhány sorral később újabb utalást találunk a beszélőre: „E sorok írója mint 12 éves fiú mindezt saját szemével látta”, sőt, olyan helyre állt, a tömlőbe vezető lépcső tetejére, ahonnan jól megfigyelhette, mi történik.

A feldühödött tömeg berontott a városházára, ahol csupán a börtönőr tartózkodott. Követelték tőle a kulcsokat, de az őr azt mondta, nincsenek nála, és azzal az ígérettel távozott, hogy hozza őket. Nem tért vissza. A raboknak kenyeret osztó felügyelő megpróbálta megakadályozni az ajtók betörését, összetett kézzel könyörgött a foglyokért, de ekkor ellene fordult a népharag, s csak segítőknek köszönhetően menekült meg.

„Megkezdődött a mészárlás.” Az elbeszélés valóban mészárszéket idéz, részletes és kifejező, az eseményeket aprólékosan, percről perce, filmszerűen adja elő, az elkövetők és az áldozatok minden mozdulatát, reakcióját, sikoltozását, reménytelen menekülési kísérletét maga előtt látja az olvasó. A szöveg akár bűnügyi beszámoló vagy egy orvos leírása is lehetne. A beszélő elmondja, hogy az ajtófélfába kapaszkodók kézfejét egyszerűen levágták, az egyik foglyot a másik után verték agyon, a tetemeket halomba hányták, a csontokon elgömbült kaszákat újra kiegyenesítették. De részletekbe menően felidézi az átvágott térdinakból oszlopban fellövellő vér látványát is. Egy ponton az elbeszélő ismét reflektál saját helyzetére, amikor megemlíti, hogy a borzalmas jelenettől rosszul lett, és kevés híján maga is áldozattá vált. Egy földműves ráfogta a fegyverét, s csak akkor kegyelmezett, amikor a fiú magyarul szólalt meg. Az utolsó fogoly, öltözkéből ítélve katonáorvos lehetett, könyörgött az életéért, de vele is végeztek. A kevéssel később érkező honvédek szétkergették a népfelkelőket, akik távoztak – otthagynak a szerteszét heverő holttesteket. A városház előtti tér olyan volt, mint egy csatamező. A megcsonkított tetemeket senki sem akarta elszállítani.

A „kőszegi kapitulációról” több történeti értelmezés született, de a horvát foglyok meggyilkolására vonatkozóan kétségkívül a fenti beszámoló a legrészletesebb, ráadásul egy szemtanútól származik. A gyilkosságokat kivizsgáló eljárás során szintén megkérdezték a tanúkat, de ők nem önként beszéltek, és a vallomásukat nyilvánvalóan befolyásolta az élethelyzetük. Ez a visszaemlékezőre nem áll, bár az ő esetében lényeges körülmény, hogy a felidézett esemény és az emlékezés időpontja közé öt évtized ékelődik. Az emlékezet-felejtés problémáját az utóbbi évtizedek történetírása kimerítően érintette, itt érdekesebb a visszaemlékező személyéről vagy talán inkább személyekről gondolkodni.

<sup>29</sup> Ezt nem az 1898-as cikkből lehet tudni, hanem egy, a halálakor mint Kőszeg legidősebb polgáráról írt megemlékezésből. Freygang 1925-ben, 90 éves korában, szegényházban halt meg. Lásd: *Kőszeg és Vidéke*, 1925. november 25.

Freygang kádármester a beszámolóját írásban, esetleg szóban mondta el a memoárt közreadó/lejegyző W. A.-nak, a monogram valószínűleg a vele egyidős, szintén 1835-ben Kőszegen született dr. Waisbecker Antalt takarja (BALOGH – KESZEI 2015).

Waisbecker csodagyerekként már négyévesen iskolába járt, 16 éves korában érettségizett. A kivételes intelligenciájú fiatalember Bécsben végezte el az orvosi egyetemet, 1861-től Kőszeg város tisztii főorvosa volt. Az orvosi karrier mellett tudományos munkásságot folytatott, botanikus-természettudós volt, számos szakmai közlemény szerzője. 1848 áprilisában szemtanúja volt, amikor gróf Batthyány Lajos miniszterelnök az őt üdvözlő kőszegi diákok sorfala előtt szekérrel átutazott a városon.<sup>30</sup> Waisbeckert megrendítette, hogy az apja súlyosan megsebesült a horvát hadjárat idején. Nem tudhatjuk, vajon csak meghallgatta a kádármestert, és közzétette Freygang szövegét, vagy esetleg maga is hozzáírt, és valamiféle közös emlék jelent meg a *Kőszeg és Vidéke*-ben. Waisbecker közéleti embernek számított, lokálpatriótaként talán úgy érezte, ha ezekkel a szavakkal pontosan nem is fogalmazta meg, hogy segítenie kell a városi közösséget az egykori trauma feldolgozásában. Akárhogy volt is, a közlemény szerint szemtanú beszélt, hiteles személy, a kollektív emlékezet alakítása szempontjából kulcsszereplő.

A helyi sajtóorgánum(ok) a következő évtizedekben többször is napirendre tűzték a horvátkérdést. Mindössze öt évvel később, 1903. január 18-án a *Kőszeg és Vidéke* újabb tárcát szentelt az egykori tragédia tisztázásának. A szerző rekonstruálta az eseményeket, választ keresett arra a kérdésre, kik voltak az elkövetők, és pontosan hogyan került sor a város modern kori történetének egyik legsúlyosabb, legvéresebb atrocitására. A *Horvátok legyilkolása 1848-ban* címmel közölt írás nyilvánvaló célja volt a kőszegiek szerepének tisztázása, hiszen a város „maga röstellkedett s szégyenkezett a horvát foglyok legyilkolásán legjobban, amely a művelt világ előtt ferde világításba helyezte”.<sup>31</sup>

Az írás felidézi a körülményeket, az 1898-as beszámolóhoz képest nagyobb hangsúlyt helyez a kontextus magyarázatára. Kőszeg megegyezett Theodorovich horvát tábornokkal, hogy a visszavonuló csapatoknak szabad elvonulást enged, és csak a főszeregtől leszakadó, „ne tán szerte szét csatangoló” katonákat gyűjtik össze. Így került a városháza zárkáiba 72 fogoly. A határ felé igyekvő horvát sereg október 11-én este 10-kor érte el Kőszeget, s az éjszaka közepén, éjjel egykor el is hagyta a várost. A sietség oka a közeledő, 5000–6000 fő számú népfelkelőktől való félelem, akik néhány órával a horvátok elvonulása után, október 12-én hajnali hatkor meg is érkeztek a városba. A várakozásoknak megfelelően a népfelkelők agresszíven viselkedtek, a horvátokkal egyezsége lépő polgármestert és a városi tanács tagjait megfenyegették, magánházakba törtek be, és a férfiakat kényszerítették, hogy vegyenek részt a horvátok üldözésében. A mézarlásról a lap lakonikus beszámolót közöl:

<sup>30</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1925. november 25.

<sup>31</sup> Lásd ehhez: *Kőszeg és Vidéke*, 1903. január 18.

Midőn a városházba beözönlő tömegnek a zárkákhoz a kulcsokat ki nem adták, sőt a porkoláb a kulcsokkal menekülni sietett, a népfelkelők a zárkákat fejszékkel és egyéb gyilkoló szerszámokkal erőszakosan felfeszítették, a horvát foglyokat a városház udvarára hurcolták és 38 kegyetlen módon lemészároltak és azután kirabolták.<sup>32</sup>

1916-ban, a háborús veszteségekről szóló híradások idején, a *Kőszeg és Vidéke* szerkesztője ismét szükségét érezte, hogy tisztázza a horvát foglyok lemészárlásának körülményeit.<sup>33</sup> Az írás a fegyveres agresszió elleni vádirat. Az általános közösségi ítéletet, erkölcsi viszonyulást rögtön a szöveg elején nyilvánvalóvá teszi: „Minden érzékű ember minden durvaságot, minden kegyetlenséget s akár életben, akár vagyonban követik el, elítél és efelett érzett felháborodásának, undorának ad hangot”.<sup>34</sup> Kőszeg polgárai rémtett szemtanúivá váltak – állítja a cikkíró –, a hatalom, amint erre lehetőség adódott, keményen megtorolta a vérengzést. Az áldozatok számának tisztázására olyan forrást használ a szerző, amelyet – állítása szerint – eddig mellőzött a történetírás, még a Kőszeg várostörténetét feldolgozó Chernel Kálmán sem hivatkozott rá. Hatter Sámuel városkapitány nyugtát állított ki a felkoncolt holttesteket elszállító és elhantoló három fő számára, fejenként 12 krajcárt. A város összesen 8 pengőt és 24 krajcárt fizetett „ezen undor és rémteljes munkáért”, amit a szövegben megnevezett személyeken kívül más kőszegi nem lett volna hajlandó elvégezni. A háborús viszonyok szörnyűségeket idéztek elő, de a városi polgárok közösségét a cikkíró következetesen igyekszik elkülöníteni a többször és hangsúlyosan kárhozott rémtettektől. A helybeliek valójában áldozatok, hiszen a mészárlás szégyene ártatlanul hullott rájuk, nem voltak felelősek a foglyok meggyilkolásáért. Éppen ellenkezőleg, azért vették őrizetbe a város határában csellengő horvát katonákat, hogy megóvják őket az esetleges atrocitásoktól, ráadásul erre a város engedélyt kapott. A kegyetlenséget a „bortól és dühtől felizgatott tömeg” követte el, mely „az egész várost [...] rettenetes remegésbe hozta”, a polgárok élete veszélyben forgott, a polgármestert legyilkolással, a magisztrátust agyonveréssel, a „sárga fekete érzelműnek” szidalmazott lakosságot felgyújtással fenyegették meg. A durva tömeg nem kapta meg a városháza tömlöcének kulcsait, erre az ajtókat fejszékkel és más szerszámokkal kinyitották – a nyomok még akkor (azaz 1916-ban) is láthatóak. Az őrző csőcselék meggyilkolt 42 foglyot és két, őket kísérő nemzetőrt, de minthogy a kulcsokat a kőszegiek az életveszély dacára sem voltak hajlandóak átadni, további 32 fogva tartott horvát katona megmenekült.

A horvátkérdés később, a második világháború idején is felbukkant a helyi nyilvánosságban. A háborús években megjelenő, szélsőjobbos *Kőszegi Hírek* egy régi legenda tisztázását ígéri az olvasóknak.<sup>35</sup> A korábbi szövegekhez képest az írás inkább a bulvár

<sup>32</sup> Uo.

<sup>33</sup> Horvát foglyok legyilkolása. *Kőszeg és Vidéke*, 1916. december 17.

<sup>34</sup> Az eszmefuttatás azzal folytatódik, hogy háborúban a pusztulás elkerülhetetlen, a horvát foglyok háborús konfliktus áldozataivá váltak. Lásd uo.

<sup>35</sup> Lásd: *Kőszegi Hírek*, 1940. január 14.

műfajába tartozik, az egykori tragédiát mintegy *couleur locale*-ként emlegeti, s a korábbi verziókhoz képest radikálisan más megvilágításba helyezi a történeteket. Nem a horvát áldozatok kerülnek a középpontba, hanem a lehetséges helyiek, a kérdés az, vajon akasztottak-e fel „a várososn átvonuló horvát hordák” kőszegi polgárokat. Az írás a már említett Handler József nemzetőr-kőművesmester halálát mondja el részletesen, mintegy középpontba állítva a kőszegi áldozatot.

A történetírás természetesen tárgyalta a horvát foglyok kőszegi meggyilkolását, jelen tanulmány célja azonban nem a folyóiratokban és egyéb szaktörténeti kiadványokban publikált kutatási eredmények bemutatása.<sup>36</sup> Számunkra sokkal inkább a tömeggyilkosság helyi emlékezetének megkonstruálása érdekes, ezért három olyan történeti feldolgozást veszünk számba, amelyek célközönsége a kőszegi publikum, így ezek a szövegek relevánsak.

Lelkes István *Kőszeg* címmel megjelent munkájának első része átfogó várostörténet. A szabadságharcról szólva a szerző két mondatot szentel a horvátkérdésnek, az első Handler építőmester, a második a foglyok történetét összegzi. Az építőmester bátor helytálló, akit egy összeütközés során a horvátok agyonlőttek. A horvát áldozatokról lakonikus összegzés szerepel a szövegben: „Másnap a városban tartózkodó környékbeliek felbőszülten a Tanácsházába mentek s a fogdában levő horvátok közül többet az utcára vonszoltak és felkoncoltak” (LELKES 1943/1960: 33). Az ezredforduló környékén (1996 és 2007 között) Tóthárpád Ferenc szerkesztésében megjelent négyrészes vállalkozás, a *Történelmi és Művészeti Antológia* második kötete a szabadságharcra foglalkozik, az egyik tanulmány, dr. Kováts István dolgozata szintén kitér a horvát foglyok sorsára (KOVÁTS 1998). Dr. Kováts egy fontos dokumentumot, az Anton Treyer császári vizsgálóbíró által készített jegyzőkönyvet is felhasználta. A forrásban több szemtanú vallomása szerepel, akik elbeszélése lényegileg megegyezik a *Kőszeg és Vidékében* 1898-ban közzétett beszámolóval. A tettesek a foglyokat megkínózták és kivégezték. A szerző szerint azonban sem a jegyzőkönyv, sem az 1898-ban publikált visszaemlékezés nem hiteles, mert a vizsgálóbíró kevés tanút kérdezett meg, személyük is bizonytalan, a visszaemlékezés pedig egy akkor tizenkét éves gyerektől származik, aki ötven év eltelte után nem emlékezhetett az eseményekre olyan részletesen, ahogyan előadta. Azaz, a szöveg kételyeket ébreszt a szemtanúktól származó beszámolókat illetően, így különféle okból és magyarázatokkal, lényegében diszkreditálja ezeket. Kevéssel később, az ezredforduló alkalmából látott napvilágot a *Kőszeg 2000: Egy szabad királyi város jubileumára* című tanulmánykötet, amelyben a szabadságharc történetével foglalkozó Hermann Róbert tudományos igényű elemzésében tisztázza a „kőszegi kapituláció” kérdését (HERMANN 2000). A szöveg világosan kimondja, hogy a kőszegi magisztrátust nem terheli felelősség a horvát hadoszlopok békés elvonulásáért, mert

<sup>36</sup> Hermann Róbert tanulmányában alapos áttekintést ad a rendelkezésre álló szakirodalomról (HERMANN 2000: 193–194, 1. lábjegyzet)

a fegyveres ellenálláshoz nem állt rendelkezésére eszköz.<sup>37</sup> Ami az áldozatokat illeti, Hermann kontextusba állítja a mészárlást, hangsúlyozva, hogy a foglyok legyilkolása nem egyedi, kőszegi jelenség, hanem a bosszú része a horvátok által feldúlt falvak lakói részéről.<sup>38</sup>

Hogyan kezelje egy közösség az olyan gyilkosság áldozatainak emlékét, akiket helyben öltek meg, de a tettesek nem helybeliek? Waisbecker Antal és/vagy polgártársa, Freygang kádármester gyermek szemtanúkként a tehetetlen kőszegieknézőpontját jeleníti meg az ötvenéves évfordulón, a dualizmus korában, amikor erről beszélni lehetett. Felmerül persze a kérdés, ki az áldozat: csak a meggyilkoltak, vagy azok is, akik a passzív szerepre kárhoztatva élték át a traumát. Mit lehet kezdeni ezzel a tehetetlenséggel? És mi a teendő a megcsönkített tetemek emlékével, akik se nem a helyi emberek hősei, se nem az áldozatai, idegenek gyilkolták meg őket, csak éppen a bűntény helyszínéként használták a kőszegi belvárost? A tehetetlenséget jól mutatja, hogy az emlékezet helyét a központi kormányzat választotta a kőszegi temetőben, ott, ahol az áldozatokat elföldelték, és az emlékezet rítusát is a hatalom kreálta a Habsburg politikai érdekérvényesítésnek megfelelően – négy évvel a vesztes szabadságharcot követően. Évtizedekkel később, már az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után, 1932-ben sor került a város saját hőseinek megünneplésére a lehető legközpontibb helyszínen, a belváros szívében.

## CHERNEL MIKLÓS A HŐSÖK KAPUJÁN

„Csak morzsolódnak a napok, de Miklós fiamról nem jön hír! Kemény a legkeményebb megpróbáltatás a mi csak érhetet” – írja Chernel István, a híres természettudós, ornitológus a naplójában fiáról, aki 1916 júliusában eltűnt a kelet-galíciai fronton (FARAGÓ 2005). Miklós Chernel István és Róth Dora házasságából született, az egyetlen fiúgyermek, 18 éves gimnazista volt, amikor kitört az első világháború. Hazafiúi kötelességének tartotta, hogy bevonuljon, az apja is támogatta a tervét. Testi gyengeségére hivatkozva kétszer is elutasították, míg végül saját kérésére mégis felvételt nyert a seregbe.

1916 nyarán tűnt el a fronton, de a család egészen az édesapa 1922 februárjában bekövetkezett haláláig reménykedett hazatérésében. Chernel István halála után, mintegy a helyébe lépve, felesége folytatta a naplóírást. Feljegyezte, hogy 1932. május 29-én Kőszegen ünnepélyesen felavatták a Hősök kapuját, és az aljában található, a Nagy Háború során hősi halált halt/eltűnt katonák márvány emléktábláját, amelyen Chernel Miklós neve is szerepel. Az emlékünneepségen az özvegy gyászoló anyaként jelent meg.

1932-ben Horthy harmadszor járt Kőszegen, ezúttal az 1532-es ostrom 400. évfordulója és az 1914–1918-ban elesett kőszegi katonák emlékére épült Hősök kapuja ünnepélyes átadása alkalmából, ráadásul kormánya belügyminiszterével, Gömbös Gyulával.

<sup>37</sup> A horvát hadoszlop amúgy sem a városon, hanem Kőszeg mellett vonult, ezért az ellenállásra alkalom sem volt (HERMANN 2000: 217).

<sup>38</sup> Uo. 218.

Gömbös megjelenésének több oka is lehetett, Horthy ekkor, 1932 májusában, már valószínűleg kiszemelte a miniszterelnöki poszt betöltésére. Feltételezhető, hogy Gömbös fiai, akik a katonai alreál növendékei voltak, szintén részt vettek az ünnepségen.<sup>39</sup> Ráadásul a városi képviselőtestület a honvédelmi minisztert éppen a jubileumi ünnepség előtt választotta díszpolgárrá.<sup>40</sup> Gömbös Gyula a jubileumi év ünnepségeinek védnöke is volt egyben, aki elősegítette az ünnepség sikerét és egy tisztí üdülő létrehozását.

Őszintén feltárhatjuk, hogy Kőszeg városa ezideig nem igen dicsekedhetett azzal, hogy túlságosan elkényeztettek volna bennünket az egyes minisztériumokban. Annál kitüntetőbb, annál jobban esik a város polgárságának az az igazi nagy segítség és támogatás, amelyben a Honvédelmi Miniszter részesíti állandóan városunkat.<sup>41</sup>

A *Kőszeg és Vidéke* külön számot szentelt a Hősök kapuja avatásának, országos sajtótudósítókat küldött a helyszínre, és az avatás érdeklődők ezreit vonzotta a városba. A mohácsi csatavesztés után hat évvel, 1532-ben, a sikeres védekezés már a 16. században is feltette Kőszeg Európa térképére, a város a kereszténység nyugati védőbástyájaként jelent meg a közvélemény számára, és írta be magát a későbbi történelemkönyvekbe.<sup>42</sup> A 400. évfordulóra Kőszeg jóval korábban megkezdte a felkészülést, pontosan kidolgozták az ünnepség programját.<sup>43</sup> A jubileum alkalmából Thirring Gusztáv *Kőszeg történetének fejlődése és összetétele*, Méhely Lajos *A megmagyarosodott Kőszeg* és Taucher Gusztáv *Jurisits Miklós a hős* című művei láttak napvilágot.<sup>44</sup>

Az előjárók és a különböző helyi intézmények képviselői az állomáson várták a kormányzót, aki 9 óra 7 perckor érkezett.<sup>45</sup> A leánygimnázium és a bencés gimnázium diákjai magyar ruhába öltözve álltak sorfalat a díszvendégek tiszteletére. A városháza kapujában a törvényhatóság küldöttsége és Kőszeg polgármestere, Jambrits Lajos

<sup>39</sup> Az 1931/1932-es tanévben ifj. Gömbös Gyula a negyedik, Gömbös Ernő az ötödik osztályba járt.

<sup>40</sup> MNL VaML KFL. Kg. Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Elnöki iratok 8/1931. Gömbös díszpolgárrá avatása zavaros esemény volt. Gömbös Kőszegről egy máig ismeretlen személytől kapott táviratot díszpolgárrá választásának tervéről. A kőszegiek akkor értesültek a dologról, amikor megkapták Gömbös elutasító táviratát. A városvezetés és Jambrits Lajos polgármester kétszeresen is kellemetlen helyzetben találta magát. Gömböst a tudtuk nélkül kérték fel a címre, ráadásul a miniszter először elutasította a felkérést. Később mégis elfogadta a díszpolgárságot, és a jubileumi ünnepségen vette át. Mindeközben a háttérben heves levelezés folyt arról, vajon ki adhatta fel a „link táviratot”, azaz a téves üzenetet a miniszternek. Gömbös Gyulát kutató Vonyó József szerint a korszakban Horthyn kívül nem volt más regnáló politikus, akit annyi település tett meg díszpolgárává, mint Gömbös Gyulát (VONYÓ 2016). Ennek Kőszeg esetében politikai céljai is lehettek, ugyanis a város anyagi helyzete 1932-re megrendült, és pénzbeli juttatásokat is várhatott a honvédelmi minisztertől.

<sup>41</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. május 29.

<sup>42</sup> Uo.

<sup>43</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. május 8., május 15., május 22.

<sup>44</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. május 22.

<sup>45</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. június 5.; *8 Órai Újság*, 1932. május 31.

köszöntötte Horthyt. A kormányzó csaknem negyedórás beszédben reagált az elhangzottakra. Leszögezte, örömmel jött az ősi városba, hogy a kőszegi hősök emléke előtt az egész nemzet kegyeletét kifejezze.

Négy évszázaddal ezelőtt Kőszeg vára a hódító hadak országútján feküdt. Mohács után néhány évvel a legyengült, pártokra szakadt országban a félelmetes hírű kalifa győztes hadainak útja feltartóztathatatlanul látszott. A kishitűség reménytelennek hitte volna a küzdelmet. Jurisich Miklós és hős bajtársai nem így gondolkodtak. A vitézség ősi erénye a helytállást parancsolta nekik és ők nem haboztak, nem latolgatták a siker esélyeit, hanem bátran, keményen teljesítették kötelességüket. Az eredmény, amely vállalkozásukat kísérte, késő nemzedékeket lelkesít, buzdít a példa erejével.<sup>46</sup>

A régmúlt küzdelem alkalmat adott Horthynak, hogy felidézze a közelmúltat, amikor az egykori ádáz ellenségek, a magyar és a török, baráti jobbot nyújtva egymásnak együtt harcoltak. A Nagy Háborúban Kőszeg városának „is oly sok derék fia áldozta életét hazájáért”, de az ő vérük sem hullott hiába, hiszen magasztos példájukkal az utókorra hagyták a küzdelem, az áldozatok kötelességét.<sup>47</sup> A jelenben nem a harcmezőn, hanem a mindennapokban, a létfenntartás küzdelmeiben kell hősiesnek, kitartónak lenni. Csodák nincsenek, mindenkinek a maga életében kell munkálkodnia, a maga sorsán kell javítania, és ha módjában van, az állammal szembeni pénzügyi kötelességének tegyen eleget. Példaként a kormányzó az angolok (sic!) bámulatra méltó magatartására utalt, akik nehéz helyzetüket rövid időn belül jobbra fordították.

Horthy úgy idézte meg az első világháború áldozatait, hogy nem beszélt a háborús vereségről és Trianonról, hanem az egykori győzelemre helyezte a hangsúlyt. Úgy beszélt, ahogyan a terapeuta szól a traumatizált pácienshez, akibe lelket kell önteni, akinek a bátorságát kell valamilyen eszközzel életre hívnia. A világegés hősei és Jurisics katonái egy és ugyanazon győzedelmes, kitartó, jobb jövőt álmódó és beteljesítő magyar nemzet fiai, akik képesek a küzdelemre. Ha Mohács után bizakodni tudtak eleink, nekünk sincs okunk a borúlátásra – ez a beszéd üzenete. A kormányzói szónoklat után a vendégek a polgármesteri hivatalba látogattak.<sup>48</sup> Horthy – a török követtel együtt – beírta a nevét a 400. évfordulóra készített emlékkönyvbe. Az aktust a Jézus Szíve-templomban tartott szentmise követte, majd felavatták a Hősök tornyát. Elhangzott a *Hiszekegy*, és 11 órakor megkondultak a harangok.<sup>49</sup> Koszorúzás, majd díszmenet következett a kormányzó előtt és Hősök kapuja alatt. A teljes korabeli tömegkommunikációs arzenált bevetették, az eseményt közvetítette a rádió, sőt filmhíradó is készült róla.<sup>50</sup> Ezen megörökítették az utókor számára azt a pillanatot, amikor Horthy megkoszorúzta a Hősök tornya tövében

<sup>46</sup> *Uj Nemzedék*, 1932. május 31.

<sup>47</sup> Uo.

<sup>48</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. június 5., június 6., június 12., június 19., június 26.

<sup>49</sup> Lásd uo.

<sup>50</sup> *Pesti Hírlap*, 1932. május 29.; *Budapesti Hírlap*, 1932. május 28.

található, első világháborúban elesett katonák emléktábláját. A filmhíradóban mégsem a kormányzó és a világháborús hősök „játszották” a főszerepet. A hangsúly az ostromon és a hősi halottakon volt, mi több, a kőszegi polgármester, Jámbrits Lajos beszédét vág-ták be, Horthy nem is kapott szót, csak a háttérben tűnt fel.<sup>51</sup>

A kőszegi ünnepséget tágabb összefüggésben kell értelmezni. Az 1930-as években Horthy Miklós személye körül kialakult a korszakban jellemző vezérkultusz. Ez talán azzal is magyarázható, hogy az első világháborút követően bukkantak fel és erősödtek meg a politikai vezetők személyét övező kultuszok, amelyek Európa-szerte a kollektív identitás megerősítését idézték elő. A vezérkultusz kialakítása a hatalom megszerzését követően a hatalom legitimációjának, stabilitásának és az adott rendszer iránti érzelmi kötődésnek a megerősítésére szolgált. Az efféle kultuszok funkciója alapvetően a pozitív jövőkép megteremtése volt. A vezért karizmája teszi alkalmassá, hogy kiemelkedjen a tömegből, ugyanakkor közülünk való, a különböző rendezvényeken való megjelenése biztosítja ezt a benyomást. Rendkívüli képességekkel rendelkezik, ezért képes legyőzni a válságot, legyen szó politikai, gazdasági krízisről vagy katonai vereségről: megmentőként tetszeleghet a népe előtt.<sup>52</sup>

A vezérkultusz fontos része a nyelvhasználat, a nemzeti nagyság nyelvi megteremtése, a hősök és megmentők mítoszának kimunkálása.<sup>53</sup> 1932-ben Kőszegen a magyar hősöket, az egykori várostrom és az első világháború harcosait emelték „rivaldafénybe”. A polgármester beszédében magyarosította Jurisics Miklóst, aki 1532-ben horvát bánként, azaz voltaképpen nem magyarként harcolt. Beszédében kiemelte Jurisics rettenthetetlen elszántságát és a most élő kőszegieik háláját, tiszteletét az elesett hősök iránt, aminek köszönhetően felépülhetett a torony.<sup>54</sup> A nyugodt hétköznapiakhoz szokott dolgozó polgárok Horthynak köszönhetik a békét, amelyben élnek. A propaganda kiemelte a „nyugati kereszténység bástyája” toposzt: a kőszegi hősök megvédték Európát a török hadaktól, Szulejmán seregei nem vonultak tovább Bécs felé.

A korabeli közvélemény ezt a pozitív retorikát erősítette az ünneplőkben, hogy a kis ország fontos szereppel rendelkezett, beírta magát Európa történelmébe. A mítosz jelen esetben rámutat a valós vagy vélelmezett múltbéli nemzeti nagyságra, arra, amelyre a nemzet vágyik – különösen a Nagy Háború traumája utáni évtizedekben. A Hősök kapuja az első világháborúban elesett katonáknak is emléket állít, mintha ők is Jurisics vitézei lennének, ugyanolyan hősök, mint a Szulejmán ellen küzdők. A Nagy Háború és Trianon után két évtizeddel az események „friss” traumának számítottak, így különösképp fontos volt a nemzeti egység kifejezése, a zavarodottságban, káoszban határozottan fellépő, rendet teremtő vezér, Horthy alakja. A vezér mellett ott voltak a hősök is, az első világháború emlékezetének kulcsfontosságú mozzanataként, egyfajta polgári vallásként létrejött az elesett katona kultusza (GYÁNTI 2016: 152–153). A honvédő háborúként

<sup>51</sup> *Filmhíradó*, 1932. június

<sup>52</sup> Lásd ehhez bővebben: TURBUCZ 2016 és TURBUCZ 2009: 156–199.

<sup>53</sup> TURBUCZ 2016.

<sup>54</sup> *Kőszeg és Vidéke*, 1932. május 29.

értelmezett gigantikus küzdelmet a kortársak összekötötték a szabadságharccal, a hit és az akarat illúziójával (SZARKA 2015: 84).

A háború emlékezete mítosz formájában élt a köztudatban, az elesett katonákat szimbolikus jelentéssel ruházta fel. A háború demokratikus viszonyokat teremtett, minden férfinak körelessége volt harcolni a hazájáért, a halál bárkit utolérhetett a harcmezőn társadalmi, vagyoni státusztól függetlenül. A gyász is kollektivizálódott (GYÁNI 2016: 152–158). Az elesett katonák holttestét sokszor tömegsírba temették vagy meg sem találták, a test nem jutott haza, ami gátolta a gyász folyamatát, így mélyítette a traumát, ahogyan ez a Chernel családban is történt. A katona halála a mindennapi tapasztalás részévé vált, a tömeges halál kollektív emlékezeti rítusokat alkotott (GYÁNI 2016: 157).

Kőszeghez hasonlóan országsszerte háborús emlékműveket emeltek, 1917 és 1937 között csaknem 1100 emlékoszlopot, szobrot vagy egyéb építményt avattak fel. A különféle társadalmi és politikai csoportok kizárólagos igényt tartottak a múltban bekövetkezett halál értelmének meghatározására, így használták fel céljaikra az emlékműveket (KOSELLECK 2016: 36). A Horthy-kori politikai rendszer is így tett, az emlékműveket, az emlékezési szertartásokat politikai tartalommal töltötték meg. A katonák nevét az emlékművekre vésték, azaz név szerint megemlékeztek róluk, de valójában a mártírlisták előállításával tömegesítették az elhunytakat. A modern háborús emlékművek nem az egyénre, hanem a nemzetet szimbolizáló alakokra fókuszáltak. A katona a hős, és nem az áldozat minőségében van jelen. A kőszegi emlékpont neve nem áldozatok, hanem hősök tornya. A mártírok emléknapiját, a hősök emlékezetét törvénybe iktatták 1917-ben, azóta május utolsó vasárnapján ünneplik a Hősök emlékűnnepét. A kőszegi Hősök kapujának avatása ugyanis erre a napra, 1932. május 29-re, a hónap utolsó vasárnapjára esett.

## JURISICS KÖPÖNYEGE

Kőszegen a rituális emlékezés kulcsfigurája Jurisics Miklós, a kőszegiek egyértelműen pozitív hőse. Hírnevét nem kezdi ki a városon gúnyolódó és azt támadó 1848-as retorika sem, sőt, inkább őt felhasználva ront neki a kőszegi gyávaságnak és árulásnak. A helyiek vele védekeznek, úgy állítják be magukat, mintha a várkapitány köpönyegéből előbújva szerepelnének a történelem színpadán mint keresztény védőbástya, Bécs és ezzel Európa megmentői. Vagy inkább azt mondhatjuk, a mítosza mögé bújva beszélnek, névjegykártyaként használják a legendát a lokális emlékezetben és a nemzeti nyilvánosságban egyaránt.

A reformkorban testet öltött, központosított nemzeti narratívában Jurisicsot a korabeli történetírás és az irodalom is a hősök csarnokába emelte. A török kor, a 16. század 300 évvel később már biztos távolságban volt ahhoz, hogy az Ibrahimmal kiegyező horvát várvédő – a történeti tényektől függetlenül, mintegy azok felett állva – makulátlanul elfoglalja helyét a panteonban. Ez olyan biztos pozíció, ami újabb száz évvel később a revizionista propaganda számára is stabil talajt jelent. Jurisics eszköz, toposz, egyfajta

beszédmód, s ebben az sem zavaró elem, hogy ő maga is horvát – ez még az 1848-as hadjárat idején sem merül fel szempontként.

A Jurisics-védjegy azonban nem segít a helyi traumák feldolgozásában. Az utóbbi években *memory boom*ként emlegetett jelenség, amit az emlékezet kultuszának is nevezhetünk, demokratizálta a múlthoz való viszonyt. Divat, hogy egyéni, közösségi és nemzeti szinten egyének és csoportok maguk határozzák meg a múlttal való kapcsolatukat, és a saját szempontjaik szerint, saját maguk választotta nézőpontból beszélnek a történelemről.<sup>55</sup> Az emlékezet, emlékezetpolitika és történetírás külön kategóriákként léteznek egymás mellett, és állítanak elő írott és vizuális szövegeket, emlékeseményeket, szobrokat, parkokat, jeleket, különféle reprezentációkat a múlt eseményeire vonatkozóan. Az emlékezet helyei egymás mellett, olykor egymással ellentmondásban formálódnak. Ez a kátofónia talán nem segít a traumák kezelésében, de nem is akadályozza azt.

## FORRÁSOK

8 Órai Ujság 1932. május 31.

Budapesti Hírlap 1932. május 28.

CHERNEL Kálmán: *Életpályám története 1–5. kötet*. Kézirat. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár.

Filmhíradó 1932. június

Kossuth Hírlapja 1848. október 18.; 25.; október 26.

Köszeg és Vidéke 1898. december 4.; december 11.; 1903. január 18.; 1916. december 17.; 1920. november 21.; 1925. november 25.; 1932. május 8.; május 15.; május 22.; május 29.; június 5.; június 12.; június 19.; június 26.

Köszegi Hírek 1940. január 14.

Közlöny 1848. július 17.; október 16.; október 23.; november 6.; 1849. január 31.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára Köszegi Fióklevéltár. *Tanácsulési jegyzőkönyvek Magyarország 1932. május 31.*

Márczius Tizenötödike 1848. október 21.

Pesti Hírlap 1893. szeptember 15.; 1928. június 22.

Pesti Napló 1932. május 29.; május 31.

Religio 1853. II. félév 390.

Tolnai Világlapja 1932. június 8.

<sup>55</sup> Lásd ehhez a hatalmas irodalomból pl.: GYÁNI 2016; WINTER 2007.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Lajos – KESZEI Balázs (2015): 180 éve született dr. Waisbecker Antal. *Kitaibelia* 20(2). 179–192.
- BARISKA István (1988): Ecsetvonások Chernel Kálmán portréjához (1822–1891). *Vasi Szemle* 42(4). 555–566.
- BECHTOLD István (2006): Részletek Bechtold István naplójából: Kőszegi anekdoták. *Életünk* 44(9). 2–11.
- CERNEL Kálmán (1877–1878): *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja. 1–2. rész.* Seiler Henrik, Szombathely.
- FARAGÓ Sándor (2005): *Lélekkel teljesített hivatás: Chernelházi Chernel István naplója 1914–1922.* Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron.
- GHOBRAL, John-Paul A. (2019): Introduction: Seeing the World like a microhistorian. *Past and Present* 242(14). 1–22. [https://academic.oup.com/past/article/242/Supplement\\_14/1/5637699](https://academic.oup.com/past/article/242/Supplement_14/1/5637699) (Letöltés ideje: 2020. július 11.)
- GROZDITS Károly H. (2004): *Kincs.* Akó Kiadó, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2016): Az első világháború emlékezete. In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Kalligram, Budapest. 152–186.
- HERMANN Róbert (2000): Újabb adatok és szempontok Kőszeg „kapitulációjának” kérdéséhez. In: *Kőszeg 2000: Egy szabad királyi város jubileumára.* Polgármesteri Hivatal, Kőszeg. 193–236.
- KOSELLECK, Reinhart (2015): Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai (Héla HECKER ford.). *Sic Itur ad Astra* (65). 21–53.
- KOVÁTS István (1998): Ne feledkezzünk meg róluk sem...! In: TÓTHÁRPÁD Ferenc (szerk.): *Történelmi és Művészeti Antológia Kőszegről II.* Kőszegi Várszínházért Alapítvány, Kőszeg. 44–75.
- KRISTOF, Agota (1986/2013) *A Nagy Füzet.* In: Uő: *Trilógia.* Cartaphilus, Budapest.
- LELKES István (1943/1960): *Kőszeg.* Képzőművészeti Alap, Budapest.
- MÁTAY Mónika (2018): Hogyan lehet egy író analfabéta? In: LUKÁCS István – MAJOROS István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok 20. század.* Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tan-szék, Budapest. 275–292.
- SÖPTEI Imre (2004): Kincs István, a kőszegi apátplébános pénzügyei 1899–1938. In: *Előadások Vas megye történetéről IV.* (Archívum Comitatus Castriferrei 1.). Vas Megyei Levéltár, Szombathely. 375–388.
- SÖPTEI Imre (2019): Városhatár – országhatár. In: MÁTAY Mónika (szerk.): *Kőszegi történetek.* Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg. 24–29.
- SZARKA László (2015): Minden egész eltörött...: A Nagy Háború magyarországi emlékezeté-nek sajátosságai. *Tempevölgy* 6(2). 82–92.
- SZÉKELY László (2015): *Kőszegi krónika, 1938–1952: Székely László apátplébános feljegyzései.* Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely.
- SZILÁGYI Sándor (1891): Chernel Kálmán [Nekrológ]. *Századok* 25(5). 412–413.

- TOLSZTOJ, Lev Ny. (1878/1951): *Anna Karenina* (NÉMETH László ford.). Új Magyar Könyvkiadó.
- TURBUCZ Dávid (2014): *Horthy Miklós*. Napvilág, Budapest.
- TURBUCZ Dávid (2016): *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- VONYÓ József (2016): *Gömbös Gyula és a hatalom: Egy politikussá lett katonatiszt*. [http://real-d.mtak.hu/843/7/dc\\_1033\\_15\\_doktori\\_mu.pdf](http://real-d.mtak.hu/843/7/dc_1033_15_doktori_mu.pdf) (Letöltés ideje: 2020. július 11.)
- WINTER, Jay (2007): The generation of memory: Reflections on the „memory boom” in contemporary historical studies. *Archives and Social Studies of Interdisciplinary Research* 1(March). 363–397.

Erős Ferenc

„Ennyi terhes örökség nem marad hatástalan...”

F. GY. a pécsi elmeklinikán

[ • ]

## ERŐS FERENC ELŐADÁSA ELÉ...

*Azon a decemberi morózus csütörtöki reggelen az ELTE B épületének amfiteátrumszerű előadójában (ahol akár Otto Weininger is prelegálhatott volna) a Papp Barbara által szervezett második Lélek és történelem konferenciára gyülekeztünk. A délelőtti előadók közül már csak Erős Feri hiányzott. Egyfelé laktunk, többször láttam, hogy az utóbbi időkben valahogy lelassult, elnehezedett a járása. Aztán frissen, minden sietség nélkül megérkezett. A legtermészetesebb módon letelepedett az előadók közé, egy kicsit csodálkozott, hogy ugyan kinek mi oka lehetett nyugtalankodni miatta. Mindnyájunknak természetes volt, hogy megvárjuk, pedig csak a második előadó volt.*

*Mint a szekció moderátora, mindenkit bemutattam előadása előtt. Ferinél az volt a legnehezebb, hogy akárhogy motoztam az emlékezetemben, nem tudtam visszatálcálni oda, hogy mióta is ismerjük egymást. Sorra elevenedtek fel közös összejöveteleink emlékei, de valahogy az első találkozás nem akart előkerülni. Itt volt legutóbb a 2016-os életrajzi konferencia Zamárdiban, ahol egy szekcióban és egy kerekasztalnál bontogattuk a pszichológia és történelem közötti válaszfalakat. Felötlött a 2005-ös pécsi tanácskozás, ahol Philippe Lejeune holdudvarában jártuk körül az önéletrajzi műfajok kontextusait. 1991-ben, A fiatal Luther fordítójaként, már tisztán megmutatkozott jelentősége a pszichohistoria honosításában. Az 1985-ös Medvetánc-interjúk („Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?”) egyik szervezőjeként és szerzőjeként már világosan láthattam, hogy általa valami gyökeresen új kezdődött. Azzal nyugtáztam a dolgot, hogy a történelem és pszichológia közötti párbeszéd, a személyes és szövetségi találkozások közös érdeklődési tereink időtlenségébe vesztek.*

*Aztán megtartotta előadását írói nevén „Fényessy Győzőről”, amelyben nemcsak személyes érintettségét említette, hanem a „jelenlevő történészekre” is kipillantott, akik talán kitalálhatták, kik is hőse felmenői. Négy generáció történetének vázlata és a história elmeegógyintézetbeli elbeszélése volt az a két szál, amelyet a rá jellemző virtuozitással összeszőtt és kibogozott. Mindig csodáltam artisztikus gesztusait is, ahogy tenyerének élével maga előtt a levegőt simította. Szerencsésnek éreztem magam, amikor a szekció végén elmondhattam neki, hogy a Fényessyeket nemcsak a történészek, hanem a gazdaságtörténészek külön számontartják: a gyorsíró apa, Adolf (1837–1920) és statisztikus fia, József (1870–1935) is írt banktörténetet, s még ígértem is neki további adatokat, mert mit is várhat a minden tudásra*

*szomjas pszichológus egy mezei történésztől. Azóta azt is kinyomoztam, hogy a főhőst, „F. Gy.-t” (1908–1960) élete derekán, 1948 tavaszán másfél éves börtönbüntetésre ítélték, ez elől keresett menedéket az elmeosztály vaskos falai mögött, hogy ott szabadon papírra vethesse családi jegyzeteit, amelyek aztán szerencsénkre eljutnak a múlt kutatójához is.*

*Ha már soha nem is tudom beváltani ígéretemet, s ha már Ferire várakozni sem tudunk a szekcióülés előtt, álljon itt az akkor elhangzott előadás előtt ez a rövid megemlékezés. Égi kávézók pultjánál való találkozás helyett.*

2020. július 1.

Kövér György

Előadásom főszereplője, F. Gy. Műegyetemet végzett textilmérnök, vagy ahogy írói álneven magát elnevezte: Fényessy Győző. Valódi családneve az előadás folyamán ki fog derülni, mivel történetét összefüggésbe hozom egy ismert személyeket tartalmazó család történetével. Azt sem titkolhatom el, hogy F. Gy.-hez távoli rokonság fűz, anyám és ő – bár sohasem találkoztak, és valószínűleg nem is tudtak egymásról – másodfokú unokatestvérek voltak. Ily módon F. Gy. családi örökségemhez tartozik, noha létezéséről mindaddig magam sem tudtam semmit, amíg dr. Simon Mária, a Pécsi Tudományegyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinikájának adjunktusa fel nem hívta a figyelmemet egy dokumentumkötegre, amely a klinika pszichiátriai betegeinek művészi és irodalmi alkotásait tartalmazó gyűjteményében található. Amikor az anyagot 2017-ben megismertem, dr. Simon Mária már elkezdte rendszerezni és feldolgozni ezeket a dokumentumokat, és jelenleg is foglalkozik azok klinikai, pszichiátriatörténeti, büntetőjogi és tágabb történelmi jelentőségével. Előadásomban, amely inkább csak egy „work in progress”, nem pedig teljességre törekvő bemutatás, főként Simon Mária eddig végzett munkájára támaszkodom, kiegészítve azt néhány családtörténeti vonatkozással.

## ELŐZMÉNYEK

F. Gy. 1908. február 23-án született Budapesten, és 1948 szeptemberében került a klinikára. Bekerülésének közvetlen oka „borzasztó lelkiállapota”, súlyos krízise volt, amely a nem sokkal korábban elszenvedett meghurcoltatásából származott. 1947 őszén ugyanis letartóztatták, majd „árdrágító haszonszerzés és befolyással való visszaélés” címén két és fél év börtönre ítélte az úgynevezett „uzsorabíróság”, vagyis a gazdasági bűncselekmények elbírálására eredetileg még 1920-ban létrejött különbíróság, amely különösen súlyos esetekben halálbüntetést és teljes vagyonelkobzást is kiszabhatott.<sup>1</sup> A konkrét ügy hátteréről egyelőre keveset tudunk, de vélhetően koncepciók vádakon alapult, mint oly sok más, hasonló eset ebben az időszakban. Mindenesetre a *Magyar Nemzet* 1947. november 14-én megjelent cikkéből kiderül, hogy F. Gy. műszaki főtanácsost, a Gazdasági Főtanács hitelügyi osztályának egyik előadóját több bűntársával együtt azzal vádolták, hogy egy volt rendőrtiszt hitelügyi kérelmének kedvező elbírálását próbálták összeköttetéseik révén elérni. A cikk a végén közli, hogy „a nyomozás az ügyben még folyik, ennek során előreláthatólag még többek ellen indul eljárás megvesztegetés miatt. A gazdasági rendőrség dr. Bérczy Gyulát, dr. Desseffy Ernőt, dr. Antal Pált és F. Gy.-t előzetes letartóztatásba helyezte”.

A fogházban F. Gy. fizikailag és lelkileg teljesen összeomlott, asztmatikus rohamai, szorongásai, halálfélelmei voltak. A rabkórházba került, majd nyolc hónap után fellebbezés

<sup>1</sup> Lásd: Az 1947. évi XXIII. törvénycikk indokolása az uzsorabírósági különútonakokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700023.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (Letöltés ideje: 2019. december 1.)

útján szabadlábra helyezték, de a büntetőeljárás másodfokon folytatódott, az újabb tárgyalás az elmeosztályos felvétel időpontjától számított két hónappal későbbre volt várható. A magát mindvégig ártatlannak érző F. Gy. joggal tarthatott attól, hogy ügyében másodfokon még súlyosabb ítélet fenyegetheti. Ne felejsük el, hogy éppen egy évvel vagyunk a Rajk-per előtt...

Szabadlábra helyezése után Pécsre költözött szüleihez, mivel házassága is válságba került. Apja, mint a későbbiekben részletesebben lesz róla szó, a pécsi egyetem neves, ekkor már nyugalmazott orvosprofesszora volt. Bizonyára az ő segítségével került a belgyógyászati klinikára, ahonnan egyre súlyosbodó pszichés tünetei, nyugtalansága, különösnek ítélt viselkedése miatt áthelyezték az ideg- és elmeklinikára, melynek vezetője apja professzortársa, Környei István volt (1901–1988), a korábbi kolozsvári professzor, aki 1947-től egészen 1972-ig igazgatta a pécsi intézményt.

A trauma, amelyet F. Gy. a letartóztatás és a raboskodás miatt elszenvedett, korántsem az első trauma volt életében. Anamnézisét a fennmaradt orvosi feljegyzések alapján Simon Mária próbálta rekonstruálni, ebből emelek ki néhány mozzanatot. A feljegyzések főként a szomatikus tünetekre és állapotokra irányulnak, elsősorban *asthma bronchiale*-jára, amely harmincéves kora körül keletkezett, „a Magyarországon is egyre kifejezettebbé váló zsidóüldözéssel és a későbbi feleségével felmerülő szexuális nehézségekkel egyidőben”. A negyvenes években az egyre fokozódó üldözés következtében asztmája fokozódott, impotenciája teljessé vált, öngyilkossági készletései voltak, gyári munkájában is mélypontra jutott. Ekkor szexológushoz fordult, aki injekciókat adott neki, analizálta őt, és „eltiltotta a nemi élettől”. A kezelés stabilizálta állapotát, de „1944-ben a nyilasok elvitték, súlyosan megverték, és csak véletlen szerencséivel sikerült megszöknie a deportálás elől”. Részt vett az ellenállási mozgalomban, és ekkor még nagy nyugalommal tűrte az izgalmakat. Ám amikor a nyilas razziák elől rejtőzködni kellett, asztmája kiújult, a fel szabadulás után több hónapig ápolták az Apponyi-poliklinikán. Korábbi munkahelyét, a textilgyárat elhagyta, mert az kedvezőtlenül hatott asztmájára. Önálló mérnöki irodát nyitott, amelyet azonban fel kellett számolnia, és „egy magas szintű állami intézmény”, nyilván az említett, Vas Zoltán által vezetett Gazdasági Főtanács alkalmazottja lett. 1946-ban elgázolta egy autó, medencetörést és agyrázkódást szenvedett, egy órán át eszméletlen volt.

## FÉNYESSY GYÖZŐ SZÜLETÉSE

Ezek a „kórelőzmények”, betegségek, krízisek – amelyeket a meglehetősen hiányos orvosi feljegyzésekből ismerhetünk – érthetővé teszik „borzasztó lelkiállapotát”, amely a klinikán való elhelyezését indokolta. Klinikai kezelésének célja azonban nem önmagában a gyógyítás volt, hanem elsősorban az, hogy – esetét alapvetően elmeorvosgyógyászati esetként tüntetve fel – kiemeljék őt az igazságszolgáltatás keretei közül. A fennmaradt feljegyzések, kórlapok arról tanúskodnak, hogy az orvosok nem tekintették őt igazán

elmebetegnek, csupán a pszichopatológiai szempontból kórosnak tekinthető jelenségeket rögzítették, pontosan tudva, hogy ily módon sikerül a páciens – legalábbis egy időre – a bíróság által folyamatosan követelt letartóztatás, illetve „biztonsági őrizetbe helyezés” fenyegetése alól kimenteni. A diagnózis – „*psychopathia schisoides*” –, amelylyel a per folytatásának újabb és újabb elhalasztását próbálták elérni, voltaképpen elfedte azt, hogy F. Gy. „betegsége” az a traumatizáció – mai diagnosztikai kategóriával PTSD – volt, amely külső okok – üldözés, nyilasuralom, baleset, bebörtönzés – miatt következett be, olyan szomatikus és pszichés tünetekkel párosulva – azt mondhatnánk, az adott viszonyok között szerencséjére –, amelyek az akkori pszichiátriai szemlélet és gyakorlat számára is értelmezhetők, ha kezelhetők nem is voltak. A kumulatív pszichés trauma, így a holokauszt és más masszív üldözések okozta trauma problémája csak évtizedekkel később került a psi-tudományok érdeklődésének középpontjába. Ugyanakkor a pécsi orvosok igyekeztek terápiás támogatást nyújtani páciensüknek, aki továbbra is ugyanazokat a tüneteket produkálta, amelyekkel bekerült a klinikára: szorongás, ingerlékenység, nyugtalanság, halálfélelem, depresszió, öngyilkossági szándék gyötörte.

Ami azonban különösen figyelemre méltó F. Gy. esetében, hogy az elmeosztály relatíve védett környezete lehetőséget teremtett kreativitásának kibontakozására is. Ehhez nyilván hozzájárult az orvosok támogatása, sőt talán biztatása is. A pécsi klinika gyűjteményében fennmaradtak F. Gy. alkotásai is, köztük versek, versfordítások, levelek, különböző feljegyzések, önvallomások, esszétörödékek, vázlatok. Mindezek külön feldolgozást igényelnek, itt csupán azt hangsúlyozom, hogy F. Gy. írásai nemcsak pszichopatológiai dokumentumok, hanem egy határozottan tehetséges, de talán túlzott irodalmi ambíciókkal rendelkező „műkedvelő” próbálkozásainak is tekinthetők. Annál mindenképpen többet érdemelnek, semhogy az idők végezetéig egy irattárban lap-pangjanak. Függetlenül azonban esztétikai minőségüktől, ezek az írások magas színvonalú traumafeldolgozási kísérletről tanúskodnak, olyan önreflexióról és főként olyan öniróniáról, amelyben élesen megmutatkozik egzisztenciális helyzetének abszurditása, határhelyzete a „bűnöző” és a „bolond” között. Több felől szorongatott helyzetében F. Gy. megpróbál új identitást teremteni, ezúttal az író Fényessy Győzőét, aki saját szavaival

elég ronda, gusztustalan szülési fájdalmak között, de megszületett [...]. Merthogy F. Gy. utcaszépítő-e vagy fogházátöltelék, vagy hivatalnok, vagy bármi más, az közömbös, de Fényessy Győzőnek az én életem eddigi 41 évének minden tapasztalatát fel kell használna. Hogy én most börtönbe kerülök-e, vagy a bolondházban maradok-e, hogy magyar vagyok-e vagy zsidó vagy hottentotta, vagy kommunista vagyok-e vagy nemtudommilyenista, ez mind-mind közömbös. Fényessy Győzőnek lent valahol az Olympos legalján kell lennie, narancsligetek közt, Attika égboltja alatt, hóféhér sziklákon.

## TERHES ÖRÖKSÉG

Ironikus önreflexiói azonban nem állnak meg saját történeténél, kiterjeszti őket transz-generációs háttérre, saját családja férfitagjainak előtörténetére is. 1949. február 23-án, 41. születésnapján írja egyik feljegyzésében: „A születésnap kicsit határkő is, előre nézünk, hátra is, hogy kiből lettünk, hol folytatódunk.” Ezután sorra veszi felmenőit és az általuk hagyott örökségeket. Lássunk néhány részletet ezekből a felmenőkről szóló történetekből Fényessy Győző elmondása szerint, kiegészítve őket néhány további adalékkal.

Dédapám még rendes ember volt Zalaegerszegen, Grünbaumnak, vagy Grünzweignek hívták, derék, becsületes, jó magyar ember volt. Remekbe szabott jurátus ruhákat, fényes atillákat szabott, olyanokat, amilyeneket még Adolf fia fiatalkori fényképeiről ismerek. Kuncsaftjai meg is becsülték érte, de ő is azokat. Deák Ferenc már rendszeresen járogatott fel Pestre [...], mert a fővárosba szólította ismét a haza gondja meg a pesti lányok, és egy kicsit talán egy másik királyné is, de ő még sokáig hű maradt az egerszegi kis szabómesterhez. De dédapám is tartott mellette, holta napjáig őrizte és valamelyik fiára hagyta a szép tajtékpipát, amit a Haza Bölcsé egyszer emlékül adott. Egyéb örökség aztán nem is maradt utána.

Ez a dédapa, az „egerszegi kis szabómester”, Grünbaum József volt egyben az én ükapám, aki Szolgaegyházán született 1812-ben, és Zalaegerszegre nősült. A családi legenda szerint 1848 után költözhetett be a város központjába, és nyithatott ott szabóműhelyt. A legenda szerint Deák Ferenc is dolgoztatott nála, aki az Egerszeghez közeli Söjtörben született, és ott volt földbirtoka. Grünbaum Józsefnek öt gyermeke volt, köztük Adolf, F. Gy. nagyapja és Miksa, az én dédapám. Adolf fiatalon Pestre került, míg Miksa Zalaegerszegen maradt. A család már 1861-ben Fenyvesire magyarosított. Adolf 1899-ben nemeséget kapott, ő és közvetlen leszármazottai tehát Fenyvessyként írhatták nevüket, míg Miksa és családja szimpla Fenyvesi maradt. Miksa fia, Fenyvesi Simon volt a nagyapám. De lássuk Adolf történetét F. Gy. szavaival:

A baj az Adolf fiúval, az én nagyapámmal kezdődött. Már fiatal korában belehabarodott egy kacér menyecskébe, ebbe a mélységesen szép, zengzetes magyar nyelvbe. Addig-addig járogatott titkos légyottokra, simogatta, becézgette, fürkészigette, míg ebből a szerelemből megszületett az első magyar gyorsírás, azóta is a legmagyarabb. Az öreg később mintha később kijózanodott volna, úgy látszik megbánta ifjúkori csínytevéseit, és komolyabb dolgokkal foglalkozott. De a zabigyerek, habár kevesen ismerik, máig is él, és innen jött a baj. Czuczor Gergely, Gyulai Pál kezdtek foglalkozni vele. Arany Jánosnak tettek róla említést, sőt egyesek emlékezete szerint az öreg Adolfot egyszer össze is ismertették a magyar vers ősz, harcsabajúszú Toldijával. Az atyaisten néha hetedíziglen büntet, nem tudom, nálunk is így lesz-e, de annyi biztos, hogy az öreg Adolf hiába szánta bűneit idősebb korára – Mikszáth Kálmán tesz erről említést egyik művében –, megint ott találjuk a vén Don Juant a rossz környezetben, ezúttal Jókai Mór baráti körében.

Mint ahogy a jelen lévő történészek talán kitalálhatták, ez a nagyapa nem volt más, mint zalai Fenyvessy Adolf (1839–1920), aki már fiatalon, gyorsan kiemelkedett zalaegerszegi környezetéből. 1858–1859-ben elvégezte a budai Polytechnikumot, a Műegyetem elődjét, s feltehetően apja, Deák Ferenc szabója ajánlásával kerülhetett a haza bölcsének környezetébe. Valóban ő volt az első magyar gyorsírórendszer megalkotója (Stolze–Fenyvessy-módszer), és 1865-től 1911-ig, negyvenhat éven át ő volt a parlamenti gyorsíróiroda vezetője. Fenyvessy azonban nemcsak gyorsíró volt, hanem jeles nemzetgazdasági szakíró is, az egyik első magyar nyelven író zsidó újságíró, a *Magyar Izraelita* című lap egyik szerkesztője és a *Pesti Napló* munkatársa. Aktívan részt vett a zsidó közéletben, a neológia egyik legfontosabb hangadója volt az 1868-as zsidó kongresszuson. Valóban ismerte Jókai Mór, szomszédok voltak a Svábhegyen. Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című művében említi a Fenyvessyék kertjében agyonütött gyöngytyúk esetét. De a gyöngytyúk után lássuk a további generációkat.

A törvényes gyerekekkel jött meg azután az igazi átok. Az idősebb fiú, Józsi, még csak valahogy megvolt. Becsületes foglalkozást űzött, szorgalmasan, tehetségesen, de folyton hegedült és szépasszonyok után futkosott. Igaz ugyan, hogy öreg korára megjött az esze, és elment Pécelre tyúkot, kacsát, libát ültetni. A fiatalabb, a Béla, bolondos, bogaras ember lett, bacilusokkal és egyéb marhaságokkal foglalkozott egész életében. Ez még kisebb hiba lett volna, ha nem örökölt volna apjától egy másik terheltséget, azt, hogy szeretett olyasmikkel foglalkozni, amikhez semmi köze nem volt. Tisztességes, tekintélyes állásából kijárogatott a falvakba, piszkálgatta a pöcegödröket, szagolgatta a szemét- és trágyadombokat és egyéb fertelmes helyeket, mindenféle rondaságba bedugta az orrát, még a börtönökben is megnézte, hogy mit esznek a rablőgylkosok. Szóval ráadásul még gusztustalan ember is volt.

Fenyvessy Adolfnak két fia és egy lánya volt. F. Gy. történetében József, az idősebb fiú, aki idősebb korában tyúkokkal és kacsákkal foglalkozott, nem volt más, mint Fenyvessy József (1870–1935) közigazdász, kereskedelmi minisztériumi tisztviselő, tanácsos, majd helyettes államtitkár. A fiatalabb pedig F. Gy. édesapja, Fenyvessy Béla (1873–1954), aki, mint már említettem, a pécsi egyetem orvosprofesszora volt: Adolfhoz hasonlóan valóban nevezetes ember, a magyar közegészségügy történetének egyik legfontosabb alakja. Életrajzát itt nem részletezem, csupán azt emelem ki, hogy már az első világháború idején a honvédség higiéniai szolgálatának vezetőjeként fontos szerepe volt a hadsereg járványok elleni védelmében. 1916-ban nevezték ki professzornak a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem orvoskarára, és ő volt a pozsonyi egyetem utolsó rektora 1918/1919-ben, közvetlenül a csehszlovák megszállás előtt. Szinte szó szerint „ő oltotta le a villanyt” az egyetemről való távozása után. A Pécsre áthelyezett pozsonyi egyetem orvoskarának közegészségtani professzoraként a két világháború között bejárta a baranyai aprófalvakat, rendszeresen vizsgálta a falvak közegészségügyi viszonyait, foglalkozott járványtannal, bakteriológiával és népbetegségekkel (tuberkulózis, alkoholizmus). Fia szavaival valóban, szó szerint „piszkálgatta a pöcegödröket”.

Lássuk végül a negyedik generációt, F. Gy. nemzedékét.

Annál több baj van a fiúval, velem. Fiatal álmaimba még belesuhogtak nagyapám selymei, simogattak a lágy bársonyok, szép gyapjúkelmék, aztán elmentem iparosnak. Már úgy látszott, minden rendbejön az F. családban. De ennyi terhes örökség nem marad hatástalan, sőt mint-ha bennem minden átok egyesült volna. Itt van mindjárt a nyelv. Nem elég, hogy írok, sőt rímelve, álmatlan éjszakáimba beleharsog, amit nagyapám 50 évesen át gyorsított a parlamentben. Nem tudom, ez fog-e még nekem bajt okozni, de elég nekem, hogy 20 éves koromban a társaim egy kis beszédért kipofoztak az egyetemről, és 1945-től kezdve is rengeteget beszéltem, mint kommunista párttag. [...] Aztán itt van a másik örökség, az örökös nyugtalanság. Mi közöm volt a 35-ös villamoshoz, az utcákon elterülő szemétdombokhoz? [...] Mi közöm volt azokhoz a problémákhoz, amelyek a felszabadulás után betöltött hivatali állásomban foglalkoztattak, zsírszappan előállításához, őszi szántáshoz? [...] Ismét csak azt kérdem, mi közöm mindehhez? [...] Akárhogy is, engem legalább utolért az igazságos Atyaúrsten büntető keze, és odakerültem végre, mint harmadik félresiklott nemzedék, ahová való vagyok, a börtönbe meg a bolondházba. Ezzel remélem ki is józanodtam.

Vajon mit jelent a „kijózanodás”, hogyan és hová siklott félre F. Gy., azaz „Fényessy Győző” nemzedéke? Mi az a terhes örökség, amit hordoznia kell? Noha csak egyetlenegyszer írja le azt a szót, hogy „zsidó”, felettebb ironikus és olykor gúnyolódó családtörténetéből világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidóság emancipációjának csapdájáról van szó. Grünbaum József, az egerszegi szabómester még „derék, becsületes, jó magyar ember volt”. A zsidó-negyedből küzdi fel magát, műhelyt nyit a város központjában, és nevet magyarosít. Adolf, immár Fenyvessyként tovább folytatja az asszimilációt, nyelvileg, kulturálisan, politikailag a magyarsággal azonosul, hivatalt vállal a magyar országgyűlésben, ugyanakkor vallási és csoportidentitás szempontjából megmarad zsidónak: „Mózes-hitű magyarként” a kiegyezés utáni „asszimilációs szerződés” tipikus képviselője. Fia, Béla a tökéletes asszimiláció mintaképe volt. Már 1903-ban keresztény hitre tért, és felesége, a bécsi származású Hollitscher Leonie is idejében kitért. Látszólag nem érintette őt az „asszimilációs szerződés” felbomlása, a Horthy-rendszer intézményesült antiszemitizmusa. Zsidó származása ellenére jelentős egyetemi, tudományos karriert futott be a pécsi egyetemen a két világháború között, 1933/1934-ben az orvoskar dékánja volt, és egészen 1943-ig, nyugdíjazásáig professzor maradhatott. Zsidó származását természetesen számontartották, már csak ezért sem kerülhetett a budapesti orvoskar közegészségügyi intézetének élére, noha ez többször felmerült. Ugyanakkor az 1939. évi IV. tc. (második zsidótörvény) hatálya alól a 2.§ 1. pontja alapján és mint egyetemi tanár is (7. pont) mentességet kapott, így feleségével elkerülhették a pécsi zsidóság többségének sorsát, a deportálást. Másik zsidó származású professzortársa a pécsi egyetemen, Mansfeld Géza, a sok kiadást megért *Gyógyszertan* tankönyv<sup>2</sup> társszerzője

<sup>2</sup> Azaz a következőnek: VÁMOSSY Zoltán – FENYVESSY Béla – MANSFELD Géza (1914): *Gyógyszertan orvos-tanhallgatók és orvosok számára*. 3. kiad. Mai Henrik és Fia, Budapest.

nem úszta meg Auschwitzot, ahonnan azonban szerencsésen visszatért, és 1945/1946-ban ő lett az orvoskar dékánja.<sup>3</sup>

F. Gy. igen kritikusan és gúnyolódva ír apjáról, „gusztustalan embernek” nevezve őt. Súlyos apa–fiú konfliktust sejthetünk itt, olyan „bűdös” dolgokat, amelyekről az ember csak akkor szokott beszélni, ha éppen a „bolondházban” van, a „lúzer” helyzetében. A „terhes örökség”, három nemzedék illúzióinak és önbecsapásainak transzgenerációs traumája F. Gy.-n csapódik le, az asszimiláció folytatása helyett a senki földjén – az elmeosztály és a börtön között.

1950. február 23-án, 42. születésnapján F. Gy.-t, miután kifogytak az ürügyekből, amelyekkel tovább tarthatták volna a pécsi klinikán, átszállították Budapestre, az Elmebeteg Igazságügyi Biztonsági Intézetébe. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy az intézetből kiszabadulva a textiliparban dolgozott, és 52 éves korában, 1960. február 3-án szívrohamban halt meg.

<sup>3</sup> Lásd: Kovács I. Gábor (szerk.) (2012): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adatai 1848–1944-ig*. I. kötet: *Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Összeállították: Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

## Az alkalmatlan ügynök<sup>1</sup>



2016 és 2019 között *Élettörténet és pszichoterápia* címmel végeztem kutatást, melynek fő célja kettős volt. Egyrészt vizsgáltam a pszichoterápia történetét a Kádár-korszakban, különösen annak második felében – vagyis a pszichoterápia, a pszichoterápiás intézményrendszer újjáéledését, feltámadását a tetszhalálból.<sup>2</sup> Másrészt a pszichoterapeuták saját, személyes történeteit, narratívumait ugyanebből a korszakból, különös tekintettel hivatásválasztásuk szempontjaira és a hivatásgyakorlásuk körülményeire.

A kutatás egyik forráscsoportját a korszakban – annak második felében – működő pszichoterapeutákkal készített félig strukturált interjúk jelentették. Az interjúkészítés alkalmával még ki sem kellett ejtenem az *államvédelem*, *állambiztonság* vagy *ügynök* szavakat, elég volt a pszichoterápia és a hatalom esetleges összefüggéseit említenem, számos esetben máris felhúzott szemöldökökkel, értetlen pillantásokkal találkoztam. A társadalomtörténészek előtt természetesen nem ismeretlenek a foucault-i megállapítások a hatalom és a pszichiátria kapcsolatáról, a pszichiátria ez irányú meghatározottságáról (HUFFER 2016; KELLY 2014). A hagyományos orvosszakmai jellegű történeti munkákban a társadalomtörténeti szempontok idegenül hathatnak,<sup>3</sup> pedig a Kádár-korszak pszichoterapeutáinak működését egyértelműen ebben a kontextusban is elhelyezve szabad csak értelmeznünk. A korszakban az állambiztonság és a pszichoterápia meglehetősen szoros kapcsolatban álltak. Nem azért, mert a pszichiátria, a pszichoterápia kiemelt terület lett volna az államvédelem szempontjából, hanem egyszerűen azért, mert az állambiztonság az élet minden területén illetékesnek érezte magát.<sup>4</sup>

Interjúalanyaim vélekedése ebben a tárgykörben két szélsőséges álláspont között helyezkedett el. Az egyik végponton azt fejtegették: a hatalom egyáltalán nem szólt bele a pszichoterapeuták életébe, munkájába, azaz maga a felvetés is indokolatlan. A másik végpontot képviselők azt fogalmazták meg, hogy tulajdonképpen – némi túlzással – csak-

<sup>1</sup> A tanulmány az NKFIH PD\_2016. 121103. sz. projekt támogatásával valósult meg.

<sup>2</sup> 1949 és 1956 között a pszichoterápia tiltott szakterületnek számított Magyarországon, ezt követően került át a megtűrt kategóriába. Lásd: HARMATTA 2019.

<sup>3</sup> Ez az idegenkedés a pszichiátria esetében talán visszahatás az antipszichiátria túltársadalmiasított meglátásaira. Az antipszichiátriáról lásd: STAFFORD 2012; SZASZ 2009; BERLIM – FLECK – SHORTER 2003.

<sup>4</sup> Az állambiztonság és a pszichiátria kapcsolatáról talán a politikai pszichiátria kerül elő leggyakrabban, ami ugyan Magyarországon – ellentétben például a Szovjetunióval – csak elvétve jelent meg, de mégis benne van a köztudatban. Lásd: KOVAI 2017.

nem mindenütt fenyegetettséget éreztek a munkájuk során, és azzal a gondolattal éltek együtt, hogy megfigyelik őket, jelentenek róluk. Néhányan ötletekkel is szolgáltak, hogy pontosan mely intézet és mely terapeuta – véleményük szerint bizonyára gazdag – állambiztonsági anyagát kellene feltárnom. Volt, aki azzal fogadott, pontosabban azzal utasított el, hogy számos dokumentum van birtokában, állítása szerint számos, meglepetésekkel szolgáló irattal rendelkezik az 1980-as évekből, amelyek egy meghatározott intézmény létrejötte során, illetve azt megelőzően keletkeztek, amelyek több kollégát is bizonyára kellemetlenül érintenének – ám ezeket a dokumentumokat majd interjúalanyom maga, illetve az általa választott kutatók fogják feldolgozni, nyilvánosságra hozni. Mások ugyan nem rendelkeztek írott forrásokkal, de ők maguk sem voltak hajlandók történeti forrás-közlőként megszólalni, miután a közelmúltban több pszichoterapeutáról is kiderült, hogy az állambiztonság titkos munkatársa volt. Inkább az óvatosságot választották.

Ebben a tanulmányban tehát az állambiztonság és a pszichoterapeuták (pszichiáterek, pszichológusok) kapcsolatát vázolom fel elsődlegesen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelt iratanyag alapján. Nem törekedtem a teljességre (sajnos nem is volt erre lehetőségem, hiszen még nagyon sok a feltáratlan, illetve – mint fentebb láttuk – lappangó irat), arra azonban igen, hogy a legjellegzetesebb mintázatokat megjelenítsem. Első esetemben a mikrotörténelem módszerét használom: úgy vélem, egy eset mélyebb bemutatásával az ügynöki tevékenység egészébe bepillantást nyerhetünk.

A „Viola” fedőnevű ügynök<sup>5</sup> állambiztonsági dossziéja a doktornő 1958-as önéletrajzával kezdődik. Mint azt a rövid kis írásban olvashatjuk, „Viola” a második világháborút követően végezhetette el az orvosi egyetemet. Korábban származása miatt nem kerülhetett sor felvételére – egészségügyi érdeklődésének mindössze önkéntes ápolónőként, 1944–1945-ben pedig a svéd védelem alatti szükségkórház kisegítő ápolójaként vehette hasznát. Diplomaszerezése óta egy kórház férfi ideg- és elmeosztályán dolgozott, pszichiáter. A rendkívül szűkszavú önéletrajz szerint férjezett, édesanyja meghalt; édesapja foglalkozása árus, illetve pénzbeszedő.<sup>6</sup>

Az önéletrajzhoz fűzött állambiztonsági kommentárból kiderül, hogy a jól hangzó, rendszerhűséget feltételező írás ügyes konstrukció, ugyanis „Viola” édesapja néhány évvel korábban nem egyszerű kis árus, hanem az államosításig jelentősnek mondható cég tulajdonosa, éppen ezért osztályidegen volt. Ugyanitt „Violát” közepes képességű, jóindulatú, a munkájának élő, a társas kapcsolatokat nem sokra tartó, visszahúzódó, szűk családi körben mozgó személynek írták le, akinek politikai aktivitása is rendkívül csekély. Mindenesetre baloldali beállítottságát nem vonták kétségbe, amit 1956-ban is bizonyított, amikor elhatárolódott a „nyílt jobboldali irányzattól”.<sup>7</sup>

<sup>5</sup> Az ügynök és a történet más szereplői is azonosíthatók, de személyiségi jogaik miatt – illetve azért, mert egy általános jelenséget, nevezetesen az ügynökök beszervezésének gyakorlatát kívánom bemutatni egy esetpéldán keresztül – az érintettek neveit nem hozom nyilvánosságra.

<sup>6</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Önéletrajz, 1958. március 11. 7.

<sup>7</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Önéletrajz, 1958. március 11. 8–9.

A dosszié ezt követő iratai a tulajdonképpeni előzményeket mutatják be (az önéletrajz valószínűleg névjegyfunkcióval, összefoglalóként került az első helyre). „Viola” ügye egy úgynevezett Kérdőjeggyel kezdődött, melyet 1957. december 29-én bocsátott ki egy állambiztonsági tiszt, a pszichiáternő sürgős operatív ellenőrzését kérve, a lehető legtöbb szempontból vizsgálva megbízhatóságát. Nevezetesen: van-e rá nézve terhelő adat a Politikai Alosztályon, van-e bármilyen rá vonatkozó adat, illetve szerepel-e egyáltalán az állambiztonsági nyilvántartásban, esetleg kapott-e útlevelet.<sup>8</sup>

Az operatív ellenőrzés kedvező eredménnyel zárult, és valóban nagy sürgősséggel történhetett, hiszen két héten belül (1958. január 11-én) megtörtént a továbblépés: a környezettanulmány következett. A környezettanulmány alatt egyrészt az illető lakhelyének felkeresését értették, adataikat azonban nem az ellenőrzendő személyektől, hanem egyéb „információadótól”, jelen esetben – és egyáltalán nem kirívó módon – egy házfelügyelőtől szereztek (aki nyugalmazott tűzoltó őrmester volt, tehát feltételezhetően az átlagosnál is megbízhatóbbnak számíthatott). A házfelügyelő elmondta, hogy az államosítás előtt „Viola” családjának tulajdonában volt az egész ház – természetesen akkor már csak egy hármaszobás lakást használhatnak belőle. 1944-ben a nyilasok „elvtették őket Tatterzálba”<sup>9</sup> deportálás céljából” [sic!], azonban „összeköttesük és pénz révén” kiszabadultak.<sup>10</sup> A lakás egyik szobájában az apa, másikon a doktornő és férje él, a harmadikat a gyanú szerint rendelőnek használják, hiszen a múlt héten is „egy magas, trabális [sic!], jólöltözött férfi” kereste fel a doktornőt azzal, hogy kezelésre jött.<sup>11</sup> A lejegyzettekkel kapcsolatban megjegyzésre méltó egy formai jellemző, nevezetesen az, hogy a jelentést készítő nyilvánvalóan nem lehetett túlságosan művelt, és egy tartalmi tényező: nem valószínű, hogy „Viola” családja valamiféle vesztegetés révén szabadult volna meg a Tattersallból. Több visszaemlékező is beszámolt arról, hogy 1944. október közepén a hatalmuk megszilárdítására törekvő nyilasok mintegy erődemonstrációként a Lóversenypályára terelték a budapesti zsidók egy részét, majd néhány nap múlva elengedték őket – környezetükben élők egy részének legnagyobb csodálkozására, akik addig már kifosztották az elhurcoltak lakását.<sup>12</sup> Elképzelhető ugyan, hogy „Violáékat” is itt tartották fogva, azonban mivel 1944. június 21. óta nem élhettek a saját házukban, hiszen az nem számított zsidók által lakható – csillagos – háznak,<sup>13</sup> így a házmesterük csak közvetve értesülhetett a dologról. (Október 23-án egyébként szintén ezen a területen kellett gyüle-

<sup>8</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Kérdőjegy, 1957. november 29. 20/2.

<sup>9</sup> Tattersall = a Lovarda a Kerepesi úton. A névadó a brit Richard Tattersall (1724–1795), aki nagyban hozzájárult a lovas sportok, illetve intézményeik (a Tattersallók) terjedéséhez. Lásd: HUGGINS 2009.

<sup>10</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Környezettanulmány, 1958. január 11. 17.

<sup>11</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Környezettanulmány, 1958. január 11. 17.

<sup>12</sup> „Huszonnégy óra múlva visszavitték őket a szájtató házmester nem kis meglepetésére, aki már elintéztnek vélte őket és ahhoz mérten cselekedett. Üres szekrényeket találtak, de ismét lefekhettek saját ágyukba.” (GÁCS 1946: 182) Lásd még: PELLE 2016: 74., 77–78.

<sup>13</sup> 147.501/1944.-147.514/1944. IX. sz. Budapest székesfőváros polgármesterének rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I–XIV. közigazgatási kerületében. *Budapesti Közlöny*, 1944. 78(135). 3–8.

kezniük a 16–60 éves – korábban be nem sorozott – zsidó férfiaknak munkaszolgálatra (BRAHAM 1997: 915; Csősz és mtsai. 2015: 92; MARKÓJA – BÁRDOLY 2016: 95–96): a Tattersallt ebben az időben a nyilasok általános gyűjtőhelyként használták.)<sup>14</sup>

A környezettanulmány a munkahelyen folytatódott, ahol a személyzeti előadótól kértek tájékoztatást a pszichiáter asszonyról. Az elvtársnő a személyére nézve csekély terhelő adattal szolgált: „Viola” az „ellenforradalom alatt” az osztályon többekkel együtt a Szabad Európát hallgatta, de nem értett egyet a jobboldali törekvésekkel. Káros szenvedélye nincs, csupán cigarettázik, és naponta több kávéfogyaszt. Férje nem a kórházban dolgozik, rendezett életvitelűnek tűnik. Apja már nehezebb ügy: annyira félt a kitelepítésektől, hogy 1950-től inkább a városon kívül lakott, csak 1953-ban mert hazatérni egykori házába, ahol most lányával és vejével él, ők tartják el.<sup>15</sup>

Tíz nappal később, vagyis 1958. január 21-én a tájékoztatást igénylő nyomozó hadnagy tollából már készen is állt „Viola” beszervezési javaslata. A beszervezés azért vált szükségessé, mert a hatóságok tudomására jutott, hogy a pszichiáternő kórházi osztályán több ellenséges személyt rejtegettek – rejtegetnek, és a doktornő félénk, visszahúzódó természete ellenére segédkezett az ügyekben. A beszervezést hazafias alapon – tehát „Viola” rendszer iránti lojalitásában bízva próbálják majd megejteni, egy konkrét ügyet felhasználva ellene kompromittáló anyagként: azt tudniillik, hogy a kezelője volt egy háborús bűnösneként nyilvántartott betegnek.

A hadnagy precíz haditervet készített a művelet végrehajtására. Tervei szerint először el kell hívnia a jelöltet (alias az áldozatot) a munkahelyén illetékes Tanács elnökhelyetteséhez „hivatalos ügyben”, és külön szobát kérni a beszélgetéshez, ahol már az elnökhelyettes nem lesz jelen. A következő lépések pedig (a nyomozó hadnagy által pontokba szedve):

1. Bemutatkozást követően beszélgetést kezdeményeznek a kórház problémáiról, és arra kéri a doktornőt, adjon tájékoztatást az ottani helyzetről.
2. Az operatív tiszt a pszichiátriai osztályra tereli a szót, és megkérdezi, van-e rá mód olyan személyeket rejtegetni ott, akik valójában nem betegek.
3. A választól függően folytatódik a beszélgetés, mindenesetre jelzik, hogy több ilyen esetről tudomásuk van, sőt ő is érintett.
4. Ezek után a megfélemlített pszichiáternő bizonyára készen áll majd a két fölöttes orvosról kompromittáló adatokat mondani, amelyeket a hadnagy feljegyez.
5. A kapott információk rögzítése után ismertetik vele, hogy a kórház és az ország törvényei szerint is helytelenül járt el, „s ha úgy érzi, hogy hazáját szereti, akkor megvan a módja annak, hogy hibáját jóvátegye”,<sup>16</sup> azaz felajánlja a szolgálatait a Belügyminisztériumnak. Amennyiben ez tényleg így történik, a friss önkéntes erről nyilatkozatot ír alá. Röviden kiképzik az – általa

<sup>14</sup> Nem csupán a munkaszolgálatosokat állomásoztatták itt: „...feljelentés alapján, a Tímár utcai rendőrkapitányságról értem jöttek, és a tattersalli gyűjtőhelyre vittek, ahol átadtak a csendőröknek, akik a Margit-körúti katonai fogházba szállítottak.” (DEUTSCH 2013)

<sup>15</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Környezettanulmány, 1958. január 11. 18–19.

<sup>16</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Beszervezési javaslat, 1958. január 21. 15.

választott fedőnéven végzett – jelentési kötelezettségeiről, annak módjáról, körülményeiről (konspiráció, szigorú titoktartás). Majd megkapja első feladatát, nevezetesen a rokoni és baráti kapcsolatairól történő jelentés megírását, és az első találkozó időpontját. Ha a doktornő inkább nem vállalkozna a szolgálatra, akkor be kell szervezni. Bármit is jelentsen ez a kifejezés – ugyanis ezt a pontot a terv nem részletezte.

Komolyabb beszerzési erőfeszítésekre végül nem került sor, ugyanis a pszichiáter asszony január 31-én önként jelentkezett a BM politikai nyomozó szerveihez szolgálattételre. Az operatív tiszt jelentése szerint a beszerzés 10 és 13 óra között ment végbe, a tervezett körülmények között. A 2. pontot követően a doktornő maga említett egy lelkészt, aki talán nem volt annyira súlyos eset, hogy osztályos kezelést kapjon, ez azonban előfordul, hiszen nem elsődlegesen a betegséget, hanem magát az embert nézik – érvelt. A nyomozó azonban ezt bűncselekményként értékelte, és felszólította beszélgetőpartnerét, hogy legyen segítségükre, aki készségesnek mutatkozott a „hibák felszámolásának” megsegítésében.<sup>17</sup> Elmondta, hogy rendszerhű, már csak azért is, mert a régi rendszerben sok megaláztatásban volt része, és hasonlóktól félt 1956 októberében. Tehát megszületett az új ügynök, a maga választotta néven „Viola”.<sup>18</sup>

Első megbízatását tudomásul vette, a titoktartási kötelezettség körül azonban már akadt némi nehézsége: nem tartotta magát képesnek rá, mivel férjének mindent el szokott mondani. Kissé abszurdnak hat ugyan, hogy egy orvos, egy pszichiáter, akinek szakmai kötelessége a szigorú titoktartás,<sup>19</sup> arra hivatkozott, hogy nem képes az ilyesmire: arra gondolhatunk, hogy a pszichiáter asszony igyekezett kihátrálni a megbízásból. „Viola” mindezt a jó feleség hagyományába kapaszkodva próbálta elérni („a jó lelkű asszonynak férj előtt nincs titka”, STAUT 1835: 155), esetleg abban reménykedve, hogy a férjének való alávetettsége – hiszen nincs szó kölcsönösségről –, legalábbis erőteljesen hangsúlyozott

<sup>17</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Jelentés, 1958. január 31. 22.

<sup>18</sup> Nem tudjuk, miért éppen erre a névre esett a doktornő választása. Jellemzően inkább a beszerzők adtak álnevet az ügynököknek, amely számos esetben utalt az illető személyazonosságára: így kaphatott volna például egy Palothay vezetéknévű ügynök „Herczeg”, egy korábban betörésből élő „Mackó”, egy Gyuláról származó „Csabai” fedőnevet (hangsúlyozom: ezek általam kitalált nevek, bármi hasonlóság a véletlen műve). „Viola” maga döntött, de sajnos nem tudjuk, hogy pontosan milyen utasítást kapott: válasszon egy tetszőleges nevet; egy női nevet; esetleg egy virágnevet? Mindenesetre ügynökhöz illően többértelmű a megnevezés, hiszen a női név és a virág mellett még hangszerre is utalhat. Természetesen nem „Viola” valódi utónevét – és annak variánsait sem – rejti a szó. A viola a lovagi- és népköltészet kedvelt virágjának számított, az inkább egyházas liliummal és rózsával szemben a földi szerelmet szimbolizálta, a ma ibolyaként ismert virágot pedig szintén violának, esetleg márciusi violának nevezték (RAPAICS 1932: 72–110). Az egyházi megújulással viszont kifejezetten „isteni szerelem” jelentést kapott a viola, az ibolya pedig az alázatosságot jelezte. A 19. század szemérmes virágnyelvén a viola küldése a türelmetlenséget szimbolizálta, míg az ibolya a szerénység jelképe volt (SURÁNYI 2019). Lehetséges tehát, hogy a név az illető szerénységére, kiszolgáltatottságára utal, esetleg arra a vágyra, hogy szeretne megbújni, elrejtőzni.

<sup>19</sup> A szakma egyik alapkövetelményeként felfogott titoktartás sokszor igen nagy terhet ró a terapeutára: lásd ZERBE 2019. „Viola” már jó néhány éve a klinikumban dolgozott, munkájával kapcsolatban nem merült fel kifogás, tehát valószínűleg képes volt kezelni a nehéz helyzeteket.

A következő fellelhető irat „Viola” március 26-i minősítése. A tartótiszt elbeszélése szerint legutóbbi találkozójukra, melyre szintén nyilvános helyen került sor, „Viola” néhány perc késéssel érkezett, ugyanis nem akart egyedül ülni egy asztalnál. A jelentéseket pontosan szokta elkészíteni, de a formai előírásoknak nem mindig tesz eleget. „A konspiráció alapvető szabályait betartja, azonban könnyen elárulja magát, mivel félős és gyáva.”<sup>20</sup> A minősítés tanúsága szerint már a beszerzése utáni második találkozóra felindultan, zaklatottan érkezett, alig tudott magán uralkodni. Depressziósnak mondta magát, aki nem képes megérteni, elfogadni ezt a sajátos kapcsolatot. A nyomozónak később valamelyest sikerült őt megnyugtatnia, de teljesen mégsem lehetett elégedett önkéntesével. Úgy vélte, a doktornő túlságosan humánus ahhoz, hogy kollégáiról információkat adjon: takargatja a hibákat, mentetgeti az orvosokat. Humánus beállítottsága mellett félénksége is akadályozza a kötelességteljesítésben: tart attól, hogy ő maga is belekeveredik valamibe. A politika, a nemzetközi helyzet iránt nem érdeklődik. Bár szavát megtartja, a feladatokat elfogadja, mégsem mutat teljes lojalitást: „középutas, meg van elégedve a jelenlegi életszínvonalával, azonban a múltban házuk volt, jobb körülmények között éltek, ezért a jobboldali személyeket sem veti meg.”<sup>21</sup> Mindezek alapján kizárását javasolják a Hálózatból, hiszen „magatartása, őszintesége [!] nem teszi alkalmassá arra, hogy a BM szerveinek dolgozzon”.<sup>22</sup>

<sup>20</sup> ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”. Minősítés, 1958. március 26. 24.

„Viola” esetét azért ismertettem részletesebben, mert betekintést enged mind az állambiztonsági iratok természetébe, mind az ügynökök szervezésének menetébe. Láthattuk, hogy még egy ügynök anyagán belül is vannak hiányok: „Viola” esetében a szervezés és a minősítés közötti időszakból egyáltalán nincsenek dokumentumok, sem az ő írásos jelentései, sem tartótisztjének feljegyzései találkozásairól (pedig ezeknek el kellett készülniük). Kérdéses, hogy az első és a második kizárási javaslata közötti fél évben történt-e valami az ügyében, de valószínűleg még ezekben a hónapokban is keletkeztek vele kapcsolatos írásos anyagok.

Tehát az említett időszakokból – de a minősítés előttiből mindenképpen – számos dokumentumot kellene még fellelnünk, ami azonban reménytelen vállalkozásnak tűnik. Azzal szembesülhetünk ennek kapcsán, hogy egyrészt az iratképzés- és megőrzés sajátosságai miatt egy hivatalos szervnél is keletkezhet iratvesztés (különösen a költöзések, átszerveзések során, melyben része volt ennek az állománynak). Ez rendkívül triviális megállapítás, de a levéltári kutatásoknál mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy bizony nem minden forrás maradt fenn, ami fontos lenne számunkra. Másrészt akár azt is feltételezhetjük, hogy a jelentések, tartótiszt beszámolóik esetleg tartalmazhattak olyan részleteket, amelyeket mások később magukra nézve nemkívánatosnak tekintettek, és emiatt az egész forrást megsemmisítették. Mivel azonban „Violát” éppen jelentéseinek politikai értéktelensége miatt zárták ki a hálózatból, utóbbi feltételezés az ő esetében nem valószínű. Noha ezt sem vethetjük el végképp – kérdés például, hogy a hadnagy kinek küldte el jelentéseit. A kompromittáló vagy annak vélt iratok megsemmisítésére nincsenek bizonyítékaink, de mindenestre joggal feltételezhető, hogy jócskán létezett ilyen gyakorlat a rendszerváltást megelőző időszakban. Gyakran éppen csak abból következtethetünk erre, hogy semmiféle dokumentumot nem találunk egy adott kórházi osztályról, melynek vezetője közismerten jó kapcsolatot ápol az Állambiztonsággal. Másként fogalmazva: az, hogy valakivel kapcsolatban nincs fellelhető állambiztonsági irat, az önmagában egyáltalán nem bizonyítja, hogy soha nem is volt, és az illető nem dolgozott ügynökként, vagy éppen nem volt megfigyelés célpontja.

Természetesen nem csupán a BM-dokumentumok sajátosságairól szólhatunk a „Viola”-ügy kapcsán: az anyagból meglehetősen részletességgel leírhatók az állambiztonsági szolgálatra szervezés módja és körülményei is. A doktornő az ügynöki tevékenységét „önkéntesen” és „hazafias alapon” végezte – így fogalmazott a tartótiszt, és ezek nem általa felállított kategóriák voltak, hanem az állambiztonság egyetemes retorikájának részét képezték. Mint láttuk, ez a megfogalmazás valójában egyáltalán nem jelentette azt, hogy „Viola” önként jelentkezett volna szolgálattételre, vagy akár csak egyetlen bejelentést tenni a hatóságoknál. A kezdeményező fél egyértelműen a hatalom volt. A doktornő beleegyezett abba, hogy jelentéseket készít „a hibákról”, de ezt önkéntes vállalásként feltüntetni igencsak torzításnak tűnik. Az idézett intézkedési terv 5. pontjánál lévő – fentebb említett – megjegyzés pedig nem hagy kétséget afelől, hogy így vagy úgy, többkevesebb kényszert alkalmazva a szervezés szinte biztosan megtörtént volna.

A „hazafias alapon” kifejezés az önkéntességgel párhuzamosan használt fogalom: arra vonatkozik, hogy a leendő informátorban alapvetően a „népi demokrácia” hívét sejtették, őt magát nem sorolták az ellenséges elemekhez. Azonban nem csupán a politikailag megbízhatónak számítókat tették ügynökké: számítottak azok szolgálataira is, akik ellen

terhelő (bűncselekményre vonatkozó) vagy kompromittáló (megítélését, hírnevét veszélyeztető) adatokkal rendelkeztek, tehát tulajdonképpen megzsarolták az illetőt. A harmadik és egyben legkevésbé számottevő kategóriát az anyagi érdekeltségből történő beszerzés jelentette, amit külföldön élők, külföldi állampolgárok esetében alkalmaztak. (Illetve létezhetek vegyes szempontú megkörményezések, például a szocialista rendszer híveinek mutatkozó külföldi ügynökök anyagi támogatása; RÉVÉSZ 2010.) „Violát” deklaráltan „hazafias alapon” környékezték meg, de mint láthattuk, még ebben a kategóriában is elhangzott egy-két utalás a nem megfelelő cselekedetokról.

Aki rendszerhű, annak a hatalom igényt tarthat a szolgálataira, és hazafias indíttatásból, a nép javára elvállalhat bizonyos kényes feladatokat – vélték a Politikai Alosztály munkatársai. „Viola” kétségtelenül a második világháború utáni rendszernek köszönhetette, hogy választott hivatásában szerezhetett szakképzettséget: orvossá válhatott, és végzettségének megfelelő munkakörben dolgozhatott. Bár a doktornőnek rendkívül sokat jelentett a munkája, a szocialista rendszer iránti elkötelezettségét tekintve talán többet nyomott a latban az, amit a hadnagynak a sérelmeiről mesélt: hogy korábban sok megaláztatásban volt része, és abban a bizonyos októberben is attól rettegett, hogy ezek a szörnyű idők térnek vissza. Tehát támogató attitűddel viszonyult a rendszerhez, abban alapvetően az életben maradásának zálogát és – hivatása révén – a kiteljesedés lehetőségét látta.

Nem kétséges, hogyha valaki az életét köszönheti egy rendszernek, amely a többi polgártársával egyenlő jogokhoz juttatja, és amelynek révén megvalósíthatja álmait, akkor könnyebben szegődik annak hívéül, mint az, akinek korábban nem volt része megaláztatásokban. Az a zsidó származású magyar polgár, aki túlélte a világháborút, és nem távozott külföldre az országból, ahol az új rendszer születéséig a jogai és a javai után az életét is féltenie kellett, többnyire hajlott arra, hogy az új rendet bizalommal fogadja – hasonlóan „Violához”. Bár a holokausztot értékelhetjük az „asszimilációs szerződés brutális felrúgásaként” (KARÁDY 1992: 29), a szocialista állami berendezkedés – mely nem tűrte a különbségeket és különbözőségeket, és amely számára a valláshoz bármilyen módon kapcsolódó jelenségek gyanúsak tűntek – újabb asszimilációs jellegű hullámot indított el. Ennek alapvetően az elhallgatás, a tagadás, a titok voltak a kulcsszavai: ezekkel egyrészt mintegy kapszulába zárták az elmondhatatlant (aminek nyomai gyakran csak a 2–3. generáció életében köszöntek vissza), másrészt adaptív magatartásmódok voltak, hiszen mégis a túlélést, a társadalomban való továbbélést szolgálták (VIRÁG 2001: 177).

A társadalomba még inkább betagozódni vágyást fejezi ki az gesztus is, hogy egyes zsidó származású fiatal orvosok, későbbi pszichoterapeuták magyarosították vezetéknévüket. Hidas György éppen diplomaszerezése előtt tette ezt meg, hogy oklevelén a magyaros név szerepeljen, ahogy ő fogalmazott: „a túlélési stratégia részeként” (HIDAS 1998: 117), Hárdi István első főnöke tanácsára, pontosabban kérdésének hatására („A főnököm kérdezte, hogy mi a fenének van német nevem, és igaza volt”) <sup>25</sup> döntött a magyarosítás mellett. Az állami ideológia, az állampárt bizonyos védelmet jelentett az antiszemitizmus szemben (ERŐS 1992: 92). Bár lehetőleg még a „zsidó” szó is kerülendő volt a hivatalos

<sup>25</sup> Interjú Hárdi Istvánnal. I/247.

színtereken – helyette esetleg a „fasizmus áldozata” szerepelt –, itt, a doktornő esetében a „deportálás céljából elvitték őket” kifejezést használták. Összességében tehát egyáltalán nem számított különlegességnek, hogy a zsidó származású orvosok vagy éppen a nagy többségükben zsidó pszichoanalitikusok az új rendszer hívének mutatkoztak, és a hatalom képviselői bátran apellálhattak az egykor megalázottak félelmekre, ennek következtében számíthattak lojalitásukra, „hazafias” érzelmeikre, akárcsak „Viola” doktornőnél. Természetesen nem csupán a zsidó származásúakat környékezték meg az állambiztonság emberei azzal, hogy hazafias szolgálataikra számítanának, szó sincs erről. A nyilvánvalóan kommunista meggyőződésűek mellett a régi rendszer nem teljes jogú, esetleg sérelmet elszenvedett vagy éppen megalázott polgárait keresték fel szívesen.

Az 1945 óta „Viola” beszervezéséig eltelt 13 évben viszont sok esetben a korábbi üldözötteknek is meg kellett tapasztalniuk, hogy az új rendszer szintén kegyetlen gyilkosként viselkedik. Természetesen sem a „Viola” felekezetéhez tartozók, sem kórházi kollégái nem érezhették magukat biztonságban, sőt Sztálin éppen a zsidó orvosok ellen folytatott „hadjáratot” (BRENT – NAUMOV 2004). Egy hasonló per magyarországi előkészületei Sztálin halála miatt maradtak félbe. Arra viszont még jutott idő, hogy néhány pszichoanalitikus hónapokra vizsgálati fogságba kerüljön.<sup>26</sup> A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület egykori – az egyesület feloszlása előtti utolsó – elnöke, a Lipótmező főorvos asszonya, a kommunista elkötelezettségű Gimesné Hajdu Lilly – akinek férje koncentrációs táborban pusztult el – éppen „Viola” rövid ügynöki karrierje idején, 1958 júniusában tudta meg, hogy fiát, a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottját kivégezték. Az ezt követő elszigeteltség, a kilátástalanság és reménytelenség vezetett oda, hogy két évvel később öngyilkos lett (BORGOS 2018: 89–91).

„Viola” esetében nincs szó ilyen szörnyűségekről, mégsem állítható, hogy a hatalom kegyeltje lett volna. Feltehetően mindenkinek van titkolnivalója, illetve egy elnyomó rendszer mindenki életéből képes és kész róla kompromittáló, pontosabban a rendszer által annak vélt – hibás cselekedetként, büntettként értelmezett – adatokat szerezni. Tulajdonképpen az úgynevezett környezettanulmány a jelölt jelleméről való tájékozódás mellett éppen azt a célt szolgálta, hogy az efféle információkat begyűjtse, ami láthatóan nem ment túlságosan nehezen: a házfelügyelő, a személyzeti előadó készséggel állt a hatóság rendelkezésére. A doktornőről kiderült, hogy néha a lakásán is fogad betegeket, még hozzá engedély nélkül (ami valószínűleg az orvosok többségénél így volt) – ez az első rossz pont. A második azonban ennél is súlyosabb: apja osztályidegen, vagyonos ember volt. Sőt a deportálás elől is csak „pénz és összeköttetés” révén menekültek meg! Szinte azt is felróják „Viola” családjának, hogy életben maradt. Az elbeszélésben korántsem a fasizmus áldozataként vagy üldözöttjeként aposztrofálják: a vagyonosság ólomsúllyal nehezedik a mérleg másik oldalára, ahhoz képest eltörpül a fenyegetettség a múlt rendszerben. Ez a két rossz pont, vagyis a magánrendelés és az egykori jómód már elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy gyanakodva tekintsenek rá, nem szólva a pszichiátriai osztályon rejtegetett betegekről vagy álbetegekről, és közülük arról az egyről, akinek „Viola” volt a kezelőorvosa.

<sup>26</sup> Lásd: ÁBTL-2.1-2.1.-VI/74. (V-111788). Vizsgálati dosszié. Dr. József András., ÁBTL-2.1-2.1.-VI/61. (V-150306). Vizsgálati dosszié. Dr. Székács István.

A hatalom tehát saját „hazafias önkénteseivel” sem volt kíméletes, és hangyaszorgalommal gyűjtötte azokat az adatokat, amelyeket szükség esetén felhasználhat ellenük, hogy markában tartsa őket. „Violának” nem volt különösebb takargatnivalója, de családi háttere, életkörülményei mégis kiszolgáltatottá tették. Ez volt tehát beszerzésének tulajdonképpeni megalapozója. Vagyis az „önkéntes” ügynök kiválasztásának képlete: legyen a régi rendszer elutasítója (legalább bizonyos mértékben), és néhány dologban érezze magát hibásnak, bűnösnek – akár származása, egy családtagjának tettei, valami adminisztratív mulasztása, esetleg káros szenvedélye miatt. Mint láttuk, a cigaretta és kávé nem számított ilyennek.

A beszerzési aktust gondosan előkészítették – lásd környezettanulmányok – és részletesen megtervezték. Az áldozatnak fogalma sem lehetett arról, hogy miért hívták munkahelyének felettes szervéhez, és nyilván nagy meglepődéssel vette tudomásul, amikor az ismerős tanácselnök-helyettes egy félreeső szobába, egy idegen elvtárs elé vezette. A nyomozó hadnagy egyrészt igyekezett oldani „Viola” szorongását azzal, hogy először rendkívül általános nyílt kérdéseket tett fel, majd fokozatosan a kívánt területre szűkítette a fókusz. Másrészt a kevésbé direkt indító kérdések nem csupán a gyanakvás elaltatását szolgálták: azzal, hogy az állambiztonság tisztje nem nevezte meg, hogy mire kíváncsi, egyúttal a védekezés lehetőségét is minimalizálta, ugyanis nem lehetett tudni, hogy a hadnagy pontosan milyen irányban tapogatózik, és milyen információkkal rendelkezik. „Violára” nagy hatást gyakorolhatott ez a technika, hiszen egy olyan beteget is megemlíttet, aki nem volt a Politikai Alosztály látóterében (bár a kórházi osztály nem teljesen szabályos eljárására igyekezett magyarázatot adni). Ennyi elegendőnek is bizonyult ahhoz, hogy a doktornőre ráolvassák a hibáit, és rábírák az együttműködésre.

A hosszadalmas, mintegy háromórás eljárás során az új ügynök előre elkészített nyilatkozatban kérte felvételét a Szolgálatba, egy gyors kiképzést a konspiráció szabályairól és első feladatát is megkapta. Ez a feladat minden beszerezett ügynök kezdő lépése volt, nevezetesen a körülötte élőkről: családtagjairól és tágabb környezetéről írjon jellemzést. „Viola” jelentéseiből nem maradt fenn semmi, mindössze annyit tudunk róluk, hogy bár rendelés szerint elkészültek, mind formai, mind tartalmi kifogások felmerültek velük kapcsolatban. Más iratanyagokból látható, hogy egyes ügynököknek bizony komoly kihívást jelentett a jelentések kívánság szerint történő elkészítése. „Violával” ellentétben nekik általában nem maga az információszolgáltatás okozott gondot, hanem többek között az, hogy jelentéseikben milyen módon valósítsák meg a rejtőzködést és anonimitást, a kötelező álnévhasználatot és emellett az érdemi mondanivaló átadását. Például amikor „Medika” fedőnevű ügynöknek jellemeznie kellett az orvosi egyetem diákszállójának lakóit, saját magáról is írt (valódi nevét említve, „nehezen kiismerhetőnek” mondva önmagát) – ezt azután a jelentés olvasói áthúzták:<sup>27</sup> vagyis saját magukról tilos volt jelenteni, legfeljebb csak akkor kerülhetett elő említés szintjén az illető neve, ha más személye kapcsán vált fontossá. „Halápi”, aki többek között egy neves pszichoterapeutát figyelt meg, már ügyesebben fogalmazott: „Barátom meglátogatta a familiát” – írta a „meglátogattam a familiát” helyett,

<sup>27</sup> ÁBTL-3.1.2.-M-13234. Munkadosszié. „Medika”. Jelentés, 1958. november 25. 91.

amikor semmiképpen nem hagyhatta ki magát az elbeszélésből.<sup>28</sup> A pszichiáter asszony ugyan nem hagyott hátra efféle – az utókor szemében mulatságosnak, a tartótiszt szempontjából talán dühítőnek ható – feljegyzést, illetve erre történő utalást sem, ő nem követte el az ügynöki ügyetlenség eme példáit, de korántsem tekintették ideális munkatárának.

„Viola” az ügynökök között mindenképpen különlegesnek számított abból a szempontból, hogy működésének kezdete után csakhamar indítványozták kizárását a Hálózatból, mégpedig tulajdonképpen személyiségvonásaira hivatkozva. Semmiképpen nem tekinthető átlagosnak, hogy az állambiztonság szolgálattevőit a saját tartótisztjük „félénk” jelzővel – és annak számos szinonimájával – illesse, és alapvetően emiatt, valamint „őszintesége” miatt tulajdonképpen alkalmatlannak nyilvánítsa. Legfeljebb olyan fordult elő, hogy a körülmények megváltozása (pl. az adott szál felgöngyölítése) miatt már nem volt szükség az illető szolgálataira, esetleg munkahely- vagy lakhelyváltás és hasonlók nyomán az ügynöki tevékenység abban az adott közegben lehetetlenné vált, de az illetővel annyira elégedettek voltak, hogy továbbra is kapcsolatban maradt a BM-mel, immár nem ügynökként, hanem az ennél sokkal lazább viszonyt jelentő „társadalmi kapcsolat-ként”. Így volt például a pszichiáter „Szentendrei” és „Hegyi” ügynökök esetében (utóbbi néhány évvel később ismét ügynöki feladatokat látott el) (GERVAI 2015: 99–122).

„Viola” esetében szó sem volt további kapcsolatról: a találkozók alatt nem csupán jól látható nonverbális jeleit adta a szorongásnak, diszfóriának. A hadnaggyal közölte is, hogy számára vállalhatatlan ez a kapcsolat, hogy rossz lelkiállapota, idegessége miatt nem szeretné a későbbiekben folytatni az együttműködést. Bár szinte betegesen félénknek tekintették, és tartótisztje kissé lenézően szólt róla, annak ellenére sem volt hajlandó információkat adni kollégái politikai meggyőződéséről, hogy többször utasították erre. Mindez végső soron a kizárását eredményezte. „Viola” tehát alapvetően szakmai, pszichiátriai érvekkel érte el, hogy kizárják: ugyan nem beszámíthatatlanságra, de súlyos szorongásos panaszokra hivatkozott, annak adta jeleit, oly módon, hogy a pszichológiailag valószínűleg kevésbé képzett tartótiszt is észrevette azokat. Az, hogy a pszichiáternő viselkedésében volt-e némi szimulálás, nem tudhatjuk. Mindenesetre elérte célját: tulajdonképpen sikerült ellenszegülnie, és elkerülte azt, hogy a Hálózat valaha is potenciális munkatársként számoljon vele a továbbiakban.

A pszichiáter asszonynak és az állambiztonság képviselőjének a tevékenysége két szempontból is rokonságot mutatott. Egyrészt a részletes – káros szenvedélyekre és hasonlókra is kiterjedő – anamnézis (vagy inkább heteroanamnézis<sup>29</sup>) felvétele, a pszichológiai, pszichiátriai szempontok szerepeltetése a szervezésben, értékelésben, sőt időnként a szóhasználat is azt támasztja alá, hogy a Kádár-rendszerben az államvédelem munkatársai kaptak efféle kiképzést, és a pszichológiai hadviselés egyre fontosabbá vált (RÉVÉSZ 2017). Másrészt mind a pszichiáter, mind a titkosszolgálat emberei titkok tudói, azokkal gazdálkodnak – csak éppen a lélekgyógyászt a titoktartás mellett pertinencia – kongruencia

<sup>28</sup> ÁBTL-3.1.2.-M-34616/1. Munkadosszié. „Halápi”. Jelentés, 1963. október 8. 180.

<sup>29</sup> Anamnézis alatt a kórelőzményeket, heteroanamnézis alatt a páciens kórelőzményeire vonatkozó, de másoktól származó információkat értjük.

jellemzi,<sup>30</sup> míg az ügynök, a kém a hatalom érdekeit nézve gyűjt és felfed, vagy éppen leplez(kedik), ha úgy ítéli szükségesnek. „Viola” úgy maradhatott meg „csupán” pszichiáternek, és úgy menekülhetett meg a hosszabb ügynöki karriertól, hogy deklarálta: nem elég jó a pszichológiai tűrképessége, és nem elég jól kezeli a titkokat. Saját alkalmatlanságának hangsúlyozásával – mely a titoktartás kockázatát (JONES 2014: 53–54) vállalhatatlan mértékben növeli – azt érte el, hogy nem kellett tovább kettős játékot játszania, és továbbra is hivatásának élhetett.

A fellelhető iratok alapján nem dönthető el, hogy a kívánt cél elérése egy tragikus esemény vagy egy kitűnően sikerült játszma eredménye volt-e. Azaz: lehetséges, hogy „Viola” rendkívül szelíd, félnék teremtés volt, aki őszintén megvallotta megbízatásával kapcsolatos érzéseit a tartótisztnek, többek között azt, hogy elviselhetetlen számára a szorongás és titkolózás, és ettől csaknem összeroppan. Tehát ebben az olvasatban egy tragikus esemény történt: az állambiztonsági kaland pszichiáterből pszichiátriai pácienssé tette „Violát”. A másik lehetőség pedig: a doktornő ügyesen, a tisztnél ügyesebben működött a beszerzése körüli játszmában, ahol ugyan voltak részleges veszteségei (hiszen szándékai ellenére beszervezték), de végső soron mégis hatékonyabban alkalmazta pszichológiai tudását, mint az államvédelem embere, és szimulálásával sikerült elérnie leszerelését, anélkül, hogy bárkire nézve terhelő vallomást tett volna.

## FORRÁSOK

- ÁBTL-3.1.1.-B-84186. Munkadosszié. „Viola”.  
 ÁBTL- 3.1.2.-M-13234. Munkadosszié. „Medika”.  
 ÁBTL-3.1.2.-M-34616/1. Munkadosszié. „Halápi”.  
 ÁBTL-2.1.-2.1.-VI/74. (V-111788). Vizsgálati dosszié. Dr. József András.  
 ÁBTL-2.1.-2.1.-VI/61. (V-150306). Vizsgálati dosszié. Dr. Székács István.  
*Budapesti Közlöny*, 1944.  
 Interjú Hárdi Istvánnal (2018). Készítette: Papp Barbara. A szerző tulajdonában.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERLIM, Marcelo T. – FLECK, Marcelo P. A. – SHORTER, Edward (2003): Notes on antipsychiatry. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neurosciences* 253. 61–67.  
 BORGOS Anna (2018): *Holnaplányok: Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro, Budapest.  
 BRAHAM, Randolph L. (1997): *A népirtás politikája: A Holocaust Magyarországon*. 2. kötet. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest.  
 BRENT, Jonathan – NAUMOV, Vladimir P. (2004): *Stalin's last crime: The plot against the Jewish doctors*. Perennial – Harper Collins, New York.

<sup>30</sup> Vagyis nem ferdít, nem mismásol, és azt mondja, amit valójában gondol, önazonos.

- Csősz László et al. (2015): Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk* 60(2). 72–145.
- DEUTSCH Gábor (2013): A kétnevű férfi. *Remény* 16(2). <https://remeny.org/remeny/2013-2-szam/deutsch-gabor-a-ketnevu-ferfi> (*Letöltés ideje: 2019. szeptember 10.*)
- ERŐS Ferenc (1992): A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In: Kovács M. Mária – KASHTI, Jichak M. – ERŐS Ferenc (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins, Budapest. 85–96.
- GÁCS Teri (1946): *A mélységből kiáltunk hozzád*. Tabor Kiadó, Budapest.
- GERVAI András (2005): *Titkos Magyarország: „Célszemély”: a társadalom*. Kalligram, Budapest.
- HARMATTA János (2019): A magyar pszichoterápia történetének vázlata. In: PLÉH Csaba – MÉSZÁROS Judit – CSÉPE Valéria (szerk.): *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Gondolat, Budapest. 371–394.
- HIDAS György (1998): Önéletrajz. In: BODOR Péter – PLÉH Csaba – LÁNYI Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest. 107–128.
- HUFFER, Lynne (2016): Looking back at history of madness. In: CUSTER, Olivia – DEUTSCHER, Penelope – HADDAD, Samir (eds): *Foucault/Derrida fifty years later: The futures of genealogy, deconstruction, and politics*. Columbia University Press, New York. 21–37.
- HUGGINS, Mike (2009): Proto-globalisation of horseracing 1730–1900: Anglo-American interconnections. *Sport in History* 29(3). 367–391.
- JONES, Graham M. (2014): Secrecy. *Annual Review of Anthropology* 43. 53–69.
- KARÁDY Viktor (1992): A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: KOVÁCS M. Mária – KASHTI, Jichak M. – ERŐS Ferenc (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins, Budapest. 23–45.
- KELLY, Mark G. E. (2014): Madness and psychology. In: Uő: *Foucault and politics: A critical introduction*. Edinburgh University Press, Edinburgh. 23–44.
- KOVAI Melinda (2016): *Lélektan és politika: Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. L'Harmattan, Budapest.
- MARKÓJA Csilla – BÁRDOLY István (2016): „Kegyetlenebb, mint bármelyik országban”: Wilde Margit és Ferenc Wilde Jánosnak írt párhuzamos levélnaplói 1944-ből. *Enigma* 23(86). 17–140.
- PELLE János (2016): Józsefváros zsidó múltja (2. rész). *Valóság* 59(2). 72–94.
- RAPAICS Raymund (1932): *A magyarság virágai: A virágkultusz története*. Magyar Királyi Természettudományi Társaság, Budapest.
- RÉVÉSZ Béla (2010): Állambiztonság és pszichológia. *Beszélő* 10(5). 48–62.
- RÉVÉSZ Béla (2017): Pszichológiai elemek a titkosszolgálati munkában. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica* 80. 199–220.
- STAFFORD, Ned (2012): Thomas Szasz. *British Medical Journal* 34(5). 7879.
- STAUT József (1835): *Museum [Johann Karl August Musäus] travesztált regéi*. 2. köt. Trattner Károly, Pest.
- SURÁNYI Dezső (2019): Virágok, virágénekek és a virágnyelv. *Valóság* 62(8). 40–50.
- SZASZ, Thomas (2009): *Antipsychiatry: Quackery squared*. Syracuse University Press, New York.
- VIRÁG Teréz (2001): A vészorszak hatása a holocaust túlélők második generációjának magatartására. In: Uő: *Mély kútba tekinték...: Válogatott tanulmányok*. Animula, Budapest. 173–178.
- ZERBE, Kathryn J. (2019): The secret life of secrets: Deleterious psychosomatic effects on patient and analyst. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 67(1). 185–214.

# ÖRÖKSÉG ÉS TÖRTÉNELEM

[ • ]



*Bokor László*

## Az Ödipusz-komplexus történelmi és evolúciós kontextusba helyezése

[ • ]

### BEVEZETÉS

Az Ödipusz-komplexus fogalmát széles körben alkalmazzuk a szeretet és harag, a bizalom és gyanakvás, a vágy és szorongás dinamikájának megragadásához. Több jelenség leírására is alkalmazzuk:

1. fejlődési fázis: preödipális és ödipális fázis, ödipális időszak
2. diagnosztikus kategória: ödipális probléma
3. reprezentációs mintázatok: ödipális anya vagy apa

A kifejezés fennmaradt, miközben számos elmélettel bővült a vonatkozó mentális dinamika leírása, az új és a régi egymás mellett létezik, integrálódásuk csak részlegesen történt meg.

Vajon miért létezik Ödipusz-komplexus, mi a „haszna”? Freud szerint a civilizáció az Ödipusz-komplexusra épül, és a civilizáción és a valláson kívül nincs más, amely képes lenne az emberiséget alkotó egyedszámot összetartani.

Vajon hogyan született meg ez a folyamat, és mi tartja fenn?

Vajon az evolúció során milyen lépésekben, szakaszokban bontakozott ki a civilizációt jelentő összetartó erő?

Vajon az Ödipusz-komplexusnak nevezett jelenség felfogható-e az evolúciós folyamat következményének, és segítségével magyarázható-e a civilizáció létrejötte?

És talán furcsa a kérdés, de megkerülhetetlen: Ödipusznak volt-e Ödipusz-komplexusa? Hogyan értelmezhetőek Ödipusz mentális folyamatai?

### OIDIPUSZ PATOLÓGIÁJA

Az Ödipusz-monda szövegéből kiindulva feltételezhetjük, hogy Ödipusznak affektus-szabályozási zavarai voltak. Egy szűk úton szembetalálkozott Laiosz királlyal és kíséretével, aki felszólította Ödipuszt, hogy térjen ki útjából. Ödipusz ezt nem tette meg, ezért összeverekedtek. A dráma pontosan mutatja be Ödipusz indulatainak inadekvátan

pusztító erejét. Igaz, a verekedést Laiosz kezdte, amikor fokosával Oidipusz felé sújtott, Oidipusz azonban nemcsak Laioszt, hanem ötből négy szolgáját is megölte, és csak egyet hagyott meg hírvivőnek. A leírtak szerint öt ember meggyilkolása a sérelemre adott aránytalan intenzitású válasznak tekinthető. A tett szélsőségségét Oidipusz saját szavai is alátámasztják, amikor a drámában maga minősítette túlzottnak dühét, reakcióját. Oidipusz a következő szavakkal emlékezik:

„...kéthegeyű fokosával fejtetőn ütött.  
De aránytalan válaszban lett része, mert  
én evvel a kezemmel rábunkóztam úgy,  
hogy hintájából földre hömpölyült, hanyatt.  
Aztán a többit öltem meg.”

(SZOPHOKLÉSZ Kr. e. 5. sz./2004: 809–813. sor, ford. BABITS Mihály)

A jelenetet képzőművészeti alkotások is ábrázolják, melyek bemutatják a pusztító indulatot, az öldöklést, ahogy Oidipusz nemcsak Laioszt, hanem annak kísérőit is lemészárolja.

## FERENCZI AZ ÁTHAGYOMÁNYOZÁSRÓL

Felmerül a kérdés, a dráma azt kívánja-e ábrázolni, hogy apja megölése során Oidipuszt az apára irányuló agresszív ösztönök mozgatták, ahogy azt Freud értelmezte intrapszichés dinamikaként, vagy tágabb kontextusba helyezve impulzusai tekinthetők-e a környezeti hatásokra adott válasznak.

Ferenczi (1932/1997) hangsúlyozta, hogy a patológia a családi folyamatokba ágyazottnan jön létre, és nem ösztönök révén. „A gyermekekben él egy kényszer, hogy a családban mindenféle rendetlenséget elsimítsanak...” (FERENCZI 1932/1997: 111). Nem ösztönökkel, legalábbis nem incesztusos és agressziós ösztönökkel érkezik a világba, hanem azzal az előhuzalozottsággal, hogy részt vegyen a családi ökönomia fenntartásában, majd később a civilizáció, pontosabban adott kultúrája és társadalma részévé, alkotóelemévé váljon (SLIPP 1998; ORNSTEIN 1968). Vagyis a gyermek elsősorban nem egyénként, hanem sokkal inkább valaminek – például család – részeként kapcsolódik a világhoz. Ferenczi felfogása szakítást jelent az egyéni belüli ösztönök és azok tiltásának dinamikájával. A kötődési szükséglet napjaink pszichoanalitikus felfogása szerint meghatározó motivációs erő. Veleszületetten meghatározott és alapvetően a fejlődéshez nélkülözhetetlen szükségletek kielégülését szolgálja azáltal, hogy képes kiváltani a megfelelő gondozói választ. Túlzott frusztrációja esetén – abúzus, depriváció – megnyilvánulási formái szélsőségséggé válhatnak. Szexualizálódhat a kötődési viselkedés, vagy kapcsolatotromboló mértékűvé válhat az agresszió. Ezek alapján azonban a gyermek nem tekinthető elsősorban ösztönvezéreltnek vagy kultúra- és civilizációellenes igények hordozójának, mint ahogy Freud és utána még sokáig a pszichoanalízis tekintett az emberre.

Ferenczi gyerekképében nem ösztönkésztetések, hanem a késztetések, szükségletek ökonómiáját nélkülöző családok által hordozott civilizációs követelmények válhatnak túlterhelővé és így nehezen kontrollálhatóvá. Vagyis a gyermek számára nem az ösztönök és azok tiltása jelenti az alapkönfliktust, hanem a fejlődési szükségletei és a megterhelő követelmények között alakul ki feszültség. Szélsőséges esetben a túlterhelés miatt sérülhet a valóságvizsgálat, és a gyermek nem ismeri fel a felnőtt abuzáló vagy depriváló viszonyulását. Ezzel igyekszik megvédeni kötődését azokhoz, akiktől léte, fejlődése függ, és akik közben bántják. Mai tudásunk szerint úgy fogalmazhatunk, a gyermek, hogy ne kelljen felismernie a szülők elméjében a ráirányuló agressziót, mentalizációs képességében gátoltta válik (FONAGY – TARGET 1998). Ilyenkor a gyermek ezzel az áldozathozattal a családi ökonómia fenntartójává válik.

## OIDIPUSZ SZÜLEI, IOKASZTÉ ÉS LAIOSZ PSZICHODINAMIKÁJA

Ha Oidipusz viselkedésére úgy tekintünk, mint a környezeti hatásokra adott válaszra, akkor érdemes elgondolkodnunk apja, Laiosz mentális folyamatain.

Laiosz számára fia születése fenyegetést jelentett, nem tudta azt elfogadni, szorongott az apává válástól, szorongott fiától. Ez megérthető élettörténetéből: Laiosz korán elvesztette apját, majd menekülnie kellett szülővárosából, Thébaiból, amikor Amfion és Zetosz elfoglalták azt. Felnőttként Pelopsz udvarába került, akinek legkedvesebb fiát, a nimfától született Khrüszipposzt fogathajtásra tanította, majd beleszeretett és elrabolta. Khrüszipposz, talán szegényében, öngyilkos lett. Ekkor született az átok-jóslat, amit Pelopsz, a gyászoló apa mondott Laioszra: „Ha fiad születik, a keze által halál meg”. Egy *gyerek* – Khrüszipposz – miatta halt meg, és most ő az, aki fél egy *gyerek* gyilkos erejétől. Laiosz úgy gondolkodott Oidipuszcól, mint aki apagyilkos indulatokat hordoz, valójában azonban, amikor gyilkos indulatokat vélt felfedezni benne, saját erőszakos és gyilkos fantáziáit vetítette fiára (FORREST 1968).

Oidipusz később az elpusztítására szövetkező szülőkkel történő azonosulás révén gyilkosnak hitt szelfrészek kialakítására kényszerült. Ennek egyik szakasza a szülői agresszió felismerésétől megóvó mentalizációs képesség fejlődésének elakadása volt. A rövidtávon eredményes elhárítás hosszútávon azonban azzal járt, hogy sajátjaként, belülről fakadóként kellett megélnie annak következményeit (FORREST 1968; FONAGY – TARGET 1998; FONAGY – GERGELY – JURIST – TARGET 2004). Felnőttként az ily módon sérült szelfjével került sor a találkozásra apjával, Laiossal, akit kísérvével együtt agyonvert. Ezt később, a dráma jelenében ő maga minősítette túlreagálásnak.

Oidipusz anyja, Iokaszté helybenhagyta férje döntését, hogy a gyereket – bokáját aranykarikával átszúrva, összefogott lábakkal – tegyék ki az erdőbe, ezzel pusztulásra ítélve őt. Az apai agresszióval szembeni anyai védelem hiánya miatt szelfsérülése másik

következményeként Oidipusz számára reménytelenné vált, hogy valaha képes lenne gondoskodni róla egy nő, így felnőttként *csak* szimbiotikus kapcsolat kialakítására vált képessé. Valójában ezt fejezi ki az incestuos házasság, amely a számára egyetlen lehetséges kapcsolati formává vált egy nővel (FORREST 1968). A szimbiotikus kötődéssel apja nőkkkel kapcsolatos mintázatainak folytatójává vált. A gyermekkorban elszennvedett szülői agresszió megismétlése felnőttként gyakran megfigyelhető viselkedésszinten, és gyakran alkotja a terápiákban megjelenő éretlen viszonyulások reflektálatlan hátterét.

Visszalépve a család történetéhez, tudjuk, hogy Laiosz egyéves korában veszítette el apját. Az apává válás során olyat kellett volna nyújtania fiának (apaságot), amiben ő maga alig részesült. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Oidipusz születésekor képtelen volt apaként oltalmat, biztonságot, a fejlődés és gyermeke megerősödésének feltételeit nyújtani, hanem kivetette őt a családi közegből (FORREST 1968). Iokaszté Laiosz mellé állt a gyermek elpusztításában. Őt választotta, és nem a gyereket. Éretlen nőként az anyává válástól félhetett. Feltételezhető, hogy érett nőként Iokaszté egyetlen mozdulattal csillapíthatta, feloldhatta volna Laiosz félelmeit, szorongásait, hiszen amúgy mindenütt szép nőként ábrázolják (FORREST 1968). A képeken valóban dívaként jelenik meg. E szempont fordítva is érvényes: érett férfiként Laiosz képes lehetett volna megnyugtatni Iokasztét, oldani az anyává válástól való szorongását. Ezt támasztja alá, hogy Iokaszténak Oidipusztól később négy gyermeke is született, vagyis akkor már nem félt az anyává válástól. E szempontok átvezetnek Laiosz és Iokaszté párkapcsolati dinamikájába.

## LAIOSZ ÉS IOKASZTÉ PÁRKAPCSOLATI DINAMIKÁJA

Laiosz és Iokaszté párként arra szövetkeztek, hogy megvédjék diádikus szimbiotikus kapcsolatukat egy betolakodó harmadiktól, és ne engedjék, hogy párkapcsolatuk egyensúlyát szülővé válásuk megbontsa. Nem megerősítést nyújtottak egymásnak, hanem éretlen függőségi igényeiket konzerválva elakadtak egy érettebb összekapcsolódás kialakításában. Kizárták kapcsolatukból a fejlődést, a növekedést, a változást. Szövetségük alapjává az vált, hogy egymást tekintették első számú gondozandónak (FORREST 1968). Kapcsolatuk éretlen vonására utal az is, hogy házasságuk mellett egyéb rokoni kapcsolatban is álltak: Laiosz a Thébait alapító Kadmosz dédunokája, Iokaszté pedig Kadmosz szépunokája (az ükunoka utáni generáció) volt.

Amikor a szorongó szülők, akik dühvel reagálnak az iskolában verekedő gyermekükre, és „baj van a gyerekekkel” indokkal, „ödipális” problémák miatt viszik pszichológushoz (STIMMEL 2004) vagy pedagógiai szakszolgálatba gyermeküket, valójában menekülni igyekeznek a „Laiosz- vagy Iokaszté-komplexusukkal” való szembesüléstől (OLIVIER 1989: 2). Amit Ödipusz-komplexusként tartunk számon, az valójában a szülői pár éretlenségének összjátékából alakul ki, ezért nevezhetnénk akár Laiosz–Iokaszté-komplexusnak is.

Ebben fontos tényező, hogy az anya csak elégtelenül képes követni gyermeke kötődési szükségleteit, nem képes megfelelő tükrözéssel kielégíteni a szelftárgyszükségeket,<sup>1</sup> és segíteni a gyermekét ambivalenciáinak integrálásában (STIMMEL 2004). Ezért amikor egy gyermekre úgy tekintünk, mint aki ödipális fázison megy át, akkor egyúttal arra is gondolhatunk, hogy anyja Iokaszté-, apja pedig Laiosz-fázison megy át. És ha Oidipusz tragédiájáról úgy gondolkodunk, mint az ember univerzális modelljéről – amint az később kifejtésre kerül –, akkor Iokasztéra és Laioszra a nő és anya, illetve a férfi és apa örök mítoszaként tekinthetünk.

## MI AZ ÖDIPUSZ-KOMPLEXUS – LÉTEZIK?

A jelenséget, amelyet a dráma „Ödipusz-komplexusként” mutat be, kétféle módon foghatjuk fel.

- a) Amint az eddigiekből láthattuk, felfoghatjuk az egyéni, pár- és család dinamikai mentális folyamatok komplex jellemzőjeként.
- b) Másrészt felfoghatjuk civilizáció-, kultúra-, társadalomdinamikaként is, amelyek valójában egyénen túli, azokat meghaladó szintek folyamatai.

## AZ ÖDIPUSZ-KOMPLEXUS MINT CIVILIZÁCIÓ-, KULTÚRA-, TÁRSADALOMDINAMIKA

A dráma Thébai főterén, egy kiemelt társas helyszínen játszódik. Itt válik nyilvánossá és egyben a thébaiak közügyévé Oidipusz belső mentális drámája.

Ezzel kapcsolatosan is fontos kérdések merülnek fel:

- Vajon a társadalomnak szüksége van-e ilyen közügyekre?
- Vajon a társadalomnak szüksége van-e Ödipusz-komplexusra?
- Vajon az Ödipusz-komplexusra épül-e a család?
- Vajon miért létezik család?
- Vajon a családra épül-e a civilizáció?

<sup>1</sup> A fogalmat Henz Kohut alkotta meg, és a pszichoanalízisen belül a szelfpszichológia fogalmaihoz tartozik. A gondozó azon funkcióit jelenti, amelyekkel kielégíti a gyermek fejlődés iránti szükségleteit, vagyis biztosítja az ehhez nélkülözhetetlen tényezőket: táplálás, biztonság, kötődés, megnyugtatótatás, empátia.

Ha részlegesen is, de megkísérlek válaszolni a felmerülő kérdésekre.

Egyrészt a család nélkülözhetetlen, mert megvalósítja az egyének társadalomhoz illesztését. Vagyis, ha nem lenne család, akkor nem lenne társadalom, nem lenne kultúra, és nem lenne civilizáció. Valamennyi kultúrában megtalálható a szülő-gyerek szexuális kapcsolat tiltása. Erkölcstelennek számít, visszataszító, és bizonyos korszaktól és életkortól törvények által szabályozott, vagyis büntetendő. Vajon mi ennek a tilalomnak a forrása, miért és hogyan alakult ekképpen, mi a haszna a család és a társadalom számára?

Freud szerint „Az első kulturális eredmény az volt, hogy most már nagyobb számú ember volt képes arra, hogy közösségben maradjon” (FREUD 1930/1982: 364). A kultúra alapvető törekvése szerinte az, hogy „az embereket nagy egységekbe tömörítse” (FREUD 1930/1982: 366). A társadalom valamennyi generációtól megköveteli, hogy ne öljön, ne taszítsa le a vezetőt (család: apa; horda: vezérhím; nemzet: király; társadalom: kormány, intézmények és szervezetek vezetői; civilizáció: a kultúra meghatározó személyei, eszmék, világnézeti elkötelezettségek). Mindez azonban csak rövid ideig érvényes. A következőkben amellet érvelek, hogy az agresszió és az együttműködés konfliktusa generációkon átívelő és valójában univerzális.

A civilizáció létrejötté több generáció párhuzamos egymás mellett élése, azok együttműködésének és konfliktusainak dinamikájára épül. Egyéni szinten ez a szülő és a gyermek közötti elkerülhetetlen ambivalenciákban, a szelffejlődés során létrejövő elkerülhetetlen sérülések okozásában és a kényszerű lemondások miatti veszteségek formájában hagy nyomot a fejlődésen. Itt azonban, amint látni fogjuk, az istenektől eredő transzgenerációs folyamattal állunk szemben. Ez a kétoldalú feladat transzgenerációs terhet, valójában a civilizáció terhet jelenti a korábbi és az újabb generációk számára egyaránt. Ami egyéni szinten Ödipusz-komplexus, az valójában a civilizáció kialakulását és fennmaradását biztosítja. Ödipusz drámája még Laioszon és Iokasztén is túlmutat. Fentebb rámutattam, hogy éretlenségük miatt ők is küzdöttek a szülővé válás követelményeivel. Ebben az értelemben feltételezhető, hogy nekik is Ödipusz-komplexusuk volt. Ödipusz felmenőinek generációin, ami az apai vonalat követve az istenekig nyúlik vissza, végigvonul az apa hiánya. Amint fentebb kifejtettem, Laiosz korán elvesztette apját, majd később védtelen fiatalemberként agresszív férfiak miatt kellett menekülnie, és egy gyerek, Krüszipposz öngyilkosságának tényezőjévé válnia. Az apátlanság azonban Laiosz apját is sújtotta.

Ödipusz tragédiája valójában az apátlanság transzgenerációs tragédiája, az apák hiánya abban, hogy az anya támaszai legyenek a korai anya-csecsemő kapcsolatban, illetve hogy az atyák a későbbiekben kialakítsák a gyermekük számára nélkülözhetetlen közvetlen kapcsolatukat, amely szükséges tényezője az ambivalenciák integrálásának (KLOCKARS 2009). A támaszt és biztonságot nyújtó apák négy generáción átívelő hiánya Ödipusz családjában:

1. Laiosz egyéves volt, amikor apja, Labdakosz meghalt.
2. Labdakosz tizenkét évesen veszítette el apját, Polüdoroszt.

3. Polüdorosz családjából hamar eltűnt az apja, Kadmosz, mert neki saját apja, Agénor parancsára el kellett indulnia, és megkeresni hűgát, Európát, akit Zeusz elrabolt, és Kréta szigetén rejtegetett. Ezen a ponton Oidipusz családja másodszor kapcsolódik az istenek családjához, mert Oidipusz családja származását tekintve is isteni eredetű: Agénor – Oidipusz szépapja – Zeusz dédunokája volt.

4. Visszafelé haladva Oidipusz generációin eljutva az istenek családtörténetéig, az apátlanság meghatározó transzgenerációs motívumai itt is megtalálhatóak, mert az apátlanság és gyermekgyilkosság a görög mitológia isteneinek családján is végigvonul (TRIEBEL – LÜCKING 1998):

- a) Uránusz meg akarta ölni fiát, Kronoszt.
- b) Kronosz szintén megpróbálta megölni fiát, Zeuszt, mert megjósolták neki, hogy fia ugyanúgy le fogja taszítani trónjáról, ahogy ő tette apjával, Uránusszal. Kronosz ezért első öt gyermekét születésük után lenyelte. De felesége, Rhea, hogy legkisebb gyermeke elkerülje e sorsot, Kréta szigetén szülte meg Zeuszt. Az apát becsapva, bepólyált követ adott oda Kronosznak a csecsemő helyett, aki ezért azt nyelte le. Így menekült meg apja pusztító szándékától Zeusz.
- c) Amikor Zeusz felesége, Métisz teherbe esett, Zeusz jóslatot kapott más istenektől, hogy ha fia születik, akkor az erőben túl fogja őt szárnyalni, és ledönti a trónjáról. Zeusz, hogy ezt megakadályozza, lenyelte asszonyát. Indítékát tekintve lényegében ez is gyermekgyilkosság.

És amint arról már szó volt, Zeusz később elrabolta Európát – saját ükunokáját –, akit Kadmosznak (apja, Agénor parancsára) fel kellett kutatnia, és amint láttuk, ezzel indult el Oidipusz felmenőinek apátlanná válása.

Oidipusz drámája azt üzeni, hogy előbb-utóbb sor kerül a mindenkori irányítók „leváltására”, mert az élet folyamatosságát biztosító generációváltás szükségszerűen oda vezet, hogy a fiúkból apák, a lányokból anyák lesznek, a vezetettek közül valaki átveszi az aktuális vezető helyét. Bár e folyamat a fejlődés alapjául szolgál, ugyanakkor elkerülhetetlenül konfliktusok hordozójává is válik, de nem az agresszió, hanem a civilizáció által létrehozott együttműködési követelmények miatt. Az agresszió szabályozása meghatározó, ennek megvalósulására épül lényegében a civilizáció. Véleményem szerint azért létezik Ödipusz-komplexus, és azért van minden szülőnek Ödipusz-komplexusa (vagy Laiosz-, vagy Iokaszté-komplexusa egészen az istenekig, vagyis a civilizáció szempontjából univerzálisan), mert az e konfliktussal történő folyamatos küzdelem révén lehetséges generációs szinten párhuzamosan fenntartani a másik hatalmát, és közben készen állni arra, akár társadalmi tényezőként, hogy a vezető helyébe kell lépni. Ez nem elsősorban a család fennmaradását biztosítja, mert a gyerekek egyénként lehetősége van arra, hogy felnövekedése során a keresések eredményeként új kötődéseket alakítson ki. Így a gyerekből felnőtt lesz, és saját családot alapít. A kérdés inkább társadalmi szinten hangsúlyos, ahol valóban párhuzamosan *kell* egyrészt fenntartani a másik hatalmát, másrészt készen kell állni a vezető helyébe lépésre.

## OIDIPUSZ DRÁMÁJA ÉS AZ EVOLÚCIÓ

A fiúgyerek apával szembeni agresszióját Oidipusz drámája az apai gyermekgyilkos impulzusokra adott reakcióként mutatja be. Vajon, amit a görög mitológiában Oidipusz drámája bemutat a civilizációról, az alátámasztható-e evolúciós, etológiai és antropológiai megközelítésekkel? A következőkben az Ödipusz-komplexus evolúciós felfogása alapján közelítem meg a kérdést.

Freud emberképe szerint a gyermek incestuos, vagyis anyjára irányuló szexuális késztetésekkkel és olyan agresszióval érkezik a világra, amely apja elpusztítására irányul. Az evolúciós őstörténettel Freud is foglalkozott. A *Totem és tabu*ban (1913) kifejti, hogy az emberiség prehistorikus idejében a testvérek bandája, fellázadva a valamennyi nőt ellenőrzése alatt tartó, vagyis birtokló despotikus apa ellen, megölték és felfalták őt, felszabadítva ezzel az incestusimpulzusokat. Bár Freud mindig családi szinten (egy nő, egy férfi szülői párosként) alkalmazta az Ödipusz-komplexust, vagyis a gyermek anyára irányuló incestuos és az apára irányuló agresszív, pusztító ösztöneit értette alatta, itt az őstörténet vonatkozásában mégis csoportszinten gondolkodott, amikor az őshorda nőit birtokló apáról és a fiatal hímekből álló csapatról írt. Elemzésünk szempontjából ez azért lényeges, mert az apa itt elsősorban a vezérhímet jelöli. Vagyis a tiltás nem a vér szerinti anyára vonatkozik, hanem az őshorda valamennyi nőjére. Freud sosem tisztázta ezt, és a későbbiek során mindig vér szerinti apákban gondolkodott a fentebb leírtakkal szemben. Amint látni fogjuk, az etológiai, evolúciós, antropológia szempontok szerinti megközelítés szerint a hordában és annak ősében, a falkában gondolkodás jelentőssé válik.

A következőkben először az incestusösztönrel, majd ezt követően az azonos neműre irányuló agresszióval kapcsolatos kérdéskört tekintem át evolúciós szempontból.

### AZ INCESTUSÖSZTÖN AZ EVOLÚCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL

Evolúciós törvényeknek megfelelően az előnyös vonások genetikusan rögzülnek. Felmerül a kérdés, magyarázható-e vagy cáfolható-e az ellenkező nemű szülőre irányuló szexuális ösztön evolúciós megközelítésből?

Amennyiben az említett ösztönök univerzális szinten jelenlévők lennének, akkor a gyermek incestuos viszonyulásának az ellenkező nemű szülőhöz, valamint az agresszív, rivalizáló viszonyulásának az azonos nemű szülőhöz genetikailag meghatározottnak kéne lennie. Azonban csak sikeres fennmaradást és reprodukciót biztosító viselkedések maradhatnak fent. Ha így lenne, akkor az ödipális tendenciáknak meg kéne felelniük ezen kritériumoknak. Csak ekkor válhatnának az utódok számára továbbadásra kerülő, genetikailag öröklődő viselkedéssé. De az incestuos késztetések hogyan tudnának evolúciós előnyt biztosítani? Az incestus esetében az egyéni fennmaradás szolgálatát kizárhatjuk. Egyrészt genetikai ismereteink szerint ez kifejezetten káros lenne az így születő utódok számára. Egy ilyen vonás olyan hátrány jelentene evolúciósan, ami az azt hordozó

fajt a kihalás felé vinné. Másrészt etológiai vizsgálatok során nem volt megfigyelhető primatesek között ivarérett hím és fogamzóképes vérségi anyja párzása.

A pszichoanalízisen belül is többen megkérdőjelezik, hogy biztonságos kötődés mellett megfigyelhetőek lennének gyermekkori incestuos vágyak (RENIK 2006; DALY – WILSON 1990; PINKER 1997). Ferenczi (1932/1997) szerint a felnőttek elhárító mechanizmusainak köszönhető, hogy a szülő-gyerek kapcsolatok, valamint a terápiás anyagok megfigyeléséből torz következtetések születtek a pszichoanalízisen belül. Ebben kiemelkedő szerepet tulajdonít az úgynevezett nyelvzavarnak. Ennek hatása abban jelentkezik, hogy a felnőtt szexualitást vél felfedezni a szexuálisan ártatlan gyermeki, mai ismereteink szerint megfogalmazva kötődési viselkedésében. Ferenczi (1932/1997) szerint valójában ez a felnőtt szexualitással kapcsolatos problémáiból ered. A jelenség félreértésének másik formáját Kohut írta le (például 1982, 2001), amit a pszichoanalízisen belül későbbi elméletalkotók is átvettek a saját terminológiájuk szerint megfogalmazva. A szelfpszichológia szerint a gyerek szexualizáltabban cselekedhet, amikor sérülnek szelftárgy igényei (KOHUT 1982). A fejlődési szükségletek jelentős hiánya, vagy a túlterhelőként, akár traumatikusként is értékelhető hatások, frusztrációk esetén kerül erre sor. Ezek szerint, amit Ödipusz-komplexusként megfigyelünk akár a tudattalan feltárt folyamatként, akár viselkedéses módon, az nem más, mint a megterhelő körülmények miatti fejlődési zavarhoz kapcsolódó, súlyos abúzusra és deprivációra adott reakció, és nem ösztönök ki-fejeződése.

## A KÖZVETLEN VÉRSÉGI KÖTELEKBEN LÉVŐ AZONOS NEMŰEK KÖZÖTTI AGRESSZIÓ KÉRDÉSE AZ EVOLÚCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL

Felmerül a kérdés, hogy a freudi értelemben meghatározott Ödipusz-komplexushoz rendelt agresszió hogyan értelmezhető evolúciós, valamint etológiai megközelítésből. Vajon hol az agresszió, és ki kit fenyeget?

A közvetlen vérségi kapcsolatban álló hímek közötti agresszió nyíltan megjelenik viselkedésszinten. Ehhez evolúciós előny is rendelkezhető, hiszen a harc eredményeként mindig a legerősebb nemzőképes hím jut párzási lehetőséghez az egész falkán belül. De vajon mire irányul ez az agresszió, hiszen korábban láttuk, hogy a vérségi kapcsolatban lévő anyjával erre nem kerül sor főemlősök között?

Freud Ödipusz-komplexuma szerint az azonos nemű szülőre vonatkozó agressziót a gyermek ösztönként születésétől kezdve hordozza. Vajon mit írnak le az etológiai vizsgálatok ezen a területen? Vajon hol az agresszió? Kit fenyeget agresszió, pusztulás evolúciós őseink, a főemlősök közösségeiben?

Számos vizsgálati megfigyelés számol be nagyszámú gyerekgyilkosságról a főemlősök között, például elterjedt a csimpánzok és a gorillák, de más emberszabásúak között is

(HRDY 2009). Cheney és Seyfarth (2007) arról is beszámolnak, hogy a páviánok között a kölyökgylkosság felelős a legtöbb halálért.

Ezen etológiai megfigyelések arra utalnak, hogy a főemlősök között ugyanúgy jelentős szerepet játszik az apák általi gyerekgyilkosság, ahogyan a mitológiai görög istenek között. Ha az emberszabásúak között elterjedt a gyerekgyilkosság, akkor fel kell tenni a kérdést, hogy ez milyen evolúciós előnyt jelenthet? A jelenség két szempontból ragadható meg evolúciós előnyként:

A falkavezér addig képes megőrizni a szaporításban betöltött kiemelt szerepét, amíg valamelyik ifjabb hím le nem taszítja onnan. Vagyis addig szaporíthat, amíg ő a legéletrevalóbb a nemzőképesség, a fizikai erő, a talpraesettség, az alkalmazkodás területén. Amikor egy másik hím válik életrevalóbbá, az letaszítja e kiemelt helyről, és ezáltal elveszti kiemelt hatalmát, amit a következő generáció tagja vesz át. Feltételezésem szerint a vezérhím ennek bekövetkeztét sikeresen késleltetheti a gyerekgyilkosságok révén, mert akadályt gördít a következő generáció egy részének felnövése útjába. Ezzel egyrészt biztosítja a szaporításban betöltött vezető szerepének meghosszabbítását, másrészt elősegíti a gyerekgyilkos viselkedésért felelős genetikai állomány fennmaradását. Feltehetően a fizikai erő és talpraesettség szolgálja ennek érvényesítését, így ezen hímek és utódaik evolúciós előnyhöz jutnak egyedi szinten és az általuk benépesített falka szintjén egyaránt. Utódaik is tovább maradhatnak a párzás területén vezető szerepben, ami genetikailag rögzíti az intraszexuális szelekciós előnyt.

Felmerül a kérdés, hogy ha a hím utódgyilkos viselkedése evolúciósan hasznos, akkor mi az, ami viszont szabályozó és nem fékező erőként jelent meg az emberré válás folyamatában, miért vesztette el jelentőségét, nyílt megjelenése miatt és hogyan vált ritkábbá az emberré válás során. A választ az utódgondozásban létrejövő változások miatti interszubjektív kommunikáció kifejlődésében, a hímek utódgondozásba történő bekapcsolódásában és a hímek közötti szövetség létrejöttének kialakulásában találjuk meg.

## AZ EMBERSZABÁSÚAK PÁRKAPCSOLATAI ETOLÓGIAI ADATOK ALAPJÁN

A csimpánzok és bonobók nemileg vegyes csoportjaiban promiszkuitás jellemzi a párzásokat. A nőstények és hímek csak rövid ideig alkotnak párt, nem alakítanak ki stabil utódgondozási köteléket (CHAPAIS 2008).

Később a férfi és nő között egyre hosszabbá vált a párkötés, amit stabil utódgondozási viselkedés kísért (CORTINA 2014). Nem eldönthető az ok-okozati sorrend, vagyis hogy a párkötés hosszabbodása vezetett az utódgondozási viselkedés stabilizálódásához, vagy pont fordítva, a stabilizálódó utódgondozási viselkedés következménye volt-e a párkötések idejének hosszabbodása. Gyakori az evolúcióban, hogy párhuzamosan és egymást erősítve jelennek meg különböző folyamatok.

A hosszabbodó párkötés során az apák bekapcsolódtak az utódgondozásba, aminek következtében elkezdtek sajátjukként felismerni vér szerinti utódaikat. Emiatt elkezdett visszaszorulni a gyerekgyilkos viselkedés (CORTINA 2014), ami jelentősen megnövelte a gyermek életben maradási esélyeinek és fejlődésének mértékét. Ennek transzgenerációs következményeként ezen apák fiai felnőtt korukra – a rivalizáció mellett – az apák szövetségeseivé váltak, létrehozva ezzel a hímek csapatát. E csapat belső viszonyait illetően már a kooperáció vált meghatározóvá, lehetővé téve a közös fellépést támadás, védekezés, vadászat esetén. E folyamat részletei később kerülnek kifejtésre.

## AZ UTÓDGONDOZÁS ÉS AZ INTERSZUBJEKTÍV KOMMUNIKÁCIÓ MEGJELÉNÉSÉNEK EVOLÚCIÓS HATÁSA

Az emberi evolúcióban kulcsfontosságú, hogy az emberszabásúak dominanciahierarchiája a Homo sapienssé válás során részlegesen elnyomásra került. Helyüket – azokra ráépülve – szociális rendszerek foglalták el, és mire a falka-hordából a történelem kutatások által, de napjainkban is megfigyelhető vadászó-gyűjtögető nomádok közösségei lettek, addigra megerősödtek az egyenlőség jegyében felépülő jóindulatú együttműködések. Az egymással vérségi kötelékben nem állók között egymás segítésének fő motivációja az utódgondozásban történő kooperatív részvételből indult. A változást annak szüksége vezette, hogy fontossá vált koordinálni a nomád csoportok vadászó és gyűjtögető expedícióit, és szükségessé vált ezt követően az étel egyenlő elosztásának biztosítása (BOEHM 1999, 2012).

## VÁLTOZÁSOK AZ UTÓDGONDOZÁSBAN: AZ ANYAI ÉS NAGYSZÜLŐI UTÓDGONDOZÁS

Hrdy (2009) az antropológiai és a főemlősökkel kapcsolatos irodalom áttekintése alapján megállapítja, hogy az emberi lény kooperatív utódgondozást fejlesztett ki. Napjaink etnográfiai vizsgálatait a fennmaradt vadászó-gyűjtögető társadalmak, természeti népek megfigyelése teszi lehetővé. Gyermekgondozási mintázataikkal a korábbi evolúciós körülményekhez alkalmazkodó és napjainkban is fennmaradt módon reagálnak a környezeti kihívásokra (JOSEPHS 2010). Ebben az anyai gondozás az elsődleges, az apai gondoskodás a másodlagos, míg az anyai nagyszülő a harmadlagos. Amikor hiányzik az apai gondoskodás, akkor az anyai nagymama nagyobb szerepet kap. A szülői gondoskodás erősödésével párhuzamosan szükségszerűen gyengültek a párkapcsolat-alakítási lehetőségek

a csapatban lévő fiatalabb vagy fogamzóképes nők vonatkozásában (KONNER 2005). A kialakuló monogámia a kétszülős gondoskodáshoz történő adaptáció.

A már nem reprodukzív nők aktívan bekapcsolódtak az unoka, valamint más, nem vérségi gyermekek gondozásába. A nők nem reprodukzív életszakaszának növekedése egyre fontosabbá tette a nagymamai gondoskodást az utódgondozás területén, ami az unokák mellett egyre inkább kiterjedt a nem vérségi gyerekekre is: ez a jelenség *nagymama*-hipotézisként (KONNER 2005) vált ismertté. Ezzel az anyai funkció bizonyos területeken elvált a vérségi kapcsolatoktól, és a gyermekek számos nővel kerültek kapcsolatba, ami a kommunikációs képességek fokozott fejlődését eredményezte.

Burkart és van Schaik (2009) szerint az interszubjektívitás és a szociális gondolkodás fejlettebb formáinak kialakulásához a nem vér szerinti gondozóknak utódgondozásba történő bekapcsolódása vezetett, létrehozva ezzel a kooperatív utódgondozást. A kooperációra épülő gondoskodás a biológiai létfeltételek biztosítása mellett alapvetően megváltoztatta a kapcsolatok kommunikációs jelentőségét. Mivel a gyermek korai életéveiben számos gondozóval került interakcióba, ez felgyorsította kommunikációs készségének fejlődését. Ennek transzgenerációs eredményeként elindult az ember interszubjektív képességeinek és kommunikációjának fejlődése, amely végül messze meghaladta az emberszabásúakét.

A falka-hordán belüli kooperációt megnövelő és a gyermek szociális kommunikációját gazdagító nem szülői és nem elsősorban vérségi köteléken alapuló gondozás lehetett az evolúciós kiemelkedés egyik tényezője. Ezen interszubjektív mátrix generációról generációra történő továbbadása a kooperatív utódgondozás révén olyan útra terelte a fejlődést, amely az emberré válás és a kultúra megteremtésének szempontjából alapvető és kiemelkedő képességet hozott létre. Az interszubjektív kommunikáció eredményeként az ember képessé vált felismerni a másikat, hogy az intencionális lény, és képessé vált megérteni a másik elméjét. Vagyis mentalizáló lénnyé vált, amely rendkívüli képesség a fajon belüli harc és menekülés, valamint a kooperáció területén egyaránt.

## A CSOPORTKÖTÖDÉSEK MEGJELENÉSE

A bonobónál a nőstények szexuális érettségüket elérve a csoportból átmennek egy másikba, míg a hímek a születési csoportjukban maradnak. Így a bonobók között a hímek apai, nagypai, nagybácsi szociális összetartozása alkotja a csoport folyamatosságát. Azonban ezen férfivonalak tagjai nem azonosítják magukat rokonként, ezért a hímek ezen együttmaradásának nem a vérségi kötelék az alapja. A rokonság felismerésének hiánya a hímeket potenciálisan egymás riválisává teszi, vagyis együtt maradnak, holott riválisok. Ezzel párhuzamosan azonban az együtt maradó hímek stratégiai partnerséget hoznak létre, amely rangjuk megvédését vagy növelését szolgálja (DE WAAL 1982). A hímek ezen szövetségének a családi struktúrán belüli működése elsősorban szociálisan meghatározott, ezért ez a szociális összetartozás ősenek tekinthető (CHAPAIS 2008).

Úgy tűnik, hogy a falkából történő kiemelkedés, a hordaképződés az együttmaradás és rivalizáció párhuzamosságára és dialektikájára épült.

## A GYEREKGYILKOS IMPULZUSOK SORSA

Feltételezhető, hogy az apák korábbi gyermekgyilkos impulzusai nem múltak el nyom nélkül, hanem felülírta azokat a gondozási késztetés. Az egyéni szintű viselkedésevolúció hasznát módosította, esetleg felülírta a falkaszinten megjelenő evolúciós haszon. Egy intragenerációs előnyt egy transzgenerációs kezdett el megszelídíteni, vagyis az előbbi feltételezhetően nem múlt el nyomtalanul. Ezért amit Ödipusz-komplexusként tartunk számon, az lényegében a gyermekek apai agresszióra adott reakciója. Az Oidipusz-dráma valójában ezt mutatja be. A falka-, horda- és csoportszinten ez alapozta meg a további evolúciós előnyt biztosító felnőtt hímek közötti rivalizáció és együttműködés dialektikáját.

A falkából horda lett, ami azt jelenti, hogy utóbbiban már párhuzamosan érvényesült a vérségi és a szociális kötődések ereje. Nem a közvetlen vérségi, rokonsági kapcsolat határozza meg kizárólag az összetartozásokat, szövetségeket, hanem megjelent a szociális összetartozás köteléke is. Egyrészt fennmaradt a vérségi kapcsolat ereje azokban az esetekben is, amikor a női családtagok egy másik csoportba mentek át, másrészt meghatározó erővel jelentek meg a szövetségek alapját alkotó szociális kötődések. Ezen folyamatok hatásaként a már emberinek tekinthető közösségeket multifamiliáris rendszerek építették fel. Ezen multifamiliáris rendszerekben a vérségi összetartozás nem a mai értelemben vett család – egy férfi és egy nő által alakított szülői páros –, hanem a falkastruktúra – egy hím és számos nőstény – formájában fejtette ki hatását. Ebben még nem különült el a mai értelemben vett családi egység. A folyamatot talán úgy képelehetjük el leginkább, hogy a fentiek hatására *megjelent* a család mint egység, és bár a falka-horda továbbra is fennmaradt, de közben családokra bomlott, amelyek együtt maradtak, így a horda a családok alrendszerének építményévé vált. A csoporttagok közötti szociális felismerés ezen kiterjedése kölcsönös toleranciát alakított ki a férfiak között, és további kooperációs lehetőségek előtt nyitotta meg az utat.

## AZ EMBER MINT ULTRAKOOPERATÍV FAJ

Cortina (2014) szerint az ember ultrakooperatív faj, és ez erős szelektív nyomást gyakorolt az interszubjektív kommunikáció kifinomult formáinak kifejlődésére. A kommunikáció interszubjektív aspektusának megerősödése az evolúciós kiválasztódás során a civilizációs fejlődés alapjának tekinthető.

Az egyre jelentősebbé váló szociális hálózatban megnövekedett a férfiak csoportok közötti mozgásszabadsága (CHAPUIS 2008). Vagyis egyre nagyobb jelentőséget kaptak

a nem vérségi kapcsolódások, és így egyre jelentősebbé váltak szociális folyamatok. A vérségi és öröklődésen alapuló evolúciós folyamatok elkezdtek átváltani szociális folyamatokba, csoportszintre emelve a természetes szelekciót, falka-horda szintjére emelve az evolúciós nyereséget. A falka-horda tagjai egyre nagyobb mértékben kerültek kölcsönhatásba a vadászó-gyűjtőgetű csoport más tagjaival, ami megnövelte a lehetőséget az interszubjektív kapcsolatba kerülésre, a kölcsönös tanulásra, valamint a kölcsönös segítségnyújtásra. Ezen folyamatok a kulturális ismeret felhalmozódásához vezettek, aminek eredményeként a pleisztocén végére (nagyjából 12 ezer évvel ezelőtt) megjelent a kulturális modernitás (TOMASELLO 1999, 2008).

A közös és kölcsönös tanulás hatása a nevelésben is megjelent: a család által hordozott közösségi szabályok a megosztott attitűdök és közös értékek annak tagjaiban egyéni szinten internalizálódásra kerültek. Ezek intrapszichésen a társadalom „lelki ügynökségeként kezdtek funkcionálni” (FROMM 1947: 68). Ami egyéni szinten internalizálódott, az társadalmi szinten szociális intézmények és ideológiák (eszmék, világnézet, politikai beállítódás) megjelenéséhez vezetett (FROMM 1941; FROMM – MACCOBY 1970).

A megosztott értékrendek és szociális szankciók egymást támogatják. A közösen elfogadott szabályok biztosítják, hogy a szankcionálás ne csak egyéni aktivitás révén valósulhasson meg (egyvalaki megbünteti a másikat). A normáktól történő eltérés a szociális jó hírt veszélyeztetve a megcségyenyülés fenyegetésével szembesít, amelyet cselekvés szintjén a kiközösítés, elűzés valósít meg. Ennek ellenőrző-szabályozó erejét a vadászó-gyűjtőgetű népek etnográfájának vizsgálata is alátámasztja.

## HOGYAN LETT A FALKÁBÓL CSALÁD?

Amellett érvelek, hogy a valamennyi nőre vonatkozó tiltás a hordában – amely működését és strukturáját tekintve leginkább a falkához áll közel – csak később szűkült le a vér szerinti anyára. Feltételezhető, hogy a folyamat mozgatója az volt, hogy a falka női fokozatosan egyre nagyobb számban kerültek átengedésre a fiatalabb vagy hierarchiában alacsonyabb szinten lévő hímek számára. Ez elősegítette a falka vezére és a többi hím közötti együttműködést. A folyamat során a vezér egyre kevesebb nőt birtokolt, de ezzel párhuzamosan egyre több támogatást kapott a többi hímtől, ami megsokszorozta a falka-horda erejét akár a támadás-védekezés területén, akár a vadászat során küzdelmekkel járó élelemszerzés területén. Ez falkaszinten evolúciós előnyhöz juttatta a hímek közötti kooperációt. Csak a folyamat végére alakult ki a mai értelemben vett család formája, amelyben a monogámia jegyében az *egy* nő birtoklása a házassági kötelékekre redukálódott – legalábbis a zsidó-keresztény kultúrában. A vezér pedig a *Ne ölj!* törvénye révén a hímek, illetve a családok vezetője lett. Klánok, majd nemzetségek jöttek létre. Ennek nyomai felfedezhetőek a mai államok egy részében is: a kasztok vagy fejlődő államok polgárháborúinak tűnő konfliktusai valójában törzsi gyökerekből táplálkozó országon belüli fegyveres konfliktusok.

## KÖVETKEZTETÉSEK

Az Oidipusz-dráma és az evolúciós adatok alapján meghatározónak tekinthető az apák utódgenerációra irányuló agressziója. Vagyis nem a fiúgyermek tekint riválisként az apára, hanem fordítva, az apákat mozgatja az az erő, amivel védik a nőt a fiatal hím szexuális közeledésétől. Emberszabásúak esetében a farka valamennyi nőjét védi a vezérhím, a kultúra megjelenésével és az egy nő – egy férfi szülőmodell létrejötté óta pedig elsősorban az anyára irányuló kötődésekre vonatkozik mindez. Mindez egybecseng az Oidipusz-dráma pszichoanalitikus értelmezésére épülő következtetéssel. A dráma nem ösztönvezérelt lényként mutatja be Oidipuszt, hanem a szülői abúzusok és deprivációkra adott reakciónak tekinti az apja elpusztítását és házasságát az anyjával. Oidipusz drámája a görög mitológiában az istenekig visszavezethető korai apaelvesztéseket mutatja be valamennyi generációban. Laiosznak szerepe volt egy gyermek, Krüsziposz halálában, és nyíltan gyilkos szándékkal lépett fel Oidipusszal szemben. A görög mitológia isteneinek világában számos apai gyermekgyilkosság fordul elő, vagy annak szándéka jelenik meg.

Az evolúciós adatok alapján az utódgondozásba történő bekapcsolódás révén az apák egyrészt sajátjukként kezdték el felismerni utódaikat, másrészt létrejött a hímek közötti kooperáció, ami a fennmaradást biztosító erő ugrásszerű megnövekedésével további evolúciós előnyt hozott létre. E két tényező vezetett az utódok elpusztításától történő tartózkodáshoz. A kooperáció biztosításához szükségessé vált a vezér nők feletti uralmának oldása, így elkezdődött a nőknél történő osztozás. A hímek szövetsége a zsákmányon történő osztozást is módosította. A fentieknek köszönhetően kialakuló interszubjektív kommunikáció mértéke összefüggött az adott csoport evolúciós sikerével. A fejlődés egy későbbi fázisában, feltehetően a történelmi idők kezdetére, a pleisztocén végére redukálódott a farkastruktúra az egy apa, egy anya szülői páros által meghatározott családmodellre.

Ezek alkotják a civilizáció kialakulásának és fennmaradásának alapját. Ezért amellett érvelek, hogy nem a család alkalmazkodik a társadalmához, nem az ősi családok hozták létre, építették fel társadalmukat, kultúrájukat. Valójában a társadalom valamennyi kultúrája hozott létre olyan családokat, amelyek biztosítják fennmaradását, fejlődését, ennek a családnál lényegesen nagyobb, multifamiliáris ősi rendszerből kifejlődő kapcsolati hálózatnak az organikus működését. Alapvetően a társadalom, a kultúra a meghatározója azoknak a családon belüli szabályoknak, amelyekben keresztül a civilizáció önmagát fenntartja.

A társadalmakat, kultúrákat magába foglaló civilizáció nem az Ödipusz-komplexusra épül, hanem annak létrehozója, fenntartója. Vagyis a *valami nagyobb*, amihez tartozunk, végeredményben meghatározója belső világunk folyamatainak. Az intrapszichés folyamatként számontartott jelenségek esetén – például az Ödipusz-komplexus, az énvédő mechanizmusok, és talán a személyiségvonásokat is idesorolhatjuk – elsősorban a családi folyamatokhoz köthető elemeket tartjuk számon, mivel ezek írhatóak le a pszichológia eszközeivel. De valójában olyan mentális folyamatokról van szó, amelyek egyrészt a csoportlét evolúciós sikerességét eredményezték az őskorban, másrészt azt a társadalomhoz

történő adaptációt biztosítják ma is, amely létrehozója és fenntartója a civilizáció és a kultúra fejlődésének. E mentális folyamatok egyszerre intrapszichésen azon komplex elhárító mechanizmusok révén, amelyekből felépülnek, de ugyanakkor olyan transzperszonális folyamatok alrendszerei is, amelyek – lásd Ödipusz-komplexus – a civilizációt jelentik.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOEHM, Christopher (1999): *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- BOEHM, Christopher (2012): *Moral origins: The altruism, and shame*. Basic Books, New York.
- CHAPAIS, Bernard (2008): *Primeval kinship: How pair bonding gave birth to Human society*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- CHENEY, Dorothy L. – SEYFARTH, Robert M. (2007): *Baboon metaphysics: The evolution of a social mind*. University of Chicago, Chicago.
- CORTINA, Mauricio – LIOTTI, Giovanni (2014): An evolutionary outlook on motivation: Implications for the clinical dialogue. *Psychoanalytic Inquiry* 34(8). 864–899.
- DALY Martin – WILSON, Margo (1990): Is parent-offspring conflict sex-linked? Freudian and Darwinian models. *Journal of Personality* 58(1). 165–189.
- DE WAAL, Frans (1982): *Chimpanzee politics*. Harper and Row, New York.
- FERENCZI Sándor (1925): Psycho-analysis of sexual habits. *International Journal of Psychoanalysis* (6). 372–404.
- FERENCZI Sándor (1932/1996): *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FERENCZI Sándor (1932/1997): *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermekek között*. In: FERENCZI Sándor: *Technikai íráskok*. Animula, Budapest. 102–113.
- FONAGY, Peter – GERGELY, György – JURIST, Elliot – TARGET, Mary (2004): *Affect regulation, mentalization, and the development of the Self*. Other Press LCC, New York.
- FONAGY, Peter – TARGET, Mary (1998): A kötődés és a reflektív funkció szerepe a szelffejlődésben (BÍRÓ Szilvia, GERGELY György és KOÓS Orsolya ford.). *Thalassa* 9(1). 5–43.
- FORREST, Tess (1968): The family dynamics of the Oedipus drama. *Contemporary Psychoanalysis* 4(2). 138–160.
- FREUD, Sigmund (1930/1982): Rossz közérzet a kultúrában (LINCZÉNYI Adorján ford.). In: FREUD, Sigmund: *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest. 327–405.
- FREUD, Sigmund (1913/1990): *Totem and taboo* (James STRACHEY transl.). (The standard edition.) W. W. Norton and Co., New York.
- FROMM, Erich – MACCOBY, Michael (1970): *Social character in a Mexican village*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- HRDY, Sarah B. (2009): *Mothers and others: The evolutionary origins of mutual understanding*. Belknap, Cambridge, MA.
- JOSEPHS, Lawrence (2010): The evolved function of the Oedipal conflict. *International Journal of Psychoanalysis* 91(4). 937–958.

- KLOCKARS, Leena (2009): The Oedipus myth: The tragedy and strengths of Oedipality. *Scandinavian Psychoanalytic Review* 32(2). 125–133.
- KOHUT, Heinz (2001): *A szelf analízise* (PINTÉR László ford.). Animula, Budapest.
- KONNER, Melvin (2005): Hunter-gatherer infancy and childhood: The !Kung and others. In: HEWLETT Barry S. – LAMB, Michael E. (eds): *Hunter-gatherer childhoods: Evolutionary, developmental, and cultural perspectives*. Transaction, London. 19–64.
- ORNSTEIN, Paul H. (1998): Heinz Kohut's vision of the essence of humanness. In: MARCUS, Paul – ROSENBERG, Alan (eds): *Psychoanalytic versions of the human condition*. New York University Press, New York. 206–232.
- RENIK, Owen (2006): *Practical psychoanalysis for therapists and patients*. Other Press, New York.
- SLIPP, Samuel (1998): Sándor Ferenczi, the grandfather of family therapy. *Journal of American Academy of Psychoanalysis* 26(2). 223–232.
- STIMMEL, Barbara (2004): The cause is worse: Remeeting Jocasta. *The International Journal of Psychoanalysis* 85(5). 1175–1189.
- STOLOROW, Robert D. – BRANDCHAFT, Bernard – ATWOOD, George E. (1987): *Psychoanalytic treatment: An intersubjective approach*. The Analytic Press, Hillsdale, NJ.
- SZOPHOKLÉSZ (Kr. e. 5. sz./2004): Oedipus király (BABITS Mihály ford.). In: BOLONYAI Gábor (szerk.): *Szophoklész drámái*. Osiris Kiadó, Budapest. 145–199.
- TOMASELLO, Michael (1999): *The cultural origins of Human cognition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- TOMASELLO, Michael (2008): *Origins of Human communication*. MIT Press, Cambridge, MA.
- TRIEBEL, Axel – LÜCKING, Irmgard (1998): Laius and/or Odysseus: Divergent patterns of generational conflicts. *International Forum of Psychoanalysis* 7(1). 19–23.

## Örökség és kollektív emlékezet



### BEVEZETÉS

A nyelvtől a széles körben ismert történelmi tényeken át az épített környezetig a velünk élő történelem számos példáját ismerjük. A múlt relikviái azonban nemcsak körülvesznek minket, de gondolkodásunkat és viselkedésünket is befolyásolják, így tulajdonképpen bennünk is élnek (TOMASELLO 2002). Ez az emlékezet működése nélkül nem volna lehetséges. Az egyéni és a kollektív sors egyaránt az emlékekből épül fel, ezek töltik meg érdemi tartalommal az identitás kategóriáját (ASSMANN 2010; ASSMANN 2020). Noha kollektív idegrendszer nem létezik, ezért a szó szoros értelmében mindenki csak egyedül emlékezik, az emlékek tartalmát és elsajátítását befolyásoló társadalmi folyamatoknak köszönhetően az emlékezés egyén feletti szintje is megragadható. A kommunikatív közeg, a társadalmi intézmények és a politikai, hatalmi tényezők változatos módon kapcsolódhatnak össze, és formálhatják a társadalomban élő múlt képét.<sup>1</sup> A gyorsuló időben egyre távolodó múlt iránti nosztalgia sajátos módon viszonyul a történelemhez. A kollektív és a részben ebből táplálkozó egyéni emlékezet számára az identitás építésében, erősítésében szerepet játszó elemek lesznek a legfontosabbak. Ezeket azonban a társadalom s így az egyének sem tetszés szerint válogatják ki maguknak. A múlt gazdag valósága többféle módon juthat el a jelen emberéhez, például nemzeti és kulturális örökség formájában. Vajon milyen eséllyel rögzülhetnek az örökség különböző változatai a sok egyéni tudatban és az ezekből összeálló kollektív emlékezetben?

### A MÚLT ÉS A TÖRTÉNELEM

Az örökséget úgy is meghatározhatjuk, mint a múlt jelenbe átmenteni kívánt részét. A megőrzés oka lehet a tárgy, az épület, a természetes környezet, a táj vagy a szellemi örökség esetén a népszokás, a mesterségbeli tudás értéke és veszélyeztetettsége. A fontosságot a közösség múltjában játszott szerep, az utólag megállapított szimbolikus jelentőség támasztja alá. Az ősök által alkotott világ az építményekben, a tárgyakban és a szokásokban,

<sup>1</sup> A kollektív emlékezet három formája: ROEDIGER – ABEL 2015.

valamint a szellemi kultúrában rögzült, amelyek az utódok számára állandó igazodási pontokként szolgálnak. A jelen működése és a jövőre vonatkozó elképzelések, amelyek a társadalmi lét alapfeltételeihez tartoznak, ugyancsak a múltból merítik a szükséges tudást.<sup>2</sup> Hagyomány, szokások, ismeretek; épített környezet, tárgyi kultúra – mindezek a múlt termékei, olyan elemek, amelyek nélkülözhetetlenek a történelmi folytonosság és változás megértéséhez. Valójában minden kultúra, legyen az nemzeti, etnikai csoportokhoz köthető, vagy ezek fölött kiépülő nagyobb egység, például a vallások alapján szerveződő civilizációs keretek, örökséget ápol és ad át valamilyen módon.

A múltból táplálkozó társadalom ideája a 18. század előtti történetírás tartalmában is tükröződik: az élet tanítómestereként működő história a múlt és az aktuális jelen összeköthetőségéről árulkodik. A történelem a 18. század közepéig nem meghaladott, fejletlenebb és ennek megfelelően a haladásnak köszönhetően modernebb korszakokból áll, hanem az ismétlődő hagyományok alapján meghatározható történetekből. A történelem a felvilágosodás időszakig valóban történeteket, azaz egyes történetírók lazán összefüggő munkáiból összeállítható gyűjteményt jelent. A történelem – immár egyes számban – mint egységes folyamat, amely az ismert és egyre alaposabban feltérképezett világ története, Koselleck értelmezése alapján a 18. század második felétől vált a múlt egységesülő értelmezésének alapjává (KOSELLECK 2003). Ennek köszönhetően az idő három dimenziója egyre határozottabb formát ölt: a múlt és a jelen közti különbség megnőtt, amit a korszak, a „Sattelzeit” valós fejleményei is alátámasztottak a 18. század közepétől a 19. század derekáig tartó időszakban.<sup>3</sup>

A francia forradalom hatása, eszméinek terjedése a rendi társadalmak átalakulását indította el Európa-szerte, ami az iparosodás kibontakozásával együtt a kontinens nyugati felén egy új világ körvonalait rajzolta fel. A változások sodrában a régi világ elavulása valóban megtapasztalható, ahogy ezt Goethe *Vonzások és választások* című regénye is rögzíti (GOETHE 1809/1963: 149). Az idő felgyorsulása és a tér összeszűkülése a közlekedés, a szállítás és a hírközlés folyamatos fejlődésének köszönhetően a 19. és a 20. században töretlenül haladt előre (KOSELLECK 2000: 158; WARF 2008). A jelen egyre kevésbé talál használható elemeket a múltban, határozottan elfordul tőle, és a jövőre szegezi tekintetét. A fejlődés és általában véve a történelem is egy jövőbe tartó, alapvetően az emberiség szebb jövőjét vizionáló felvilágosodás kori narratíva értelmében kibontakozó folyamat, tulajdonképpen egyvonalú, megszakítások nélküli történet, a haladás története (ASSMANN 2020; BEVERNAGE – LORENZ 2013). Ennek egyik következménye a történetírás időszemléletének megváltozása, amely a lineáris időfelfogás alapján a múlt-ra befejezett, lezárt korszakként tekintett. A múlt, noha nyilván még sokáig (valójában a mai napig) a jelen része volt, az életmód és a tárgyi környezet megváltozásával egyre messzebbre kerülhetett a jelen világtól és az elképzelt jövőtől, amely felé a társadalmak a lassan uralkodóvá váló nézetek szerint rendületlenül haladtak. Ezt a történetírókon és

<sup>2</sup> Ez a történeti szociológia irányzatának kiindulópontja: ABRAMS 1982; SMITH 1991.

<sup>3</sup> A Sattelzeit (nyeregidő) árnyaltabb megközelítése, a történelemszemlélet változásának ellentmondásaival: FULDA 2016: 12, 14.

általában a 18–19. század szűk értelmiségi csoportjain kívül valószínűleg a modernizációs központokká fejlődő városok gyarapodó lakossága is egyre inkább megtapasztalhatta.<sup>4</sup>

A nem egyidejű egyidejűség értelmében az általában elkülönített három idődimenzió közül több egyszerre is megjelenhet, a múlt és a jövő állandó szereplői a jelennek, amely a modernizációs folyamat során a jövő felé haladó társadalmak egyre rövidebb időszakaira vonatkozik (KOSSELLECK 2003). A történelem valójában mindig a múlt, a jelen és a jövő sajátos keveredéséről tanúskodik. A társadalom, a gazdaság, a politika és a kultúra, hogy csak elnagyoltan soroljuk fel a legfontosabb területeket, megannyi időrendszerrel jellemezhetők, amelyek a bennük uralkodó időrendeknek megfelelően működtetik a múlt távolabbi és közelebbi korszakait. Az információs technológia hipermodern ideje párhuzamosan létezik a több évszázados, sőt évezredek múlta visszatekintő hagyományok, szokások időrendjével. Az egyházi ünnepek és az internetes közösségi hálózatok működése napjainkban megfér egymás mellett, sőt, akár össze is fonódhat a csoportképződés modern csatornáinak és dinamikájának alapján. A jog, a gazdaság és a politika területéről hasonló példákat hozhatnánk a római jog máig érvényes szabályozásaitól, amelyek gazdasági viszonyokat is szabályozhatnak, a politika intézményrendszeréig, amelynek szintén vannak a régmúltba visszanyúló elemei. A történelem tehát a jelen része, még ha ezt – kellő tájékozottság híján – sokszor nem is könnyű tudatosítani.

## AZ IDŐK ÉS AZ IDŐ

Az időfelfogás működése és változása a történelem során alapvetően három jelentősebb időrend elkülönítését teszi lehetővé (HARTOG 2006). Koselleck korábban említett úttörő munkájából kiindulva François Hartog a rendszeresen ismétlődő múltban élő, a jövő víziói alapján a haladást és a lineáris történelmi időt érvényesítő modern, valamint az elbizonytalanodó jövőtől elforduló jelen kiszélesedése és állandósulása nyomán kirajzoló modernitás utáni időfelfogást különbözteti meg. Az antikvitás és a kora újkor vége között leginkább az első volt jellemző, a múlt a hagyománnyal összefonódó vallás formájában szüntelen visszatért a jelenbe, és ez tulajdonképpen a jövő horizontját is meghatározta. A múlt, jelen és jövő keveredése tehát ebben a rendszerben elsősorban a múlt ismétlődő tapasztalatai alapján uralta az időfelfogást. Ezt gyakran ciklikus felfogásnak is nevezik, ami talán nem felel meg tökéletesen a valóságnak, valószínű, hogy a legegyszerűbb társadalmak esetén is változott valamit idővel, ahogy a „lendkerékhata” koncepciója feltételezi: az egyszerű eszközök, hétköznapi eljárások a tapasztalatok, a gyakorlat alapján, ha csak nagyon apró lépésekkel is és lassan, de azért változnak (TOMASELLO 2002). Az ismétlődés tehát általában nem tökéletes másolata a múltnak, noha az arányok természetesen rendkívül fontosak, ahogy az is, hogy a múlt újbóli felbukkanása mennyire látványos és milyen területeken történik. A vallás, a rítusok formájában például

<sup>4</sup> Az átalakulás, a városiasodás és a felejtés kapcsolatáról: CONNERTON 2009; BERMAN 1988.

a csoport folytonosságát biztosítva idéződik fel rendszeres időközönként, a korai időszakban és a természeti népeknél a közösség eredetét és összetartozásának tényét tudatosítva az emberekben. A monoteizmus megjelenése valószínűleg az időtudat változását hozta, az új, egyistenhívő vallások alapjául szolgáló történetekből kibontakozó jövő szerepe ugyanis megnövekedett (ASSMANN 2020: 193–194). Ez természetesen még nem a modernizációval kapcsolatos elképzelések nyomán kirajzolódó tágas horizont, amely felé az egyenes vonalú fejlődés folyamata mutat. Inkább egy mitikus jövő, amely a hívők közös sorsát a megírt, elrendelt módon alakítja a messiás eljövetele, majd az utolsó ítélet jövője felé. Ebben az időrendben, az ismétlődő elemek túlsúlyával a múltnak továbbra is meghatározó szerepe volt.

Annak ellenére, hogy a történelem részletesebb vizsgálata több korai modernizációs hullám létét bizonyíthatja, a 18. század közepétől elterjedő lineáris idő képzete és az ennek megfelelő fejlődéstörténet, a világtörténelem mint egységes, mindenhol és mindent átalakító folyamat pozíciója megingathatatlan maradt a 20. század utolsó harmadáig.<sup>5</sup> Ez egyben Hartog következő időrezsímje a Koselleck munkáiban kidolgozott, 18. századi eredetű fordulat alapján, amely szerint a felvilágosodás, a francia forradalom és a gazdasági fejlődés a jövőorientált szemlélet elterjedéséhez vezetett. Erről elsősorban a történetírók munkái, a szépirodalom és közvetve a közlekedés és a hírközlés átalakulása árulkodik, az átlagemberek hétköznapijaiban működő idődimenziókról azonban jóval kevesebbet tudunk. Maga Koselleck az *Elmúlt jövő* után írt tanulmányaiban a jövőorientált felfogás hatása mellett részletesen ír a különböző korszakokban – például a 20. század végén is, a német újraegyesítés példája alapján – érvényesülő többidejűségről, ami alatt elsősorban az ismétlődés és a változás különböző ötvizeteit érti (KOSELLECK 2000: 153). Az „időrétegek” (Zeitschichten) koncepciója szerint minden történelmi korszak a múlt (ismétlődés) és a jövő (változás) sajátos viszonyával jellemezhető, amelyet a jelen erőviszonyai folyamatosan alakítanak. A múltat tehát soha nem hagyta maga mögött teljesen az emberiség, bár bizonyos korszakok valóban gyorsabban távolodtak el tőle. A modern időrend eredményeképp – Hartog értelmezésében – a múltat lezárt, valóban elmúlt, így szinte tárgyyszerűvé vált dologként kezelték a nyugat-európai társadalmak a 18. század utolsó harmadától az 1980-as évek végéig. A múlt ekkor már nem annyira a jelen tanítómestereként, hanem egyre inkább idegen, távoli világként bukkan fel, amelyhez a jövő ígézetében élő jelennek egyre kevesebb köze van (LOWENTHAL 2015).

A történelem azonban még nem ért véget ezzel a fordulattal. A harmadik időrend, amelynek részletes leírása és a „prezentizmus” kifejezés népszerűvé tétele jórészt Hartog érdeme, az 1980-as évektől válságba kerülő modernizációs elképzelések romjain kivirágzó jelenközpontúság. Ez, főként a történész szemszögéből, meglehetősen nyugtalanító fejlemény, mert a jövő elbizonytalanodása, kiüresedése, sőt félelmetessé válása egy olyan prezentizmus megalapozásához járult hozzá, amely ismét megnyitja kapuit a múlt előtt, de sajnos nem épp a történettudomány által elképzelt szakszerű múltfeltárás és -értelmezés

<sup>5</sup> Ugyanott a középkor végén és a kora újkorban is találhatunk ilyen „hullámokat”, azaz a modern jövőképzet alapjait a 18. század közepénél korábban is megtalálhatjuk már, lásd még HÖLSCHER 1999.

útján. A jelentapasztalat alapján, amely a ma folyamatos újratermelődéséből fakad, az emberek már nem szívesen képzelődnek a jövőről, mert a globális kockázatok és ezek ismeretének növekedése nem sok jóval kecsegtet, noha természetesen a remény sem veszett el teljesen a fejlődés lehetőségét illetően. A prezentizmus azonban inkább az *itt és most*-tal foglalatoskodik, valamint – a szaktörténész legnagyobb bánatára –, az amatőr műltfarigcsálással és a történelem elfogult, egyoldalú értelmezésével (HARTOG 2006, 2013; ELEY 2011).

A tömegtájékoztatási eszközök és az internet hatására az aktuális jelen széles körben ismertté válik (GUMBRECHT 2014). Korunk a történelemből önkényesen kiragadott múltakkal mintha történelmi jelleget öltene, de a múlt iránti érdeklődés felszínes volta is inkább a jelenközpontú időfelfogás terjedésének tünete, az utóbbi évtizedekben párhuzamosan kibontakozó orientációs és értékválságtól szenvedő modernitás utáni társadalmak egyik legfőbb problémája. Tegyük hozzá mindjárt, hogy elsősorban a jóléti társadalmakról van szó, ahogy a nyugati modernizációs mintákat bíráló szerzők a világ egyéb kultúráinak modernizációs „fejlődéséről” vagy inkább tévútjairól szólva megjegyzik (CHAKRABARTY 2000). A gyarmatosítás történetének átértékelése új megvilágításba helyezte a nyugat-európai fejlődés természetesnek tekintett következményeit. A gyarmatosítók civilizációs küldetése helyett, amelyet az európai fejlődésmóddal és kultúrával exportálásaként értelmeztek, a 20. század utolsó harmadában a leigázottak szempontjai kerültek előtérbe. A gyarmatosítás történetének árnyoldalai az erőszak, a hagyományos kultúra látványos leértékelése és háttérbe szorítása, a történelem mint lineáris fejlődéstörténet következményeként is igazolható volt. A helyi kultúrákat az európai hódítók a haladás logikája és saját hatalmi helyzetük alapján tekintették elmaradottnak és alsóbbrendűnek. A különböző kultúrák sajátos világnézetét, belső értékeit és felcserélhetetlenségét hangsúlyozó álláspontok e nézetek radikális átértékelésére szólítottak fel. Az örökségvédelem világméretűvé szélesedő mozgalma a 20. század második felében paradox módon több ízben is e kulturális sokszínűség megóvásán fáradozva került konfliktusba a helyi lakossággal, amely láthatóan nem mindenhol érti vagy fogadja el a műemlékvédelem szakmai szempontjait (SILVERMAN 2011: 10–12). Az örökség a gyarmati múlt átértékelése nyomán ellentmondásokkal telítődött, de az utóbbi időben már nemcsak az egykori gyarmatokon, hanem a hajdani gyarmattartó országokban is.<sup>6</sup> A különböző népek vagy egyazon társadalom különböző múltú csoportjai a történelmi sérelmek alapján eltérő módon viszonyulnak az örökséghez, amely ezzel viták keresztjüébe került.

A modernitás időrendjének megkérdőjelezése a történetírás egyeduralmának megrendülésén túl a jóléti társadalmakban az ezredforduló idején tapasztalható kulturális válság bizonyítékaként is felfogható. A tünetek már az 1980-as években jelentkeztek: a világmegváltó társadalmi rendszerek kudarcai, a globális katasztrófák rémével fenyegető jövő, a nukleáris katasztrófa, a környezetszennyezés, napjainkra kiegészülve a globális felmelegedés érezhető és várható következményeivel egy olyan jövő képét vetítik előre, amely elől inkább elzárkózna az ember (HARTOG 2006; GUMBRECHT 2014; ASSMANN 2020). A jelen

<sup>6</sup> Lásd Cecil Rhodes megítélését Angliában és Dél-Afrikában: ASSMANN 2019: 212–213.

kiszélesedése és eluralkodása a 21. század elején a jövőtől való elfordulás mellett a múlt minden eddiginél intenzívebb beáramlását hozta a társadalmak hétköznapjaiba (GUMBRECHT 2014). Ez többféle formában jelentkezik, a régi képek, tárgyak, korszakok divatja és a történelmi témájú filmek, regények növekvő népszerűsége ugyanarról árulkodik: megnövekedett a múlt iránti érdeklődés. A hajdanvolt felidézésének – talán érdemes kiemelni most, hogy ez egyben jelenné tételt, a szó szoros értelmében megjelenítést jelent – legfontosabb módzatai között találjuk az emlékezés és az örökség összefonódó jelenségeit.

## ÖRÖKSÉG ÉS EMLÉKEZET A VÁLTOZÓ IDŐBEN

Örökség és emlékezet kapcsolatát vizsgálva a két fogalom 21. századi inflációja nyomán egyfajta természetes közeledésről vagy akár összeolvadásról is beszélhetnénk. A manapság már „minden emlékezet” mellett, a mostanában már „mindenből lehet örökség” panaszát is egyre gyakrabban hallani az utóbbi évtizedekben (ROEDIGER – WERTSCH 2008; LOWENTHAL 2015). Az örökséget – elszakadva a kezdeti, műemlékvédelemre összpontosító definícióktól – már tágabb értelemben, az egyes kultúrák, nemzetek történelmére, sőt, múltjának egészére vonatkoztatják. A mindenre kiterjedő örökségre vonatkozó kritika hasonlóan tűnik a történelem illetéktelen kezekbe kerülésének Hartog által is nehezményezett problémájához. A jelent lassan elárasztja az örökséggé avatott múlt, amely a legbanálisabb történelmi események, vonatkozások köré is képes megőrzésre méltónak gondolt emlékezetet felépíteni (HARTOG 2005; LOWENTHAL 1998). A népek és kultúrák történelmét jelképező nagyszabású, egyedi műemlékek felől a kisebb, helyi közösségek, családok emlékei felé haladva az örökség világszerte egyre szélesebb alapokra helyeződik. A terjedés azonban felhíguláshoz vezet, a rendkívüli események és személyek felől a hétköznapiak felé tolódik el a hangsúly, lassan már bármi örökséggé tehető, aminek a legcsekélyebb nyomát találjuk a múltban.

Ezek a fejlemények az emlékezet területén tapasztaltak tükrében talán nem is olyan rendkívüliek. Ha az örökséget is a történelem részeként határozzuk meg, akkor az azt a jelenbe szólító felidézés aktusán keresztül tulajdonképpen az emlékezet részévé tesszük. Az emlékezet inflációja abból fakad, hogy az egyéni emlékeken túl már minden, múlttal kapcsolatos dolgot hozzárendelhetünk a történetírástól a néphagyományig, a tegnap történetektől az idők kezdetéig. A metaforikus értelmezés sajnos nem jár együtt a múlt jelenbe idézésének alaposabb megértésével. Hiába nevezzük a kulturális örökséget a nemzeti emlékezet részének, ettől még nem tudunk meg többet a működéséről. Miközben a modernitás utáni társadalmak elzárkóznak a jövőtől, és szinte válogatás nélkül engedik beáramlani a múltat a jelenbe, a tömegtájékoztatási és az infokommunikációs eszközöknek köszönhetően olyan mértékben árasztja el az embert a válogatás nélkül rázúdított információ, hogy az jelentős mértékben megnehezíti a tájékozódást (GUMBRECHT 2014).

A híripar és a szórakoztatás összefonódása a gazdasági érdekekkel nem kedvez az elmélyülésnek és az átgondolt véleménynyilvánításnak, a rövid és gyors üzenetváltások korában az ezeket szolgáló kommunikációs eszközök és csatornák milliósámmra termelik a „befejezetlen” mondatokat és gondolatmeneteket. A gyorsan változó jelen információdömpingje korunk emberének intellektuális tájékozódóképességét is próbára teszi, a gyorsan változó témák és vélemények rengetegében és a fogyasztói társadalom működésébe épített gyors elavulás miatt a múlttal és a ma eseményeivel túltelített jelenben könnyű elveszni, és egyre nehezebb megalapozott véleményt formálni.<sup>7</sup> Az időtapasztalat megváltozása mögött álló okok összetettsége a 20. század végétől jelentkező tünetek társadalmi és gazdasági eredetére irányítja a figyelmet: az életmód és anyagi alapjainak előállításuk közösen vezettek a fenti diagnózis felállításához. E tényezők hatása azonban más módon is megnyilatkozik, mégpedig a felvázolt helyzetből fakadó elbizonytalanodás lehetséges kezelésével kapcsolatban. A lélek egyensúlyának helyreállítását szolgáló gyakorlatok sokféleségét most némiképp leegyszerűsítve, a múlt népszerűségének általános növekedését, az örökség vagy általánosabb értelemben az emlékezet kultuszának terjedése alapján, egyfajta ellensúlyozási kísérletnek is tekinthetjük.

## MIRE SZOLGÁL AZ ÖRÖKSÉG ÉS AZ EMLÉKEZET?

A kompenzációs teóriák szerint a lezárt, befejezett, a maga módján tökéletes múlt elsősorban a biztonságot nyújthatja a gyorsan változó világban (LÜBBE 1997; MARQUARD 2003). A történettudomány – mint a régi korok részleteit szakszerűen, kellő forrásismerettel és -kritikával feltáró irányzat – sokszor szembesít minket a múlt tökéletlenségével. A befejezettség önmagában nem garancia a minőségre, hogy számos területen jobban működött volna a társadalom, vagy jobban érezte volna magát a bőrében a múlt embere. Bár ezt sem zárhatjuk ki, a múlt részletes ismerete leginkább azt bizonyítja, hogy korántsem volt tökéletes. A jelenközpontú világ azonban elsősorban nem a történelmi hitelességre kíváncsi, hanem inkább egy használható múltat szeretne, amelybe az ellentmondások felidézése nélkül lehet az ijesztő jövő és a fárasztó jelen elől visszalépni, ha csak gondolatban is. Ha az örökséget a felidézés egyik változataként határozzuk meg, akkor a kompenzációs elképzelések alapján valójában egy idealizált múlt kialakítása és terápiás jellegű használata jellemzi korunkat. A túl sok jelen – amit a nehezen követhető, gyors változások, a feldolgozhatatlan mennyiségű információ zúdít ránk – egy olyan múlttal ellensúlyozható leginkább, amely az állandóságot képviseli, az életmód, az értékek, a hitek és a vélekedések terén. A múltidézésnek azonban van egy másik szerepe is, amelyet Locke óta az én mint személyes identitás fenntartásának legfontosabb feladatáént határozhatunk meg (RICOEUR 2004: 104–107).

<sup>7</sup> HUYSEN 2003. Az elavulás logikájáról: CONNERTON 2009; a túltelítettségéről: HARTOG 2006.

Az önazonosság tudata eszerint a személyes emlékek sorozatának eredménye. Ezek nélkül minden pillanatban előről kellene kezdenünk a környező világ és önmagunk megértését. A súlyos amnéziás esetek azt bizonyítják, hogy az identitás legbelső magja vagy alaprétege, önmagunk felismerése és azonosítása egy egészen minimális szinten tudatos állapotban valószínűleg mindig működik. A részletek elvesztése azonban súlyos zavarokkal jár, ami szélsőséges esetekben a tájékozódóképesség teljes hiányát jelenti.<sup>8</sup> Az önéletrajzi emlékezet működése amellett, hogy az én tartalommal megtöltésén keresztül identitásfenntartó feladatot lát el, a társas kapcsolatok építését is szolgálja, és viselkedésszabályozó szerepet játszik (PILLEMER – KUWABARA 2012). Az egyéni múlt emlékeit tehát az én folytonosságának biztosítása mellett kommunikációs és kapcsolatépítő jelleggel, valamint a jelen és a jövő feladatainak megoldására is használjuk. Ezzel tulajdonképpen társadalmi funkciók valósulnak meg, amelyek az egyénbe zárt emlékezet Halbwachs munkái óta ismert átértékelésének megfelelően szemléltetik a memória működését. Az elszigetelt, egyéni emlékező fikcióját a társadalomszerveződés és a társadalmi tények durkheimi szemlélete alapján bíráló Halbwachs, a különböző felidézési aktusok aprólékos elemzése nyomán azt a következtetést vonta le, hogy az emlékezés gyakran társas környezetben zajlik, vagy társadalmi eredetű, illetve vonatkozású eseményeket hív elő, és a közös tudás, a nyelvi formák valamint a jelképek által megformált módon teszi ezt (HALBWACHS 1925/1994). A tudatos emlékezés ezek szerint mindig társadalmi jellegű, legvégső érveként maga a tudat társadalmi eredete igazolná ezt Halbwachs számára.

Az emlékezet formáiról szólva azonban nem feledkezhetünk meg a múltra vonatkozó tudás hordozásában és megjelenítésében nélkülözhetetlen szerepet játszó nyelvről. Az identitás kialakulása és fenntartása nehezen elképzelhető a történetek nélkül, amelyek alapján az egyén múltjának eseményei és életútja értelmet nyernek. A narratív identitás teóriája abból indul ki, hogy azonosságunk meghatározása tulajdonképpen megfeleltethető a magunkról éppen előadott történetnek (RICOEUR 1992). A változó körülmények, tapasztalatok, az idő múlásának természetes következményei és az állandóság megőrzésének igénye az elbeszélés rugalmas eszközével összehangolhatók. Az egyéni identitást közvetítő történetek összetétele arról árulkodik, hogy a személyes sors mindig nagyobb keretek között bontakozik ki: a család és a lokális közösség történetén túl a történelem és a kultúra nemzeti változatainak hatását is tetten érhetjük. Az identitás kialakulása és megszilárdulása, az énelbeszélések alapelemeinek rögzülésével társadalmi és kulturális keretek között megy végbe, ami történelmi és kulturális vonások megjelenéséhez vezet. A nagyobb közösség ismert történelmének főbb sajátosságai, kulturális jellemzői valamilyen módon beépülnek a narratív identitásba (BRUNER 1991; SOMERS 1994: 605–606). Az identitás történelmi, nemzeti része, amelyre a csoporthoz tartozás mélyen, talán részben velünk született emberi igénye miatt is szükség van, azonosulást kínáló minták elsajátítása révén épülhet be az egyéni élettörténetekbe.<sup>9</sup> Az örökségjelenség széles körű elterjedése, amelyet a múltból kiemelt épületek, tárgyak, szellemi produktumok és tájak

<sup>8</sup> Az amnézia és az én kapcsolatára: KLEIN – NICHOLS 2012: 689–690.

<sup>9</sup> A naiv szociológia működéséről: SPERBER – HIRSCHFELD 2004.

védelmének világszerte tapasztalható példái támasztanak alá, részben épp ennek az identitásépítésnek kínál mintákat (HARTOG 2005).

A nemzeti örökség és a világörökség összekapcsolása ugyanakkor egy tekintélyes nemzetközi szervezet (UNESCO) által támogatott, jól csengő „márkanévvel” ellátott idegenforgalmi termék előállításaként, sőt, lassan termeléseként is felfogható. Az UNESCO állásfoglalásainak eszmei tartalmától függetlenül, az örökség ebben az értelmezésben egy üzleti vállalkozás, amely gazdasági érdekek alapján létrehozott piaci áru, az örökségipar terméke (LOWENTHAL 1998; ERDŐSI – SONKOLY 2004). Noha az örökség szükségszerűen fonódik össze gazdasági érdekekkel, ezek gyakran háttérbe szorulnak a szimbolikus jelentőség mögött. A közös, leggyakrabban nemzeti keretek között értelmezett múlt relikviáiként, a történelmi emlékek nyilvánossá tétele a jelennek szóló üzenetként fogalmazódik meg. A kollektív emlékezet részben a közszemlére bocsátott jelképes tartalmak elsajátításának közös mintázatából áll. A bemutatás szinte mindig értelmezés is, egy lépéssel tovább pedig felszólítás lehet egyfajta állásfoglalásra, ahogy ezt Aleida Assmann a kollektív emlékezet működését leírva Susan Sontag nyomán kifejtette (ASSMANN 2008). Ha folytatjuk az örökséggel mint üzleti vállalkozással és identitásépítéssel kapcsolatos érvelés menetét, akkor előbb-utóbb eljutunk az alkotó, a fenntartó és a finanszírozó kilétét firtató kérdésekig, amelyek a politika és a hatalom tényezőihez vezetnek. Az identitásépítés céljára felhasznált örökség emlékezetpolitikai háttére arra törekszik, hogy a közösség tagjai számára tanulságokat és üzeneteket fogalmazzon meg a múlt jelképként kezelt tárgyi emlékeivel, eseményeivel és személyiségeivel kapcsolatban, többé-kevésbé határozott azonosulási mintát kínálva ezekkel a társadalomnak.<sup>10</sup> A prezentizmusból fakadó mentális problémákkal küzdő jelen a múlt iránti igény megnövekedését részben készen kínálta, történelmi valóságként bemutatott azonosulási minták révén elégheti ki. Talán mondanunk sem kell, hogy ezek jellegén milyen sok múlhat. Ez a probléma a kollektív emlékezet és a történetírás által alkalmazott perspektívák különbsége alapján úgy fogalmazható meg, hogy az egyféle igazságot közvetítő üzenet (emlékezet) mindig alkalmasabb az identitásépítés céljaira és a mozgósításra, mint a többféle nézőpontból vizsgálódó, kiegyensúlyozott bemutatásra törekvő magyarázat (történetírás) (WERTSCH 2002: 49; WERTSCH 2017).

## IDŐTAPASZTALAT, IDŐREND, A MÚLTHOZ FÜZŐDŐ VISZONY

A 18. század közepétől kibontakozó modernizációs folyamat, amely a 20. század végén már rendkívül ellentmondásosnak tűnt az értékelők számára, a haladás jegyében fordította a jövő felé a nyugat-európai társadalmak tagjait. Ezt a modern időfelfogást először az első világháború után érte komolyabb bírálat az értelmetlen pusztítás és a historicizmus

<sup>10</sup> Az emlékezetpolitika működése: OLICK 2016; HUTTON 2016.

18. század végétől eluralkodó szemlélete alapján fejlődéstörténetként értelmezett történelem látványos ellentmondásai miatt (HÖLSCHER 2013: 134–138; OLIVIER – TAMM 2019: 5–6). Ernst Troeltsch, Aby Warburg és Walter Benjamin munkássága a modern szemlélet kritikája mellett a múlt folyamatos jelenlétére és jelentőségére hívja fel a figyelmet. E vélemények, melyek a 20. század végétől hirtelen népszerűvé váltak, a század elején kisebbségben voltak, és a jövőbe vetett hit még jó néhány évtizedig megingathatatlanak bizonyult.

A második világháború utáni sajátos lélektani helyzet – elsősorban a német példa elemzése alapján, de láthatóan nemzetközileg is érvényesülő tendenciaként – ismét a múlttal való szakítást és a jövő felé fordulást támogatta. Az elkövetett bűnök és az átélt borzalmak magyarázata, az igazi szembenézés – bár fontossága megfogalmazódott, és írtak is róla – valójában elmaradt. A világtörténelem legtöbb áldozatot követelő háborúja és a hozzá kapcsolódó események feldolgozatlansága utóbb súlyos problémának bizonyult, de az 1945 utáni két-három évtized ismét a jövő építésével és a múlttól való elfordulás jegyében telt. Ha erre a nyugatnémet történetírás eredményei alapján keresnénk bizonyítékot, számos munkát idézhetünk – írja Aleida Assmann (2020: 211), aki az idősebb történészgeneráció modernizációs elkötelezettségét, szocializációját a háború utáni erkölcsi, gazdasági válságból való kilábalás széles körben támogatott igényével kapcsolta össze. A német társadalomnak a háború után a továbblépés lehetőségére volt szüksége, amit utólag a felelősségvállalás elmaradása és általában a múlthoz kapcsolódó erkölcsi dilemmák megoldatlansága helyezett immár egészen más megvilágításba. Az újrakezdéshez szükséges felejtés történelmi példái alapján általánosabb tanulságokat is levonhatunk a társadalmak lélektani igényeivel kapcsolatban, ám utólag az is rendre kiderül, hogy a szőnyeg alá söpört, feledésre ítélt eseményektől, korszakoktól nem könnyű megszabadulni.<sup>11</sup> A múlttól való elfordulás tudatos vagy kevésbé tudatos változatai többféle okra engednek következtetni. A nehezen megoldható erkölcsi problémák, az elaltatott, későn ébredő büntudat kezelésének nehézségei, a közös múlt bűneiből, mulasztásaiból kialakuló negatív önkép olyan teher, amelytől valószínűleg csak közös erőfeszítések árán lehet megszabadulni. Mindez ráadásul nemcsak a világháború vesztesei, felelősei és bűnösei lelkiismeretét terheli, hanem lassan minden nemzetét, amely valaha valaki(k) ellen igazságtalanul lépett fel. A múlt felé fordulás a 20. század utolsó harmadától vált egyre jellemzőbbé a történelmi bűnök feltárása és jóvátétele igényével és reményében.

Az örökség tehát az emlékezethez hasonlóan, valójában annak részeként a történelem identitásépítés céljaira leginkább felhasználható elemeinek kiemelésével ér el társadalmi hatást.<sup>12</sup> A nemzeti múlt és az átpolitizált jelen összefonódásából kirajzolódó aktuális mintázatból a közösség értékeiről, jellegéről alkotott és a hatalom eszközeivel megjelenített elképzelések alapján lesz örökség. Ez, mint láttuk, az utóbbi évtizedekben fokozódó,

<sup>11</sup> CONNERTON 2008: a felejtés szerepéről az újrakezdésben. A szőnyeg alá söpört múlt feledésének könyvtárnyi irodalmából: OLICK 2016; ASSMANN 2020; BOOTH 2008.

<sup>12</sup> Lásd: HARTOG 2005; ASSMANN 2020: 169–170. A francia és a német örökséspolitikai példái alapján: a műemlékek nemzeti identitást, történelmi folytonosságot hangsúlyozó szerepéről.

tömeges múlt- és identitásigényt elégít ki. A jövőtől való félelem és a múlt beáramlása a jelenbe az 1980-as évektől azonban a kompenzációs teória képviselői által bemutatott mechanizmusok mellett egyéb következményekkel is járt. Az emlékezetkultúra kiszélesedése a 20. század történelmi eseményeinek feldolgozatlanságát, a háborús időszak, majd a vasfüggönyön túl az újabb diktatúrák történetének lezáratlanságát bizonyította. A múlt ahelyett, hogy belesimulna a történelembe, a jelen kapuit döngeti. A traumatikus események, az erőszak, a szenvedés, a jogsértések története az áldozatok és a szemtanúk tapasztalatai alapján íródik. Ez nem a távolságtartó, az ítélezéstől tartózkodó, pártatlan történetírás terepe. A felidézés perspektívája kijelöli a szerepeket, az egykori események megítélése a bűnösök, áldozatok, mulasztások azonosítását követeli meg. A következmény: a jóvátétel, bocsánatkérés, megbánás politikája lehet a kiengesztelődés és egy jobb társadalom reményében. Úgy tűnik, a közös örökség a nemzeti identitás építése mellett a múlttal való szembenézést is egyre inkább szükségessé tenné.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABRAMS, Philip (1982): *Historical sociology*. Cornell University Press, Ithaca.
- ASSMANN, Aleida (2008): Transformations between history and memory. *Social Research* 75(1). 49–72.
- ASSMANN, Aleida (2019): Conclusion: A creed that has lost its believers? Reconfiguring the concepts of time and history. In: TAMM, Marek – OLIVIER, Laurent (eds): *Rethinking historical time: New approaches to presentism*. Bloomsbury Academic, London. 207–218.
- ASSMANN, Aleida (2020): *Is time out of joint?* Cornell University Press, Ithaca.
- ASSMANN, Jan (2010): Globalization, universalism and the erosion of cultural memory In: ASSMANN, Aleida – CONRAD, Sebastian (eds): *Memory in a global age*. Palgrave Macmillan, London. 121–137.
- BEVERNAGE, Berber – LORENZ, Chris (2013): Breaking up time: Negotiating the borders between present, past and future. In: LORENZ, Chris – BEVERNAGE, Berber (eds): *Breaking up time: Negotiating the borders between present, past and future*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen. 7–35.
- BERMAN, Marshall (1988): *All that is solid melts into air: The experience of modernity*. Penguin Books, New York.
- BOOTH, James W. (2008): The work of memory: Time, identity, and justice. *Social Research* 75(1). 237–262.
- BRUNER, Jerome (1991): Self-making and World-making. *Journal of Aesthetic Education* 25(1). 67–78.
- CHAKRABARTY, Dipesh (2000): *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press, Princeton.
- CONNERTON, Paul (2008): Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1(1). 59–71.
- CONNERTON, Paul (2009): *How modernity forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.

- ELEY, Geoff (2011): The past under erasure? History, memory and the contemporary. *Journal of Contemporary History* 46(3). 555–573.
- ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor (szerk.) (2004): *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest.
- FULDA, Daniel (2016): Sattelzeit: Karriere und Problematik eines kulturwissenschaftlichen Zentralbegriffs. In: DÉCULTOT, Elisabeth – FULDA, Daniel (Hrsg.): *Sattelzeit: Historiographie geschichtlicher Revisionen*. De Gruyter, Berlin.
- GOETHE, Johann W. (1802/1963): Vonzások és választások (Vas István ford.). In: GOETHE, Johann W.: *Regények I.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 121–350.
- GUMBRECHT, Hans U. (2014): *Our broad present: Time and contemporary culture*. Columbia University Press, New York.
- HALBWACHS, Maurice (1925/1994): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Albin Michel, Paris.
- HARTOG, François (2005): Time and heritage. *Museum International* 57(3). 7–18.
- HARTOG, François (2006): *A történetiség rendjei: Prezentizmus és időtapsztaletat*. (LAKATOS Ágnes ford.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- HARTOG, François (2013): *Croire en l'histoire*. Flammarion, Paris.
- HÖLSCHER, Lucian (1999): *Die Entdeckung der Zukunft*. Fischer, Frankfurt am Main.
- HÖLSCHER, Lucian (2013): Mysteries of historical order: Ruptures, simultaneity and the relationship of the past, the present and the future. In: LORENZ, Chris – BEVERNAGE, Berber (eds): *Breaking up time: Negotiating the borders between present, past and future*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen. 134–151.
- HUTTON, Patrick H. (2016): *The memory phenomenon in contemporary historical writing: How the interest in memory has influenced our understanding of history*. Palgrave Macmillan, New York.
- HUYSEN, Andreas (2003): *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press, Stanford.
- KLEIN, Stanley B. – NICHOLS, Shaun (2012): Memory and the sense of personal identity. *Mind* 121(483). 677–702.
- KOSELLECK, Reinhart (2000): *Zeitschichten: Studien zur Historik*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- KOSELLECK, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája* (HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton ford.) Atlantisz Kiadó, Budapest.
- LOWENTHAL, David (1998): *The Heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LOWENTHAL, David (2015): *The past is a foreign country – Revisited*. Cambridge University Press, New York.
- LÜBBE, Hermann (1997): Zeit-Erfahrungen: Sieben Begriffe zur Beschreibung moderner Zivildynamik. In: LÜBBE, Hermann: *Modernisierung und Folgekosten: Trends kultureller und politischer Evolution*. Springer Verlag, Berlin. 23–50.
- MARQUARD, Odo (2003): Zukunft braucht Herkunft: Philosophische Betrachtungen über Modernität und Menschlichkeit. In: MARQUARD, Odo: *Zukunft braucht Herkunft: Philosophische Essays*. Reclam, Stuttgart. 234–246.

- OLICK, Jeffrey K. (2016): *The sins of the fathers: Germany, memory, method*. The University of Chicago Press, London – Chicago.
- PILLEMER, David B. – KUWABARA, Kie J. (2012): Directive functions of autobiographical memory: Theory and method. In: BERNTSEN, Dorthé – RUBIN, David C. (eds): *Theories of autobiographical memory*. Cambridge University Press, Cambridge. 181–201.
- RICOEUR, Paul (1992): *Oneself as another*. The University of Chicago Press, Chicago.
- RICOEUR, Paul (2004): *Memory, history, forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.
- ROEDIGER, Henry L. – ABEL, Magdalena (2015): Collective memory: A new arena of cognitive study. *Trends in Cognitive Sciences* 19(7). 359–361.
- ROEDIGER, Henry L. – WERTSCH, James V. (2008): Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies* 1(1). 9–22.
- SILVERMAN, Helaine (2011): Contested cultural heritage: A selective historiography. In: SILVERMAN, Helaine (ed.): *Contested cultural heritage: Religion, nationalism, erasure, and exclusion in a global World*. Springer, New York. 1–49.
- SMITH, Dennis (1991): *The rise of historical sociology*. Temple University Press, Philadelphia.
- SPERBER, Dan – HIRSCHFELD, Lawrence A. (2004): The cognitive foundations of cultural stability and diversity. *Trends in Cognitive Sciences* 8(1). 40–46.
- SOMERS, Margaret (1994): The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society* 23(5). 605–649.
- TAMM, Marek – OLIVIER, Laurent (2019): Introduction: Rethinking historical time. In: TAMM, Marek – OLIVIER, Laurent (eds): *Rethinking historical time: New approaches to presentism*. Bloomsbury Academic, London. 1–20.
- TOMASELLO, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra* (GERVAIN Judit ford.). Osiris, Budapest.
- WARF, Barney (2008): *Time-space compression: Historical geographies*. Routledge, London – New York.
- WERTSCH, James V. (2002): *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WERTSCH, James V. (2017): National memory and where to find it. In: WAGONER, Brady (ed.): *Handbook of culture and memory*. Oxford University Press, New York. 259–282.

Molnár Eszter Edina

## Ellehetetlenült háborúellenesség 1914 nyarán:

### A *Népszava* irányváltásának körülményei és motivációi

„Csalfa szó és látomás!  
Kép is más és hely is más!  
Erre nézz és arra láss!”<sup>1</sup>

[ • ]

## BEVEZETÉS

Tanulmányomban az 1914 nyarán a háborúval minden ízében átitatott társadalom sajtóviszonyait vizsgálom; azt az időszakot, amikor a háború ellenzése még lehetséges volt ugyan, de már egyre kevésbé. A *Népszava* példáján keresztül nyomon követem a háborúellenes sajtó átalakulásának folyamatát a júliusi válság idején, mely során a lap – különféle külső és belső kényszereknek engedelmeskedve – betagozódott a propaganda és a cenzúra uralta háborús gépezetbe. A nyíltan háborúellenes pozíció elvesztésének folyamata betekintést ad a háború melletti elköteleződés természetrajzába, segíti annak jobb megértését.<sup>2</sup> A sajtótörténeti elemzés során elsősorban a lap vezércikkeire támaszkodom, amelyek rendre a szerző feltüntetése nélkül jelentek meg, ezért a szerzők személyéből fakadó sajátosságokkal, különbségekkel, valamint a lap társadalomtörténeti hátterével ezúttal nem áll módomban foglalkozni. A tanulmány fókuszsa sokkal inkább a sajtó valóságteremtő funkciójára esik, azaz arra a hatásra, amelyet az ország legnagyobb munkáslapjaként a *Népszava* – a vezércikkek véleményformálásán keresztül – olvasók tömegeire fejtett ki.

<sup>1</sup> Goethe *Faustjának* Mefisztóját Garami Ernő idézi a *Szocializmus* című folyóirat első, összevont háborús számában, amelyben 1915-ből tekint vissza a magyar szociáldemokrácia háború eleji magatartására. (GARAMI 1915: 436)

<sup>2</sup> A tanulmány a készülő disszertációm egyik alfejezete, amelyben eredetileg a júliusi válság alatt részben vagy teljesen háborúellenes pozíciót elfoglalt országos napilapok (*Népszava*, *Magyarország*, *Világ*, *Az Est*) hasonló folyamatait vizsgáltam. E lapok hangsúlyos eltérésekkel ugyan, de lényegében egyező tendenciákat mutattak. Ezúttal azért esett éppen a *Népszavára* a választásom, mert ebben a lapban határolhatók el legvilágosabban az átállás folyamatának egyes szakaszai, valamint az orosz hadüzenetig egyedül ez a lap képviselte mindvégig tisztán a háborúellenes véleményt.

Nehéz lenne vitatkozni azzal az állítással, hogy nagyjából 1914 augusztusától gyakorlatilag a hazai sajtó egésze a háború támogatása mellett kötelezte el magát, sőt mi több, aktívan kivette a részét a lelkesítésből és a propagandából is. A kivételeket<sup>3</sup> a július végén életbe lépő cenzúra betiltotta, s ezzel láthatatlanokká váltak; azaz a korabeli hírlapolvasó ettől kezdődően nem érzékelte az általuk képviselni próbált ellenvéleményt, hozzá csakis a lelkesedés hangjai juthattak el. Márpedig – ahogy Litván György is megjegyzi – a sajtó szerepe az első világháború kitörése körül két szempontból is igen jelentős volt: egyrészt folyamatosan tájékoztatta a tömegeket az óráról órára változó eseményekről, másrészt véleményt formált és adott át olvasók ezreinek, tízezreinek egy beláthatatlan következményekkel járó világtörténelmi helyzetben (LITVÁN 2004: 1462).

A sajtó propagandában betöltött szerepének és háborús felelősségének megítélésakor általában nem kap szerepet a cenzúra bevezetése előtti rövid időszak sajtóélete. De ugyanúgy a hadüzenet körüli közhangulat elemzésekor is rendre figyelmen kívül marad az alig pár nappal korábbi cikkeknek a későbbitől jelentősen elütő hangvétele. Természetesen a háborús sajtót részletesebben taglaló művek beszámolnak az ellenzéki és kormánykritikus lapok július végi irányváltásáról, ami különösen a háborúhoz való hozzáállásban hozott rendkívül látványos változást; de ezzel többnyire csak a háborúellenes hangok gyors elerőtlenedésére és megszűnésére mutatnak rá, amit ráadásul rosszabb esetben ízléstelen pálfordulásként értelmeznek.<sup>4</sup>

A horizontot kissé kiszélesítve ugyanis már korántsem egyértelmű a helyzet. Júliusban, a merénylet és a hadüzenet közti egy hónapban a hazai sajtóélet összehasonlíthatatlanul heterogénebb képet mutatott, mint a háború első felében bármikor. Amikor kormánypárti és más jobboldali lapok (*Budapesti Hírlap*, *Pester Lloyd*, *Az Ujság*) már bőszen ontották magukból az uszító cikkeket,<sup>5</sup> az országos terjesztésű napilapok közül a polgári radikális *Világ*, a radikális függetlenségi *Magyarország*, a szociáldemokrata *Népszava* és a politikailag nem besorolható *Az Est* még határozottan a háborúval szemben foglalt állást. Azzal, hogy ezek a háborút ellenző és a béke mellett egy ideig rendületlenül kitartó lapok végül maguk is beálltak a propaganda szolgálatába, valóban azt a téves látszatot kelthették a kortársakban és az utókorban is, hogy a szerkesztőségek, a mögöttük álló politikai pártok vagy maguk az újságírók végre belátták tévedésüket, és valóban a háború pártjára álltak. A háborús sajtó utólagos megítélését végső soron ez az uniformizált hangvétel határozta meg.

Pedig a júliusi válság, azaz a hadüzenet előtti egy hónap véleménynyilvánításai felől nézve ezeknek a lapoknak az augusztusi lelkesedése eleve hiteltelennek tűnik. Az irányváltás gyorsasága az időközben bevezetett (ön)cenzúra hatékony közbelépésére utal.

<sup>3</sup> A háború elején a betiltás és az előzetes cenzúra a megkérdőjelezhető hűségű kis nemzetiségi lapokat fenyegette elsősorban; 1914 augusztusában a *Kassai Munkás* mellett két szláv nyelvű lap, a *Slovenský denník* és a fiumei *Riječke Novine* működését függesztették fel elsőként (TAKÁCS 2017: 15).

<sup>4</sup> Hajdu Tibor is szóvá teszi Pollmann Ferencsel közös nagy volumenű munkájában – saját bevallása szerint is részben önkritikaként –, hogy a régebbi történetírás valóban inkább csak gúnyolódott a sajtó hadüzenet utáni irányváltásán (HAJDU – POLLMANN 2014: 68).

<sup>5</sup> Részletesebben lásd: HAJDU – POLLMANN 2014: 66–67.

A július 27-én életbe lépő háborús cenzúratörvény ellehetetlenítette a szabad véleményformálást, egy időre valóban teljesen lefégyverezte a háborúellenességet. Figyelmen kívül nem hagyható szempont azonban, hogy elvben lehetséges volt megmaradni a semleges, tárgyyszerű újságírásnál: a fronthírek tekintetében a hivatalos közlemények egyszerű továbbadásával, valamint a szubjektív vélemény vagy a hivatalostól eltérő bármilyen álláspont közlésének mellőzésével. Összességében a háború eleji sajtó minimális programja a hadsereg támogatása és a háborúellenesség elvetése kellett hogy legyen, amihez az agitáció csak opcionálisan társult. Ezek a lapok mégsem álltak meg a háborús politika kritikájának feladásánál, hanem hirtelen átfordultak saját inverzükbe. Vajon miért nem volt elégséges megoldás a kritikus attitűd elhagyása, mi motiválta a júliusban még háborúellenes lapokat a háborús lelkesítésben (olykor uszításban) való részvétellel? Pontosan milyen szerepet játszott a cenzúra a háborúellenes sajtó elnémulásában és irányváltásában? Milyen egyéb új körülmények és megfontolások befolyásolták a lapok attitűdjét? Hogyan, milyen ütemben és pontosan mikor ment végbe ez az irányváltás?

## A NÉPSZAVA HÁBORÚELLENESSÉGE

A világháború előtti évtizedekben az európai országok szociáldemokrata pártjai [...] háborúellenes állásfoglalásaikkal a nemzetközi ellentétek és konfliktusok békés, tárgyalásos megoldását [...] indítványozták. A háborúellenesség, az antimilitarizmus a szociáldemokrata propaganda állandó, visszatérő témája volt. (VARGA 2010: 16)

A II. Internacionálé század eleji kongresszusain (Stuttgart, 1907; Bázeli, 1912) elfogadott határozatok „a háborúellenes erők nemzetközi összefogását hirdették [...], saját kormányuk háborús politikájának elutasítását szorgalmazták” (VARGA 2010: 16–17). 1914 augusztusában mégis egymást érték a hadüzenetek; bebizonyosodott, hogy az Internacionálé – bármiféle kényszerítő hatalmi eszköz híján, pusztán határozatokkal vagy háborúellenes tüntetések szervezésével – önmagában elégtelen a háború megakadályozására. A szociáldemokráciának hamar be kellett látnia a nemzetköziség eszméjének korlátait: a nacionalizmus mindenhol erősebbnek bizonyult a szocializmusnál (VARGA 2010: 17–18).

A Magyar Szociáldemokrata Párt 1914 júliusában nyíltan ellenezte a hadüzenetet, állásfoglalását hivatalos lapja, a *Népszava* hasábjain követhetjük nyomon. A sokáig csak heti három alkalommal megjelenő lap 1905-ös napilappá alakulását követően már 35 ezres példányszámban jelent meg. Főszerkesztője, Garami Ernő mindvégig erős kézzel tartotta irányítása alatt, természetesen a pártvezetőség szigorú iránymutatásának megfelelően (VARGA 2010: 17–18).

A *Népszava* a merénylet utáni és a demars előtti napokban heves, támadó hangvételű cikkekben reagált Bécs és a magyar kormány külpolitikájára és a várható következményekre. A párt következetesen képviselte saját korábbi álláspontját: már Bosznia annektálása és a Szerbiával szembeni korábbi tervek ellen is tiltakozott; ennek megfelelően

rendre bírálta a katonai kiadások növelését éppúgy, mint a háborút előkészítő rendkívüli törvényeket (HAJDU – POLLMANN 2014: 73). Mindezek szellemében a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett merényletet az osztrák–magyar imperializmus egyenes következményeként értelmezték, mint amelyet hosszú évek alatt a Monarchia provokált ki maga ellen a szerbek elnyomásával és a Boszniában érvényesített katonai abszolutizmussal.<sup>6</sup>

A július 1-jén megjelent *Statárium, népöldöklés, háború* című szerkesztőségi vezércikk volt a *Népszava* első markánsabb véleményformálása a merénylet várható következményeiről, amelyben már felmerült a szerb háború lehetősége is. A cikk közvetlen apropóját a Boszniában a merénylet nyomán június 29-én életbe léptetett statárium adta, amely nyilvánvalóan a boszniai szerbeket célozta, és a további Monarchia-ellenes összeesküvések és szerveződések megakadályozása mellett a megfélemlítés volt a célja. A *Népszava* értelmezésében: „ahelyett, hogy az emberek a vér láttára örökre visszaborzadnának minden emberélet kioltásától, vérpárát izzadó, halálszagot árasztó hirdetések borították el Sarajevo utcáit, amelyek tizenkétszeres halállal fenyegettek meg egy egész népet.”<sup>7</sup> A *Népszava* ezzel szemben kinyilvánítja, hogy a szociáldemokrácia továbbra is „az emberiség eszméjének, a humanitásnak nagy és szent gondolatát” képviseli.<sup>8</sup>

A másnapi, *A fekete-sárga bolondokháza* című vezércikkben már kifejezett tiltakozás olvasható „mindenféle háborús kaland ellen”. A megfélemlítés és a rémuralom helyett békét, szabadságot, demokráciát és kultúrát követelnek Bosznia és az egész Monarchia számára.<sup>9</sup> Július 3-án rendkívül kemény hangnemben bírálják az osztrák–magyar abszolutizmust:

Ahol népjogokról van szó, ott kicsinyes szekatúrával felel. Ahol szabadságot kér a nép, ott akasztófákat emelnek. Ahol nemzeti elnyomás ígáját rázzák, ott megsokszorozzák, százszor tűrhetetlenebbé teszik az elnyomást. Bárhol hangozzék föl szociális kívánság, demokratikus követelés, nemzetiségi szabadságáhítás, az osztrák–magyar abszolutizmusnak minderre csak egyetlen felelete és egyetlen módszere van: a szoldateszka, az ostromállapot, a Mannlicher, az akasztófa, a puskatus és a fél lábon állva, arccal a falnak kaszárnyai bölcsessége.<sup>10</sup>

Az elkövetkező néhány napban ugyan hátrébb szorult a lapban a háborús tematika: a szerkesztőségi vezércikkek és általában a lap leginkább a választásokra való készülődéssel voltak elfoglalva, amely során legfontosabb feladatuk a munkások rábeszélése volt az összeíró bizottságoknál való jelentkezésre. A 4–5. oldalon viszont soha nem mulasztottak el beszámolni a feszült balkáni helyzet aktualitásairól, például a bécsi vagy a zágrábi szerbellenes tüntetésekről, vagy a szerb kormánynak a merényletet, egyszersmind a szerbüldözést elítélő nyilatkozatairól. De, ami sokkal fontosabb, a *Népszava* ezekben a lap-

<sup>6</sup> Népjogok vagy bombák útján. *Népszava*, 1914. június 30. 1.

<sup>7</sup> Statárium, népöldöklés, háború. *Népszava*, 1914. július 1. 1.

<sup>8</sup> Statárium, népöldöklés, háború. *Népszava*, 1914. július 1. 1.

<sup>9</sup> A fekete-sárga bolondokháza. *Népszava*, 1914. július 2. 1.

<sup>10</sup> Fél lábon állva, arccal a falnak... *Népszava*, 1914. július 3. 1.

számokban is rendszeresen hangot adott annak a markáns véleményének, hogy a háttérben és a közvéleményben minden bizonnyal a háború előkészítése zajlik éppen.

Az előkészítés része az uszító sajtó ténykedése is, amely az állandó nyomással a háború elfogadására hangolta az olvasókat. A *Népszava* igazat adott a szerb miniszterelnöknek, Pasicnak abban, hogy „az osztrák és a magyar sajtó Szerbia ellen szegeződő támadásai olyan rendszerek, olyan ellenségesek és gyűlölködők, hogy nem alaptalan és nem ok nélkül állítható, hogy *azt a célt szolgálják, hogy a közvéleményt valamely beavatkozásra készítsék elő.*”<sup>11</sup> Július 23-án már eredményként számoltak be ugyanerről: „A mindennapos uszítás kezdi gyümölcsét megteremni; az emberek elnyomják, elszorítják természetes iszonyukat; az emberek kezdenek megbarátkozni a vérontás gondolatával.”<sup>12</sup> Bár a *Népszavában* bő két hétig elsőbbséget élveztek az országgyűlési választás előkészületei, a júliusi válság alatt mindvégig következetesen és kihívóan megmaradtak békepárti állásfoglalásuk mellett, amelynek mindennapi súlykolásával egyrészt éppen a háborúpárti polgári sajtó dominanciáját igyekeztek ellensúlyozni, másrészt az újságolvasó munkásokat is próbálták a kívánt háborúellenes magatartás felé terelni.

Érdekes módon csak július 22-én, a Szerbiának adott jegyzék előtti napon fogalmaztak meg először nyílt iránymutatást a munkásság számára. Ezzel a lapszámmal a *Népszava* megint fókuszot váltott. A háború réme újra a címlapon kísért, s *A történelem félhivatalos lehelete* című vezércikkében a következő állásfoglalást teszi közzé a munkásság számára:

A magyar munkásság is akkor működik legméltóbban az Internationale szelleméhez, ha már eleve is kijelenti, hogy tudni sem akar a háborús politikáról, hogy elítéli a diplomaták machinációit és hogy Szerbia vagy Oroszország proletárságával csak úgy egynek érzi magát a háborút akarók uszításaival szemben, mint ahogy egynek érzi magát Ausztria és Németország munkásságával. Amikor a hatalmasok háború előkészítésén dolgoznak, amikor a polgári sajtó háborúra uszít, akkor a proletárságnak nyíltan ki kell jelentenie, hogy a leggonoszabb véteknek, a legképtelenebb örökltségnek tartja az uszító politikát.<sup>13</sup>

De gyakorlati útmutatást bármiféle tennivalóról (például felhívást háborúellenes tüntetésre, agitációra) még ez a 22-i cikk sem tartalmazott; ilyesmit sem ezekben a napokban, sem ezután nem kapott a munkásság. Csupán egy korábbi, július 16-i szám 5. oldalán volt olvasható egy ennél sokkal erősebb, fenyegetésnek beillő sejtetés: „Magyarország népe nem kívánja a háborút, és ha továbbra is holmi véres leszámolásra uszítanak, a nép fogja tudni a kötelességét”.<sup>14</sup>

*A történelem félhivatalos lehelete* című vezércikkében a *Népszava* talán minden eddiginél vehemensebben és kíméletlenebbül támadta a Monarchia külpolitikáját. Már ekkor

<sup>11</sup> Szerbia és Ausztria–Magyarország. *Népszava*, 1914. július 21. 4.

<sup>12</sup> A háború réme kísért. *Népszava*, 1914. július 23. 1.

<sup>13</sup> A történelem félhivatalos lehelete. *Népszava*, 1914. július 22. 2.

<sup>14</sup> Háborút!? *Népszava*, 1914. július 16. 5.

sejteni lehetett – ahogy a cikkben írják is –, hogy közel van a mindent eldöntő perc: „Királyi kihallgatások, osztrák és magyar miniszterek tanácskozása, hivatalos és félhivatalos lapok egyre fenyegetőbb hangja, az uszító sajtó véresszájú háborút követelő ordítása – ezek a jelenségek mutatják, hogy immár nem lehet messze a döntés pillanata.”<sup>15</sup> A cikk az osztrák–magyar külügyminisztérium hivatalos lapját, a *Fremdenblatt*ot idézi, amely nem rejt véka alá, hogy a lokális háború egyetemes háborúvá szélesedése nem kerülhető el abban az esetben, ha „akárcsak egyetlen hatalom is megpróbálná, hogy a monarchiát életérdeke védelmében megakadályozná”.<sup>16</sup> A *Népszava* értelmezésében persze korántsem önvédelemről volt szó, hanem az egész európai civilizáció minden értékét kockára tevő osztrák–magyar abszolutizmus agresszív, örült és veszedelmes háborús szándékáról.

Az idézett cikk szemet szűrt Alexander Krobatin közös hadügyminiszternek is, aki egy kis csúszással, augusztus 3-án átiratot intézett Tisza Istvánhoz, büntetőeljárás megindítását követelve a felelősökkel szemben annak érdekében, hogy „a *Népszava* című lap bűnös üzelmeinek idejében és erélyesen véget vessünk.”<sup>17</sup> A magyar miniszterelnök két nappal később válaszolt a felvetésre:

[...] ezt a kivételes rendelkezések kibocsátása előtt megjelent cikket arra használtam fel, hogy az újságot a legszigorúbban figyelmeztessem arra, hogy én a lapot, ha hangját nem változtatja meg, amint a kormánynak a megfelelő eszközök rendelkezésére állnak, azonnal betiltom. Ennek a figyelmeztetésnek megvolt a hatása, a *Népszava* az utóbbi időben hazafias, lojális cikkeket közöl, ami természetesen minden tekintetben előnyösebb, mint az újság betiltása, mert a szociáldemokrata munkásságot a saját újságja jó értelemben befolyásolja. Ilyen körülmények között, úgy vélem, eltekinthetünk e cikk üldözésétől; ha a lap később valami újabb bűnt követne el, még mindig lesz időnk arra, hogy e cikk miatt megindítsuk a bűnvádi eljárást. (ERÉNYI – MUCSI – S. VINCZE 1966: 14)

Tisza annyiban biztosan csúsztatott a válaszlevélben, hogy a kritizált július 22-i cikket követően pár napig még bőven megtartotta ugyanezt a támadó hangnemet a *Népszava*, ami alapján arra gondolhatnánk, hogy vagy nem ekkor és nem épp ennek apropóján történt a „figyelmeztetés”, vagy a miniszterelnök dorgálásának egyszerűen nem volt foganatja, s csak a rövidesen életbe léptetett kivételes törvények tudtak érvényt szerezni az akaratának. Ebben az esetben szemet hunyva a valódi ok-okozati viszony és időközben eltelt néhány nap cikkei fölött, esetleg ő maga védte meg a *Népszavát* Krobatinnal szemben, abból a megfontolásból, hogy ha a lap időközben már úgyszólván hangot váltott, felesleges lenne magára vonnia a legnagyobb munkáslap betiltásának ódiomát. Arról nem is beszélve, hogy így nem kellett beismernie, hogy ő maga nem tudott kellő eréllyel fellépni és hatást gyakorolni a kellemetlenkedő sajtóorgánusra. Bizonyíték azonban nincs

<sup>15</sup> A történelem félhivatalos lehelete. *Népszava*, 1914. július 22. 1.

<sup>16</sup> A történelem félhivatalos lehelete. *Népszava*, 1914. július 22. 1.

<sup>17</sup> A dokumentumot közli: ERÉNYI – MUCSI – S. VINCZE 1966: 14.

arra, hogy Tisza bármilyen informális úton valóban megfenyegette volna a *Népszavát*, a szakirodalom viszont csupán erre a levélre hivatkozva állítja, hogy a miniszterelnök ezzel a céllal magához rendelte Garami Ernőt (MUCSI 1984: 193; TAKÁCS 2017: 15).

Másnap mindenesetre még megírta a lap, hogy csupán jól behatárolható politikai, katonai és üzleti körök érdeke a háború, miközben a hazai munkások tömegei közt egyetlen ember sincs, aki egyetértene ezzel a politikával, hiszen nincsen okuk arra, hogy fegyvert fogjanak „szerb testvéreik” ellen, vagy maguk essenek azoknak áldozatul.<sup>18</sup> Talán a közösség erejével igyekeztek hatni az egyes tétovább olvasókra, miközben ezzel is nyilvánvalóan ellensúlyozni próbálták a háborús sajtó nyomasztó fölényét és a tömegekre kiterjesztett Szerbia-ellenes hangulatot. Kassák Lajos visszaemlékezése fényében viszont mégsem annyira csak néhány bizonytalan munkás győzködése lehetett a fenti állítás:

Az egyesületben és az utcán naponta érintkezem munkásokkal, és alig akad közöttük néhány, aki képes és hajlandó lenne komolyabb megmozdulásra a háború ellen. Beszélgetek, vitatkozom velük, és látom, hogy föl sem tudják fogni ennek a történelmi pillanatnak a jelentőségét. [...] Honnan gondolja hát a *Népszava* cikkírója, hogy a magyar proletariátus fölkészült és képes rá, hogy sorsdöntően beleavatkozzon a háború kérdésébe?! (KASSÁK 2010)

Ahogy szélesen kitágította a tudatos, békepárti munkások körét a *Népszava*, úgy abszolutizálta a magyarországi háborúellenességben vitt saját szerepét. Számos alkalommal kijelentette, hogy a teljes polgári sajtóval szemben kizárólag a szociáldemokrácia áll a béke pártján – egyszerűen nem véve tudomást például a *Világ* hasonló szellemű működéséről. Már a július 9-i vezércikkükben is így írtak izoláltságukról: „Egyes-egyedül a szociáldemokrata párt sajtója őrizte meg e vérködtől megmámorosodott őrzöngés közepette a maga nyugalmit és hidegvérét, politikai értelmességét és becsületességét. Politikai pártállásra való tekintet nélkül véért, bosszúért lihegett az egész polgári sajtó [...]”<sup>19</sup> Mindezzel amellet, hogy emelték saját erőfeszítéseik értékét, biztosították a *Népszava* bátor és hősiességét.

Az egymást követő 24-i és a 25-i címlapok nagy betűkkel szedett címei (*Ultimátumot küldtek Szerbiának!* és *Nem akarunk háborút!*) ugyancsak az *ők* és a *mi* egyértelmű elhatárolását fejezik ki, amire aztán az előbbi cikk szövege explicite is ráerősít.<sup>20</sup> A különállás kétszintű: egyrészt a társadalmon belül a háborúpártiaké (valamennyi parlamenti párt, a vezető katonai és üzleti körökkel kiegészülve) és a háborúelleneseké (a szociáldemokrata párt és a proletárság); másrészt a sajtóban a bűntársá lett háborús uszítóké (polgári sajtó) és a békét hirdetőké (szociáldemokrata sajtó). Sőt, július 25-én már az ország teljes népére (!) kiterjesztették a háborúellenességet, így a *Népszava* felelőssége óriási, hiszen a nép akaratát egymaga képviseli a nyilvánosságban:

<sup>18</sup> A háború réme kísért. *Népszava*, 1914. július 23. 1.

<sup>19</sup> Minden elnyomás ellen! *Népszava*, 1914. július 9. 1.

<sup>20</sup> Ultimátumot küldtek Szerbiának! *Népszava*, 1914. július 24. 1.

Az egész polgári sajtó és az egész osztályparlament a háború mellett üvöltött ma és csak egyetlen hang, a szocialista tiltakozás emelt szót a háború ellen. És mégis határozott hittel állítjuk, hogy az ország népének igazi közvéleményét ez az egyetlen hang fejezte ki. Egyetlen hang emelkedett csupán a háború ellen, de ez a hang volt az, amely a nagy tömegek érzését, véleményét és gondolkozását juttatta érvényre.<sup>21</sup> [Kiemelés az eredetiben.]

A *Népszava* e két ellentétes irányú törekvése, a tágítás és a szűkítés, végeredményben egy egészen látványos arányeltolódást eredményezett a társadalom és a társadalmat úgy-ahogy leképező sajtó között. A lap szerepének a valóságtól elrugaszkodott túlhangsúlyozása kétségkívül a szociáldemokrácia unikális voltának erősítését célozta, ami a közelgő parlamenti választások során hozhatott volna esetleg kézzelfogható eredményt a párt számára.

Július 23-án, csütörtökön, a jegyzék elküldésének estéjén Tisza tájékoztatót tartott a sajtó képviselőinek – a demarsot és az azzal kapcsolatos véleményét ismertette velük. A *Népszava* épp csak megemlítette ezt a találkozót;<sup>22</sup> de például a *Pesti Hírlap*, jóval nagyobb figyelmet szentelve az eseménynek, a jegyzék szövegét követően részletesen közölte Tisza arról szóló nyilatkozatát is.<sup>23</sup> A *Népszava* napokkal későbbi cikke szerint a miniszterelnök a Munkapárt klubjában ekképpen értékelte a találkozót július 24-én (amiről azonban a *Pesti Hírlap* már érdekes módon nem számol be):<sup>24</sup>

Örömmel állapítom meg, hogy a sajtó orgánumai pártkülönbőség nélkül olyan lelkesen, szépen, öntudatosan és hazafiasan teljesítették fontos földadatukat, hogy ezentúl is fenn akarom tartani velük a kontaktust és minden nagyobb esemény alkalmával magam kívánom informálni úgy, mint csütörtökön este. Az egyetlen kivétel a szocialisták lapja, amely ismét kizárta magát a magyar nemzet polgári közösségéből és hazafias együttérzéséből.<sup>25</sup>

Tisza valószínűleg a 24-én megjelent cikkekre utalhatott, amelyek sorában a *Népszava* az előző napon elküldött ultimátum kapcsán egyenesen gonosztevő bűnösöknek nevezi azokat, akik éppen háborúba viszik az országot: „A háborúveszedelem küszöbén a magyar proletárság nevében kijelentjük, hogy ennek az országnak a népe nem akar háborút és néprontó gonosztevőknek, a történelem szégyenfájára szögezendő bűnösöknek tartja a tragikus végzet földidézőit.”<sup>26</sup>

<sup>21</sup> Nem akarunk háborút! *Népszava*, 1914. július 25. 1.

<sup>22</sup> Csupán a másnapi vezércikkébe ágyazottan idézi Tisza itt elhangzott néhány szavát, miszerint: „ez nem olyan diplomáciai kilépés, amely akár további alkudozás, akár eszmecsere tárgya lehetne.” (Ultimátumot küldtek Szerbiának! *Népszava*, 1914. július 24. 2.)

<sup>23</sup> Tisza szavai a *Pesti Hírlap*-ban: „A szerb kormánynak meg kell fontolni, óhajtja-e ezeket a kívánságokat teljesíteni vagy nem, de ezek nem olyanok, amelyek akár alkudozás, akár hosszadalmas diplomáciai eszmecsere tárgyává volnának tehetők.” (Ultimátum Szerbiának. *Pesti Hírlap*, 1914. július 24. 1–3.)

<sup>24</sup> Szabó Dániel hívta fel erre a figyelmet: SZABÓ 2016: 256.

<sup>25</sup> Nem lelkesedünk a háborúért. *Népszava*, 1914. július 26. 9.

<sup>26</sup> Ultimátumot küldtek Szerbiának! *Népszava*, 1914. július 24. 3.

Mindenesetre Tisza 24-én elhangzott gondolatainak a megfogalmazása, miszerint az egyes lapok „hazafiasan teljesítették fontos feladatukat”, annak gyanúját veti fel, hogy a jegyzék szövegének előző napi ismertetésekor esetleg a másnap megjelenő cikkek véleményformálásával kapcsolatos elvárásait is „érezte” a sajtó képviselőivel. Ekkor már a *Magyarország* és a *Világ* is valamelyest visszafogottabb hangvételű vezércikkkel jelent meg a jegyzék átadását követően, ami erősítheti ezt a feltételezést. Buzinkay Géza is úgy véli, hogy „kellett, hogy legyen legalább informális beavatkozás a szerkesztői munkába, de ennek, ha olykor kikövetkeztethető is, nincs megfogható nyoma” (BUZINKAY 2016: 236).

A 25-i vezércikk még egy utolsó, kétségbeesett kiáltás volt a béke mellett, abba a hajszálvékony reménybe kapaszkodva (a józan észre, a nemzetközi becsületre, az értelmes előrelátásra és a humanitás eszméjére hivatkozva), hogy az ultimátumot esetleg nem követi majd szükségszerűen hadüzenet. A látnoki erejű cikk szerint

a szerb háború mögött olyan előre nem sejthető, hatásukban ki nem számítható katasztrófák rejtőznek, amelyek hatalmas birodalmakat boríthatnak föl, amelyek olyan világviságban robbanhatnak ki, hogy immár nem csupán egyes országok vagy uralkodó osztályok sorsáról, hanem ennek az egész mai társadalmi rendnek a megingásáról lehet szó.<sup>27</sup>

A *Népszava* „búcsúcíkké” a július 26-i lapszám címlapján olvasható *Kitört a háború!* címmel. A magyar szociáldemokrácia eddigi háborúellenes tevékenységének és a Monarchia háborús felelősségének újbóli súlykolását követően ugyancsak a várható hadüzenettel előálló új helyzetre készítik fel az olvasókat:

Ez a háború magával hozza a kivételes törvénykezés egész súlyát és az ágyúk szavával és a szuronyok erejével szemben el kell most némulnia egyelőre minden kritikának. Ma nem tehetünk egyebet, minthogy egyszerűen följegyezzük az eseményeket, számon tartjuk a történelem nyers anyagát. De a megpróbáltatásnak ez a keserű ideje el fog múlni és akkor újból nyíltan és nyersen meg fogjuk mondani a véleményünket mindarról, ami történt és történik, akkor a történelem nyers anyagát kíméletlen és rettenthetetlen igazságot szolgáltató történelmi kritikánk fogja földolgozni.<sup>28</sup>

A *Népszava* tehát a háború esetén életbe lépő cenzúrának engedelmeskedve a tárgyilagos közvetítő pozícióját vette fel a kényszerű döntés pillanatában; mindamelllett, hogy világosan emlékeztetett arra, hogy a most szükségszerűen elnémuló kritika a háború elmúlásával, utólag fogja pótolni a „kíméletlen és rettenthetetlen igazságot szolgáltató” értékelés most elmulasztott feladatát.

Végül a 9. oldal *Belföld* rovatában *Nem lelkesedünk a háborúért* címmel közlik Tisza István fent idézett 24-i intő szavait, büszkén vállalva a háborúellenesség vádját, s hogy

<sup>27</sup> Nem akarunk háborút! *Népszava*, 1914. július 25. 2.

<sup>28</sup> Kitört a háború! *Népszava*, 1914. július 26. 1.

egyetlen kivételként – azzal, hogy nem teljesítették a háborúra uszítás feladatát – kirekesztették magukat a „magyar nemzet polgári közösségéből és hazafias együttérzéséből”.<sup>29</sup>

## HÁBORÚELLENESSÉGTŐL A HÁBORÚ SZOLGÁLATÁIG

A *Népszava* 1914. július végi, augusztus eleji lapszámaiban két lépcsőben ment végbe a propagandára való átváltás. Először, július 27. és 29. között csak harcias háborúellenessége tűnt el fokozatosan. Miközben még rendre hangoztatják a békés elintézésbe vetett reményüket,<sup>30</sup> a *Válságos órák* című 27-i vezércikk, számot vetve a lap és a munkásság háborús feladataival, már az új helyzethez való alkalmazkodás útjait keresi, ami lényegében a háború elfogadását jelenti:

A földézett roppant válság természetesen a munkásosztályt éri legelső sorban és a legsúlyosabban. Elvtársainknak tízezrei fognak bevonulni a csapatokhoz és tömérdek család marad gyámolító, kenyérkereső nélkül. Természetesen szervezeteinket is súlyosan érinti annyi tagnak a távozása. Az itthon maradókra ebből az a kötelesség hárul, hogy megsokszorozott erővel támogassák szervezeteiket és sajtójukat. Ezek a mi legbecesebb fegyvereink, amelyeket épségben kell megőriznünk, hogy tovább küzdhessünk majd a jobb jövőért, egy olyan gazdasági és kulturális fejlődésért, amely a mostanihoz hasonló állapotoktól meg fogja óvni a nemzeteket.<sup>31</sup>

Tehát ahhoz a harchoz próbálják meg továbbra is biztosítani a támogatást és a forrásokat, amelyet az előző lapszámban már elnapoltak a háború utánra, s amelynek eszközeit, a munkásság szervezeteit és magát a *Népszavát* „megőrizni” az elsődleges feladatuk most.

A másnapi lapszám 2. oldalán is megjelenik egy felhívás *A szervezett munkásokhoz!* címmel, amely már jóval hosszabban és figyelemfelkeltőbb szedéssel adja a munkások tudtára ugyanezt. Ekképpen reflektálnak a lap helyzetére:

Roppant nehéz most a helyzete a mi sajtónknak. *Minden szocialista lapnak éltető eleme a szabad kritika, a szabad propaganda* és a mostani körülmények közt erről le kell mondanunk. Le kell mondanunk nemcsak azért, mert a törvény rendeli, hanem részben azért is, mert *ilyen válságos helyzetben mi sem akarhatjuk még a legigazságosabb kritikával sem megnehezíteni az intézők dolgát*, és mert az ilyen helyzet kritikára, a számonkérésre különben is terméketlen.<sup>32</sup> [Kiemelés az eredetiben.]

<sup>29</sup> Nem lelkesedünk a háborúért. *Népszava*, 1914. július 26. 9.

<sup>30</sup> Lásd pl.: Az első harc – az utolsó remény. *Népszava*, 1914. július 28. 1.

<sup>31</sup> Válságos órák. *Népszava*, 1914. július 27. 1.

<sup>32</sup> A szervezett munkásokhoz. *Népszava*, 1914. július 29. 2.

Fontos állomás ez, hiszen a hazai szociáldemokrácia ezzel lemondott a háború meg nem alkuvó, nyílt kritikájáról és a világbéke iránti, nacionalizmusok fölötti, mely elköteleződéséről.

A felhívás egyben a szociáldemokrata mozgalom és sajtó életben tartásának fontossága mellett érvel, mint amelyre a háború végeztével előálló új politikai és gazdasági helyzetben új feladatok, egyszersmind új lehetőségek várnak majd.<sup>33</sup> Ebből a perspektívából nézve az elhallgatásra a túlélés érdekében, a túlélésre pedig éppen a mozgalom távlati céljai miatt van szükség: „Nem szabad tehát egyet sem elejtenünk eddigi fegyvereink közül, nehogy majdan mindent előről kelljen kezdenünk.”<sup>34</sup> Azaz nem kockáztatható az egyik fegyver, a sajtó elvesztése, ami a cenzúra bevezetésével minden korábbinál komolyabban fenyegető, reális veszély lett.

Mindenesetre a korabeli olvasó már nem biztos, hogy ezt az üzenetet értette ki a szövegből, akkor sem, ha a *Népszava* mégiscsak talált valamiféle félmegoldást a békepártiság átmentésére. Egészen augusztus 2-ig minden lapszámban jelennek meg híradások Európa országainak háborúellenes tüntetéseiről.<sup>35</sup> Ezekre a hírekre csak még csalódottabb lehetett a magyarországi szocialista olvasó, s a *Népszava* talán nem reflektált kellőképpen arra a fontos különbségre, hogy ezek a háborúellenes tüntetések eleve a Monarchia és a Szerbia között kialakult hadiállapot következményei voltak, és a várható külpolitikai mozgások befolyásolására irányultak (SZABÓ 2016: 248). Magyarországon ekkor már a háború esetére szóló kivételes intézkedések voltak érvényben, amelyek tiltottak bármiféle sztrájkot, gyűlést, demonstrációt; bármiféle pacifista tüntetésre maximum a júliusi válság idején lett volna lehetőség.

Július 29-én a címlapon óriási betűkkel a cím: *Megüzenték a háborút!*, az igei személyrag még mindig nyilvánvalóvá teszi a különállást. A rövid cikk csak tényközlésekre szorítkozik, hangja semleges, egyformán mellőzi a háború kritikáját és a lelkesedést is. Ez az új, arctalan attitűd nagyjából betudható a cenzúra miatti kényszerű önkorlátozásnak, a fent említett minimális programnak. Augusztus első napjaiban azonban újabb fordulat következett, miután 1-jén híre kelt az orosz mozgósításnak és az ennek nyomában egyre-másra érkező hadüzeneteknek. Az augusztus 3-i vezércikkben már megjelenik a védelmi háború és a barbárság elleni háború tematikája:

A kozákcsizma azonban fölrúgta a békét, az orosz cárizmus rablótempója fölidézte a világháború rémségét. [...] Most már nem Szerbiáról van szó: az európai kultúra vívja harcát az orosz barbársággal. A kancsuka uralmát meg kell törni, az orosz zsarnokságot meg kell semmisíteni: ez az idők parancsa s e parancs jogosságára nézve ma már nincs és nem lehet nézeteltérés a szabadság hívei között. [...] Az európai kultúra fegyvereinek győzni kell a hóhércár kancsukái

<sup>33</sup> A szervezett munkásokhoz! *Népszava*, 1914. július 29. 2.

<sup>34</sup> Uo.

<sup>35</sup> Berlinben tilos a tüntetés. *Népszava*, 1914. július 29. 11.; Tüntetés Párisban a háború ellen. *Népszava*, 1914. július 29. 4.; Nem lesz európai öldöklés! *Népszava*, 1914. július 30. 1.; Anglia. *Népszava*, 1914. augusztus 2. 6.

fölött – a háborúnak ilyen kimenetelét kívánhatjuk orosz munkástevéreink érdekében is, mert a véres cár abszolutizmusának megdöntése az ő számukra is meghozza végre a kultúra, a szabadság és jog éltető levegőjét.<sup>36</sup>

A valódi ellenség tehát az elnyomó Oroszország, s ebben a küzdelemben nemcsak hazájukért, de az orosz testvéreikért is küzdenek a munkás-katonák.

A *Népszava* megtalálta a saját háborús értelemadását, amelyre a motivációt az orosz háború kitörése és a lokális konfliktus európai háborúvá szélesedése adta. Fontos különbség ugyanis a szerb háborúhoz képest, hogy itt már komolyan veszélybe került az ország területi integritása. A főszerkesztő, Garami Ernő 1916-ból visszatekintve ugyancsak ezt a pillanatot nevezte meg, amelyben már nem dönthettek másképp; döntését pedig így indokolja:

Az orosz beavatkozás pillanatában nálunk is megtörtént az, ami ugyanakkor megtörtént Ausztriában és Németországban, és ami megtörtént a német hadüzenet pillanatában Franciaországban: az invázió fenyegető rémének elhárítását a párt mindenáron való és legelső rangú feladatának ismerte el, ezt nyíltan ki is mondotta, és attól a pillanattól fogva mindentől tartózkodott, ami ennek útjába nehézségeket gördíthetett volna. [...] a veszedelemnek ez a pillanata egy csapásra háttérbe szorította azt a politikai kérdést: kié a diplomáciai felelősség, mely ország kormánya bűnösebb a háborúban? Közeledő ellenséges haderők megállítására nincs más mód, csak a fegyveres.<sup>37</sup>

Ez volt tehát a lap irányváltásának a befejező, második lépcsője.

## ÖNREFLEXIÓK

Ez után a fordulat után már szükségszerűvé vált, hogy magyarázatot adjanak olvasóiknak a lap hangjának megváltozására. Nyilván felismerték azt, hogy a lap fennmaradását nemcsak a betiltás, de a csalódott olvasók elvesztése is ugyanannyira fenyegeti. A címlapon közölt szerkesztői üzenet egy olvasói levél apropóján született meg. Jevremovits Mihály újpesti elvtárs levele, mely szerint nem fizet többé elő a lapra, mivel elégedetlen annak megváltozott tartalmával, 1914 októberében érkezett a *Népszava* kiadóhivatalába.<sup>38</sup> A következő választ kapta:

<sup>36</sup> Világháború küszöbén! *Népszava*, 1914. augusztus 3. 1.

<sup>37</sup> GARAMI 1916: 16.

<sup>38</sup> Mivel nem maradt fenn a *Népszava* archívumában, könnyen lehet, hogy fiktív levélről van szó, persze nyilván sok hasonlót kaphatott a lap (ERÉNYI – MUCSI – S. VINCZE 1966: 36).

Jevremovits elvtárs azt hiszi, hogy ez csak a mi akaratunkon fordul meg. Mi ellenben tudjuk, hogy ez [ti. hogy a lap olyan legyen, mint volt a béke idejében] lehetetlen, s legföljebb csak egy napig tehetnők meg, mert a következő napon az 1912. LXIII. tc. 11. §-a alapján a minisztérium betiltaná a Népszava megjelenését. S így Jevremovits Mihály ez esetben sem olvashatná tovább a Népszavát. Ő tehát mindenképpen elveszett a számunkra.<sup>39</sup>

Sokkal fontosabb viszont, hogy az üzenetben céloznak rá, hogy nem feltétlenül azt írják a lapban, amit valójában gondolnak: „Ha a sajtóban szükséges szabad bírálatról, ha a sajtószabadságról azt állapítják meg, hogy a »hadviselés érdekeinek« ártalmára van: akkor bele kell nyugodnunk [...], hogy nem írhatjuk azt, amit egyébként talán írnánk, s amit önök olvasni szeretnének.”<sup>40</sup> Majd megemlíti két szocialista pártlap, a német *Vorwärts* és a francia *L'homme Libre* betiltását, és hosszabban idéznek a cenzúratörvényt kiegészítő 12001/I. M. E. rendelet szövegéből.

A munkásmozgalom történetének szempontjából persze korántsem csak az a kérdés, hogy a *Népszavában* hogyan viszonyult egymáshoz a cenzúra, a haza önvédelmi kényszere és a lap átmentésének óhaja. Ennél jóval fontosabb az Internacionálé és a háború viszonyára rákérdező, időközben gyakorlativá vált elméleti kérdés megfogalmazása. A mozgalom átmentésének igénye és a közös harc háború utáni folytatásának ígérete nem bizonyulhatott elégségesnek, hiszen a szociáldemokrata pártok Európa-szerte hasonló háború eleji magatartása az Internacionálé bukását, de legalábbis olyan mulasztását jelentette, amely a folytatás érdekében elkerülhetetlenné tette a szembenézést.

A *Szocializmus* című folyóirat első háborús száma, amely összevont számként, 1915 májusában jelent meg, viszonylag korán alkalmat adott az önreflexióra. A *Népszava* főszerkesztője, Garami Ernő a következő alapállással indít *Az Internacionálé és a háború* című (ön)provokatív írásában:

Az ausztriai és a magyarországi szociáldemokrata pártok, amelyek a hadüzenet órájáig legelősebben szembehelyezkedtek a monarchia szerb-politikájával és azt súlyosan megbélyegezték – Oroszország beavatkozásának pillanatában a cár birodalmának közelgő hadseregét a maguk ellenségének, visszaveretését és legyőzését a nép és a demokratikus fejlődés érdekeinek tekintették!<sup>41</sup>

Kérdésfelvetései lényegében egybevágnak a fejezet legfontosabb kérdéseivel:

Mi történt? Hogyan lehet a háborút megelőző magatartást összeegyeztetni a későbbivel? Hogyan lehetséges, hogy a háború pillanatáig egységesen, egymás mellett és kormányaikkal szembenálló szocialista pártok egy csapásra egymással szembe és kormányaik mellé kerültek?

<sup>39</sup> Szerkesztői üzenet. *Népszava*, 1914. október 3. 1.

<sup>40</sup> Uo.

<sup>41</sup> A folytatásban hangzik el a tanulmány mottója: „Mintha Goethe Mefisztójának bűvös szava hangzott volna el” – s itt következik az idézet (GARAMI 1915: 436).

Humburg volt-e a háborút megelőzően tanúsított nemzetközi szolidaritás, avagy nem meggyőződésből, hanem csak kényszerből fakadt a háború óta tanúsított magatartás? Vagy volna-e mégis mód e két szélsőség egységes magyarázatára? Lehetne-e mégis összeegyeztetni e rettenő ellentmondásokat? Sértetlen épségben menekülhet-e ebből a válságból az osztálytudatos proletárság nemzetközi együtttérzése és összetartása?<sup>42</sup>

Garami elsősorban a munkásmozgalom jövője szempontjából kívánja átgondolni a fenti kérdéseket, hiszen ezek a háborús tapasztalatok aligha tesznek lehetővé újrafogalmazástól és változtatásoktól mentes kontinuitást; s ebben a fő dilemmát a szocialista pártok szerveződése adja: egyáltalán megmaradhatnak-e a nemzetköziség platformján, vagy esetleg nemzeti munkáspártokká kell-e alakulniuk?

A cikk főbb megállapításai a következők: a szocialista pártok minden országban teljes erővel küzdöttek az imperialista politika és a militarizmus, valamint ezek következménye, a háború ellen. Az Internacionálé, a nemzetközi szocialista kongresszusok határozatai azonban nem mondták meg, hogy mi a teendő ebben az esetben, ha valóban kitör a háború. Például az 1907. évi stuttgarti határozat csak a háború kitörésének megakadályozására szólítja fel a munkásokat és a képviselőket, illetve arra, hogy ha mégis bekövetkezik, kötelesek sákra szállni annak minél gyorsabb befejezéséért.

Garami ezt a hiányt annak tudja be, hogy ha szó esett volna a háború kitörése esetére szóló teendőkről, az a nyílt beismerése lett volna háborúellenes tevékenységük gyengeségének (hiszen, ha az elég erős, a háború ki sem törhet). De valószínűleg kitérő volt már akkor is, hogy „nincsen szocialista párt, amely a meglévő, a valósággá vált háborúval szemben ne volna kénytelen a minden háborúra egyaránt vonatkozó elvi ellenszegülés álláspontjáról rátérni a valósággá lett speciális háború körülményeinek megvizsgálására és méltánylására” (GARAMI 1915: 439). Erre figyelmeztető jel volt August Bebel<sup>43</sup> kijelentése, miszerint a német szociáldemokrácia védelmi háború esetén a haza védelmére fog kelni (uo.).

Garami ítéletében valamennyi szocialista párt megtette a kötelességét a háború megakadályozására, s köztük éppen Németország, Ausztria és Magyarország pártjai fordultak szembe legélesebben a Monarchia háborút siettető politikájával. Az Internacionálé megpróbálta feltartóztatni a háború terjedését: a nemzetközi iroda július 29-én tartott ülése az eredetileg csak a következő hónap végére, Bécsbe tervezett nemzetközi kongresszus gyors párizsi összehívását határozta el. Erre ugyan már nem kerülhetett sor az események felgyorsulása miatt, de a hadüzenetekig valamennyi párt minden erejével a béke fenntartásán dolgozott: megpróbáltak befolyással lenni saját kormányaikra a parlamentben, a sajtóban és az utcán, béketüntetések formájában is.

A háború ténye azonban mást jelent – mondja Garami –, mint a háború veszedelme. Azt, hogy a háborúellenes Internacionálé egysége miért hullott darabokra a háború ki-

<sup>42</sup> GARAMI 1915: 436–437.

<sup>43</sup> August Bebel (1840–1913), az „Arbeiterkaiser”, azaz a „munkáscsászár”: marxista politikus, a szervezett németországi szociáldemokrata munkásmozgalom alapítóinak egyike.

törésének pillanatában, az ellenséges invázió reális veszedelmével és az általános védkötelezettséggel magyarázza. Az előbbi megakadályozásának egyetlen módja a fegyveres lehet, míg az utóbbi a győzelemre való törekvést teszi szükségsszerűvé, hiszen az „a nép szemében a nép katonává lett fiainak a javát, a megkímélését jelenti” (GARAMI 1915: 444–445).

Mindent összevetve egyértelműen látszik az, hogy a szerb háború, a részleges mozgósítás és az ekkor életbe lépett cenzúra egyelőre csak a háború kritikáját némította el. A háborúellenesség számára az igazi fordulópontot az orosz háború hozta el, méghozzá az általános mozgósítással és az ország területi integritásának veszélybe kerülésével: a háború ellenzése az új körülmények között gyakorlatilag értelmetlen lett, jelszavaik pedig érvénytelenekké váltak. A szocialista mozgalom a háborút a kapitalista rendszer szükséges velejárójaként és bűneként láttatta és értelmezte, a jelenlegi háborúban pedig a kapitalizmus bukásának és a proletariátus felemelkedésének lehetőségét látta. Ekképpen a mozgalomnak két célja lehetett: az ország védelmében való részvétel és a mozgalom átmentése a béke idejére.

## FORRÁSOK

- A fekete-sárga bolondokháza. *Népszava* 1914. július 2. 1.  
 A háború réme kísért. *Népszava* 1914. július 23. 1.  
 A szervezett munkásokhoz. *Népszava* 1914. július 29. 2.  
 A történelem félhivatalos lehelete. *Népszava* 1914. július 22. 1–2.  
 Anglia. *Népszava* 1914. augusztus 2. 6.  
 Az első harc – az utolsó remény. *Népszava* 1914. július 28. 1.  
 Berlinben tilos a tüntetés. *Népszava* 1914. július 29. 11.  
 Fél lábon állva, arccal a falnak... *Népszava* 1914. július 3. 1.  
 Háborút!? *Népszava* 1914. július 16. 5–7.  
 Kitört a háború! *Népszava* 1914. július 26. 1.  
 Minden elnyomás ellen! *Népszava* 1914. július 9. 1–2.  
 Nem akarunk háborút! *Népszava* 1914. július 25. 1–2.  
 Nem lelkesedünk a háborúért. *Népszava* 1914. július 26. 9.  
 Nem lesz európai öldöklés! *Népszava* 1914. július 30. 1.  
 Népjogok vagy bombák útján. *Népszava* 1914. június 30. 1–2.  
 Statárium, népöldöklés, háború. *Népszava* 1914. július 1. 1–2.  
 Szerbia és Ausztria–Magyarország. *Népszava* 1914. július 21. 4–5.  
 Szerkesztői üzenet. *Népszava* 1914. október 3. 1.  
 Tüntetés Párisban a háború ellen. *Népszava* 1914. július 29. 4.  
 Ultimátum Szerbiának. *Pesti Hírlap* 1914. július 24. 1–3.  
 Ultimátumot küldtek Szerbiának! *Népszava* 1914. július 24. 1–3.  
 Válságos órák. *Népszava* 1914. július 27. 1.  
 Világháború küszöbén! *Népszava* 1914. augusztus 3. 1.

- GARAMI Ernő (1915): Az Internacionálé és a háború. *Szocializmus* 8(10–12). 436–453.
- GARAMI Ernő (1916): Magyarország és a háború. *Szocializmus* 9(1). 10–17.
- ERÉNYI Tibor – MUCSI Ferenc – S. Vincze Edit (szerk.) (1966): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai IV/A*. Budapest.
- KASSÁK Lajos (2010): *Egy ember élete* [https://reader.dia.hu/document/Kassak\\_Lajos-Egy\\_ember\\_elete-2675](https://reader.dia.hu/document/Kassak_Lajos-Egy_ember_elete-2675) (Letöltés ideje: 2020. május 20.)

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUZINKAY Géza (2016): Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt. In: BERTÉNYI Iván – BOKA László – KATONA Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 231–246.
- HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris, Budapest.
- LITVÁN György (2004): A sajtó áthangolása 1914 őszén. *Századok* 138(6). 1462–1467.
- MUCSI Ferenc (1984): Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 27(1–2). 192–202.
- SZABÓ Dániel (2016): A magyarországi sajtó a háború kitörésekor. In: BERTÉNYI Iván – BOKA László – KATONA Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 247–256.
- TAKÁCS Róbert (2017): Sajtó és propaganda a háború idején. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja*. Napvilág, Budapest. 9–35.
- VARGA Lajos (2010): *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon*. Napvilág, Budapest.

Halmos Károly

## Mentális örökség – szociális viselkedés: Az „eltorzult magyar alkat” toposz mérlegelése<sup>1</sup>

[ • ]

### BEVEZETÉS

A Bibó István 1948-ban megjelent híres tanulmányának (1948/1986) címében szereplő kifejezéspár első fele önmagában is ismert szófordulattá vált (második felében pedig a magyar történelmet minősíti zsákutcásnak). Magam egy formálódó kutatás kapcsán térek vissza a toposz újragondolásához. A kutatás a szociális kohézió kérdését tenné górcső alá, a szociális kohéziót Émile Durkheim *erkölcsi sűrűség* fogalmához hasonlóan elgondolva (1893/2001: 259–265). A kutatást elindító gondolat az, hogy sokat foglalkozunk a társadalom tagoltságával, de azzal kevésbé, mi is tartja össze az emberi társulásokat, közösségeket s végső soron a társadalomnak nevezett óriási méretű makroszintű társulást; pontosabban: a kérdés az, mi tart össze egy társulást, közösséget, társadalmat jobban, és egy másikat kevésbé. Nyilvánvaló, hogy a kohézió nem a tagoltság hiánya, de nem is pusztán egymáshoz illeszkedés (integráció). Valójában a kohézió nem is annyira állapot (az inkább a sűrűség volna), hanem folyamat. Változásként tekintve is fenntartható, hogy a kohézió nem a tagolódással ellentétes folyamat. S ha nem az, akkor nem is szabad eleve párhuzamokat és léptékbeli azonosságokat feltételeznünk köztük. Gyanúm szerint a kohézió léptéke más, mint a tagolódásé. Ez utóbbi gyors és öngerjesztő folyamat, az előző lassú, felhalmozást igénylő, de nem öngerjesztő. Míg a társadalmi tagolódás rövid idő alatt képes változni, például az iparosodás hatására, addig a kohézió erősödése évszázados léptékű. Hajtóereje sem valami eldologiasult objektíváció, mint például a tőke, hanem inkább lelki, társas-lélektani. Gyanúm szerint a kérdést a valláson keresztül lehetne jól vizsgálni. A *szociális fegyvelmezés* hazánkban kevésbé elterjedt fogalmát az elemzési keretbe vonva vetem föl a vallásosság különböző formáinak szerepét a társadalmi diszkordancia történeti megértésében. Nem a szekularizáció megléte vagy hiánya érdekel, és nem is a felekezetek elkülönöződése, hanem a hit megélése vagy külsődlegessége. A vallásosság fogalmán nem felekezetiiséget, és nem is az ateizmus ellentettjét, hanem a hit megélésének módját értem. Bármilyen intim jelenség legyen is ez, vizsgálható a hermeneutika és a források kritikáján alapuló történetírás segítségével.

<sup>1</sup> A tanulmány NKFI-132451 számú, „A professzionalizáció története Magyarországon, a 19–20. században európai kontextusban” című kutatás támogatásával készült.

Ennek a vizsgálatnak egy előzetes kis részét kívánom még csak nem is elvégezni, de legalább elkezdni. A megfelelő magyarázatnak nemcsak a magyarországi társadalom (társadalmak) esetét kell tudnia értelmeznie, hanem meg kell felelnie a nemzetközi összehasonlítás követelményeinek is. Meg kívánom mutatni, hogy Bibó István annak idején milyen fogalmi jellegzetességeket társított a szóképhez. A fogalmi rekonstrukció alapján könnyebb lehet elmondani, mi az, ami miatt érdemes lehet ismét a kollektív alkathoz fordulni, de oly módon, hogy közben törekszünk a módszertani individualizmus elvének megtartására. A távlatot illetően, Bibó művét kifejezetten prezentista megfontolásokból olvasom újra. Keresem a választ arra, mi lehet az oka annak, hogy a magyar társadalom tartósan a horizontvesztés, a morális pánik és a közéleti radikalizmus állapotában leledzik.

## AZ „ELTORZULT ALKAT” TOPOSZ VELEJE BIBÓNÁL

Bibó István életművének egyik kutatója, Balog Iván dekonstrukció és diskurzus ellentéteként foglalja össze a tárgyalt Bibó-esszé jelentőségét, ugyanis abban a szerző Magyarországra alkalmazza a nemzeti alkat metaforájának *A német hisztéria* című tanulmányban megkezdett dekonstrukcióját, miközben megmarad az „alkat-diskurzusnál” (BALOG 2011). Bibó megállapítja, hogy a magyar alkat kérdése a 20. században vált nemzeti kulcskérdéssé, ahogy az más nemzetek esetében is történt. A jelenség a két háború közötti időben „tragikus vonást is felvett” (BIBÓ 1948/1986: 571).<sup>2</sup> Bibó a jelenséget magát a következőképpen fogalmazza át: „a magyarság olyan útra lépett, olyan formákat vett fel, olyan hatásokat fogadott be, melyek alkatának belső sajátosságaival ellenkeznek” (BIBÓ 1948/1986: 572).

Rámutat arra, hogy ez nem csak idegen hatás révén következhetett be. Az *alkat* fogalmának használatából következően nem könnyű a Bibó-szöveg alapján megmondani, mi is az a *magyar*, de a szerző egy helyütt „társadalmi elnyomás”-ról (BIBÓ 1948/1986: 572) beszél, ami így megengedi a *magyar* „szociologizáló” értelmezését. A gondolatmenet ezek után (és ez nem magától értetődő logikai lépés) összekapcsolja a társadalmat és a nemzetet.<sup>3</sup> Nagyon fontos lépés ezek után, hogy az eddigi közösségialkat-rekonstrukciót Bibó az egyénekhez kívánja kötni:

<sup>2</sup> Bibó ezt Németh Lászlónak tulajdonítva értelmezi: „hol veszett el a magyar a magyarban” (1948/1986: 571). Valójában már Németh László kicsit eltérő kérdése („Hogy veszett el magyar a magyarban?” [1940: 7]) is hivatkozás, Farkas Gyulán (1938) keresztül Adyra. Adynál azonban kevésbé pesszimista fordulat olvasható: „Most alszik a magyar a magyarban” (1923: 5).

<sup>3</sup> A „magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt [...]” (BIBÓ 1948/1986: 573)

hogyan függenek össze, miben egyeznek és miben különböznek [...] az egyéni alkat és a közösségi alkat kérdései. [...] A határ nagyon egyszerű. Lelke, tudata, félelme, cselekedete csak az egyénnek van. A közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan ezek az egyéni adottságok összetevődnek. (BIBÓ 1948/1986: 612)<sup>4</sup>

Az iménti ingadozás, amit a *nemzet* és a *társadalom* kifejezések kevert használatában már észlelhettünk, nem véletlen. Bibó István határozottan különbséget tesz nemzeti jelleg (másként: magyarság) és nemzeti közösség között. Ez utóbbi vonatkozásában az alkat „olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik” (BIBÓ 1948/1986: 619).

Ezt a közösségre alkalmazva: „az alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg” (BIBÓ 1948/1986: 619).

Összegezve az eddigieket, Bibó István megkülönböztet egy elvontabb alkatot (valamiféle szellemet) és egy olyat, amely az egyénben testesül meg (ez talán habitusnak, viselkedésmódnak vagy mentalitásnak, észjárásnak volna nevezhető). A klasszikus honpolgáriság elvének megfelelően az alkat a politikában (a közösségi feladatok megoldásának módjában) ölt formát. Bár az elveket illetően hangsúlyozza, miszerint a politika „nem a politikusok működését magában” jelenti, a történeti folyamatot illetően mégis számot vet a modern politika működésének aszimmetriájával:

[A] magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket, vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna. (BIBÓ 1948/1986: 573)

Érdemes modellszerűen végiggondolni ezt az idézetet. A politikai közösség nagyobbik része, a választóközönség próba szerencse alapon válogatja ki azokat, akiknek képviselői felhatalmazást ad. A mandátumot megszerzők szintén próba szerencse alapon megkísérlik kifejezni és megtalálni a közösség jövője felé vezető utat. Ez így meglehetősen entrópiikus folyamatnak látszik, jóllehet a szöveg azt sejteti, hogy kialakulnak bizonyos visszacsatolások, amelyek eredményeként a közösség (nemzet) sikeres, erős lesz – vagy éppen sikertelenné válik és elerőtlenedik. A siker történelmi példáiként az angol és a francia nemzetet említi, melyek „a maguk mai ismert alkatát éppen oly módon alakították ki, hogy egy történelmi pillanatban addig kialakult alkatukkal, addigi közösségi orientációjukkal bizonyos fokig szembe fordulva egészen nagy közösségi vállalkozásokba fogtak bele” (BIBÓ 1948/1986: 616).

Meg kell mondani, a „vállalkozás” szóképe nem teljesen illeszkedik a felhatalmazási elképzeléshez. A politikáról szóló első leírás a néphatalom elvén nyugszik. A választóközönség az „uralkodik, de nem kormányoz” elve alapján hatalmával élve bízta meg

<sup>4</sup> De nem föltétlenül összeadódnak!

politikusait. A vállalkozás képe a hatalom tekintetében fordított: az innovatív vállalkozó bérel magának termelési tényezőket, köztük munkaerőt, amelyet utasíthat.<sup>5</sup> Mondhatnók: kormányoz, legitimitás nélkül.

A történelmi jelenségek szintjére szállva a tömör leírás a következő:

[Az] ország, történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történelmi pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa. (BIBÓ 1948/1986: 573)

A magyarázat kétrétegű. Egyrészt kulturális jelenség. Mint Bibó távolságtartóan mondja, Németh László szerint<sup>6</sup> az 1860-as évek irodalmi folyóiratainak gondjai a magyar szellem láthatatlan katasztrófájának tünetét jelentették volna. Az irodalomtörténeti folyamatok mögött mélyebben ható tényezők állnak. „A bajt valahol az egész közösség feltételeinek és tájékozódásának a megváltozásában kell keresnünk” (BIBÓ 1948/1986: 581).

A kulturális jelenség mellé egy politikai-szociológiai magyarázatot társít, bár az oksági kapcsolat aligha lehet világos:<sup>7</sup>

Az 1848–49. évi magyar forradalom bukásának nagy megrázkódtatása a magyarság politikai, társadalmi és értelmiségi vezető rétegeibe két döntő, s mindjárt hozzátehetjük, félrevezető tanulságot rögzített bele a tapasztalat kitörölhetetlen élességével. Az egyik tanulság az volt, hogy a Habsburgok birodalma olyan európai szükségszerűség, melynek hatalmi köréből sikeresen nem vonhatjuk ki magunkat, mert hiába próbálnók széttörni, egész Európa együttes erővel rakná újból össze. Ez így már akkor sem volt igaz, még kevésbé volt örök igazság. A másik döntő és megtévesztő tanulság az volt, hogy ha netalántán mégis sikerülne a Habsburgok birodalmát szétrobbantani, akkor vele együtt törne darabokra a történelmi Magyarország is, melynek soknyelvű nemzetiségei 1848–49-ben világosan megmutatták elszakadási szándékukat. Ez viszont nagyjából igaz volt, ezen azonban végsőleg a Habsburg Birodalom fennmaradása sem segíthetett. A magyar nemzeti értelmiség azonban e két megrendítő tanulság hatására elvesztette a vállalkozó kedvét [...] (BIBÓ 1948/1986: 581)

Veretes szöveg. Annak ellenére, hogy az érvelés végéről visszatekintve nem is teljesen világos, miért folyamodott Bibó az alkat képzetéhez. Talán a politikai nemzet túlságosan

<sup>5</sup> „Ő [ti. a vállalkozó] »vezeti« új pályákra a termelési eszközöket. Ezt azonban nem úgy teszi, hogy meggyőzi az embereket terve megvalósításának célszerűségéről, vagy hogy politikai vezetők módjára bizalmat kelt saját vezetése iránt [...] hanem úgy, hogy megvásárolja az embereket vagy szolgálataikat, hogy azután saját belátása szerint használja fel őket.” (SCHUMPETER 1980: 138)

<sup>6</sup> Németh esszéje (1939) valójában Farkas monográfiájára (1938) reflektál.

<sup>7</sup> Farkas (1938), az irodalmár inkább az irodalom termelési és fogyasztási közegének megváltozását látja a jelenség mögött, mindezt – a korban nem ritka módon – faji nyelvezettel előadva.

is üres, túlságosan is megfoghatatlan volt. Talán az alkat képzetével individualizálni lehetett a kollektívumot, és be lehetett kapcsolni a népszellemet. Inkább az az érdekes, hogy Bibó írásából az derül ki, szerzőjének nem is az alkat fogalmára volt szüksége. Ha már valamire, akkor inkább a magabiztosságra, hiszen történelmi vonalvezetése szerint inkább ez utóbbi – amit Bibó vállalkozó kedvnek nevezett, ma már inkább vállalkozó szellemnek mondanánk – veszett el.

Annak, aki történelemértelmezési segédkönyvként olvassa, rá kell jönnie, hogy Bibó a kulcshelyen, az egyéni és közösségi alkat kérdésénél nem ad kielégítő választ, ugyanis is geopolitikai kényszerűségekkel érvel. Ezzel a váratlan fordulattal azonban éppenséggel szembemegy korábbi elgondolásával, hogy tudniillik az alkat felhatalmazók és felhatalmazottak összjátékában mutatkozik meg. Arról ugyanis az eddigiekben nem volt szó, hogy mi van, ha geopolitikailag lezárul a cselekvési horizont. Bibó István válasza közvetetten az, amit az angol és francia nemzetről szólva felhoz, hogy ugyanis föl kell adni az addigi hagyományokat, s helyükbe hirtelen valami egészen mást kell beépíteni. Kérdéses azonban, hogy az általa felidézett helyzetekben (a puritanizmus kialakulása, a francia forradalom) tényleg beszélhetünk-e a cselekvési horizontok lezárulásáról.

Van azonban egy céloom szempontjából fontos passzusa a szövegnek. Bibó, tanulmánya vége felé, visszatér az alkat és a külső hatás kérdésére.

Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. [...] Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek [...] úgy [asszimilálnak – HK], hogy világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belekerül ennek a közösségi életnek a sodrába. (BIBÓ 1948/1986: 616)

Amit Bibó – talán Svájcban töltött idejére emlékezve – megpendít, az a személyközi kapcsolatok rendezettsége és a másodlagos közösségek ereje. A szemelvényt kommentálva el kell gondolkodnom, miként jellemezhetők a „kiejteni, köszönni, udvarolni” szokásai. Etikettszerűek volnának? Valójában nem, mert etikett alatt a színlelt, érdek-, de legalábbis szerepelvű viselkedési szabályokat szokás érteni.<sup>8</sup> Homogenitás volna? Annál sokkal változatosabb tevékenységekről van szó. Ezért választottam a rendezettséget mint jellemzőt, ami utal a szabályszerűségekre, és lehetőséget teremt a tudatosításra. Ha az imént az etikett kifejezést elvettem, akkor az erkölcsi technika vagy erkölcsi készség kifejezést javaslom.

<sup>8</sup> Az üzleti főiskolák országismereti tananyagai ma is gyakran arról szólnak, miként kell viselkedni, hogy jó üzletet tudjunk kötni.

## A TOPOSZ TOVÁBBGONDOLÁSA

Ezen a ponton elszakadok Bibó Istvántól, és egy fordulatát facsargatva másfelé folytatom a gondolatmenetet. A „kiejteni, köszönni, udvarolni” mind a mindennapi élet ténykedései, még ha az udvarlás jellemzően nem mindennapos is. Egy személy, egy család és (esetleg vagy) egy másodlagos közösség adják a közeget. A kiejtés és a köszönet jó eséllyel társasági közegben történnek, a közösség normaszabó ereje tehát könnyen érvényesül. Az udvarlás már intimebb tevékenység, de – a 20. század közepéig – nem csupán két személyre tartozik. Ha azonban olyan viselkedést, ténykedést keresünk, amelyik az alkatról még erősebben árulkodik, akkor olyan helyzetre kell fókuszálnunk, ahol föltételezhetjük, hogy a személyek tevékenysége tényleg bensővé vált önfelügyeleten alapul. Ilyen lehet például a népesség szaporodási önszabályozása. A megelőző fékek Malthus által kifejtett (1826/1902: 455–478) rendszerének, a háztartásformálódásnak és a demográfiai átmenetnek az összefüggésére gondolok.

A demográfiai átmenet egy statisztikailag leírható folyamat vagy elmélet. A jelenséget formálisan leíró logisztikus görbe arra utal, hogy az átmenet során előbb öngerjesztő, majd öncsillapító folyamatok mennek végbe. Igen ám, de a változás időléptéke oly nagy, hogy az egyes személyek nem tudhatnak célzatosan részt venni a visszacsatolásban, csak számtalan egyed valami által vezérelt ténykedése fog valamilyen, ilyen vagy olyan kimenetet eredményezni. Az átmenet a különböző országok között jellegzetes eltéréseket mutat. Míg Angliában az átmenet már a 18. században elkezdődött, sokáig tartott, és nagy népességnövekedést eredményezett, addig hazánkban jóval később kezdődött, rövidebb ideig tartott, és az eredményezett növekmény is jóval kisebb volt.

Sok mindent nem tudunk e folyamatról. A különbözőségeken azonban (nem föltétlenül oki) összefüggést mutatnak olyan változókkal, mint a családnagyság és -szerkezet, az individualitás és a közösségi fegyelmezés mértéke. Első látásra főként az utóbbi kettő mond ellent egymásnak. Pedig ismert helyzetek azok, amikor egy közösség célja a tagok személyiségének, önbecsülésének önfenntartásának a támogatása. Elég csak emlékeztetni azokra az E. P. Thompson által leírt szociotechnikákra (2007: 392–497), amelyek a hitéletből (például a metodizmusból) eredeztethetők, és végül az öntudatos angol munkásosztály kialakulásához vezettek.

Itt jutottam vissza a Bevezetőben megpendített gondolathoz, miszerint a kohézió és a tagolódás eltérő léptékű fogalmak. Hajnal István *Az újkor története* című munkája vége felé az angol munkásosztály kialakulása kapcsán azt kérdi:

Ki is képzelhetné, hogy a csupasz munkabérért, ha jobb életet nyújthat is, elhagynák a tömegek megszokott környezetüket, amelyben most már ugyan talán nincs is több földjük-házuk tájkánál, de az emberekben még mindig él a társadalmi összetartozás, kölcsönös kötelezettség érzése? (HAJNAL 1936/1988: 592)

Hajnal István ezt a (titokzatos kifejezéssel) szakszerűségnek nevezett szerveződési elvvel magyarázza: „Egy felső szervezet alakult ki tehát az angol gazdasági életben, a dolgoztató szakszerűség” (HAJNAL 1936/1988: 590).

Ugyanakkor ez a kifejezés a műhöz csatlakozó irodalmi tájékoztatóban csak kétszer fordul elő, és egyik helyen sem meghatározandó fogalomként.<sup>9</sup> Mivel most nem a hajnali kategóriarendszer bírálata a cél, elég azt észrevenni, hogy az időtáv hosszú – messzebbre nyúlik vissza, mint akár az angol kapitalizmus kialakulása: „Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket” (HAJNAL 1936/1988: 592).

Ha viszont a prekapitalista korban járunk, és nem a marxi tényezőket, a „hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak” együttesét tesszük meg a „valóságos történelem” főszereplőjének (MARX 1867/1949: 772), hanem éppen azt keressük, mi az, ami miatt még mindig van történelem, akkor kénytelenek vagyunk a kora újkor nagy szellemi átalakulásai felé fordulni. Nem a magaskultúra alkotásai felé, nem is az emberek hitvilága felé, hanem abba az irányba, ahogy a vallásos élet megváltozik, ahogyan a hit megélése átalakul. Nem egy vallási közösségre és annak hittételeire kell rámutatni, miként azzal Weber (1904/1995) kísérletezett, hanem azokat a közösségi szerveződési módokat, technikákat kell megtalálni, amelyek ezt a lelki beállítódást hordozni tudták és átörökíthetővé tették. Nincs alkalom most részletesen kifejteni az evolúciós folyamat azon részleteit, amelyek által ez, és nem valamilyen másik szellemi folyamat tudott glóbuszunk észak-atlanti szegmensében megerősödni és elterjedni – annyira, hogy még hatóideje végén is (a 20. század közepéig, pontosabban a második világháború utáni baby boom nemzedék beéréséig), ha másként nem is, de legalább civilizációs készségek halmazaként szabályozta az európai életet. Természetesen nem egyformán mindenütt. Hol jobban, öngerjesztő módon, hol kevésbé, mintegy zárványként. Ezeket a különbségeket volna hivatott a tervezett kutatás értelmezni.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADY Endre (1923): Alszik a magyar. In: ADY Endre: *Az utolsó hajók*. Athenaeum, Budapest. 5.  
BALOG Iván (2011): Bibó a dualizmusról. In: PÉNZES Ferenc és mtsai. (szerk.): *A szabadság felelőssége: Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 97–106.

<sup>9</sup> „A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az egzisztenciák [sic!] megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív »szakszerűség«.” (HAJNAL 1936/1988: 604); „Gustav Schmoller [...] igyekszik a hivatalnokság alakulását illetőleg általános elvi alapokat keresni, de ő is meglehetősen önmagából fejlődő, okszerűsödő és nem a társadalomszervezetből felnövő képződményt lát benne. A francia és az angol hivatalnokság különbségeit illetőleg határozott képet nyújt az irodalom, mégis a nélkül, hogy az adminisztratív és a célra irányuló szakszerűség lényegét értelmezné, a kollégiális rendszert ebből magyarázná, s ebből az angol állam funkcióinak szétválasztását is. A francia adminisztrációban nem látja meg tehát az »alkotmányos korlátokat«, viszont az angol képviselőben sem a szokásszerűt, az »üzemieset«.” (HAJNAL 1936/1988: 605)

- BIBÓ István (1948/1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok: 1945–1949*. Magvető, Budapest, 569–619, 895–903.
- DURKHEIM, Émile (1893/2001): *A társadalmi munkamegosztásról* (CsÁKÓ Mihály ford.). Osiris, Budapest.
- FARKAS Gyula (1938): *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban: 1867–1914*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- HAJNAL István (1936/1988): *Az újkor története*. (Egyetemes történet 3.) Akadémiai, Budapest. 1988.
- MALTHUS, Robert T. (1826/1902): *Tanulmány a népesedés törvényéről* (GYÖRGY Endre ford.). (Nemzetgazdasági Írók Tára 8.) Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- MARX, Károly [Karl] (1867/1949): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. 1. kötet. 1. könyv: A tőke termelőfolyamata* (RUDAS László és NAGY Tamás ford.). Szikra, Budapest.
- NÉMETH László (1940): Kisebbségben. In: NÉMETH László: *Kisebbségben*. Magyar Élet, Budapest. 7–94.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról* (Bauer Tamás ford.). KJK, Budapest.
- THOMPSON, Edward P. (1961/2007): *Az angol munkásosztály születése* (ANDOR Mihály ford.). Osiris, Budapest.
- WEBER, Max (1904/1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán és SOMLAI Péter ford.). Cserépfalvi, Budapest. 1995.

# TEHETSÉG ÉS TELJESÍTMÉNY

[•]



## „A zsidók átlag annyival okosabbak [...] mint mi”?

### A zsidók és a nem zsidók IQ-ja 1945 előtt<sup>1</sup>

[ • ]

A doktori védésem előtt elmentem a fodrászomhoz, ahol arról panaszkodtam, milyenek a disszertációmra beérkezett bírálatok. Erre az üzletben tartózkodó két remek férfiú, a fodrászom és a barátja, felszólított, hogy haladéktalanul ismertessem a téziseimet. Addig jutottam el, hogy a doktori munkámban azt a rejtélyt szeretném megoldani, miért voltak sok területen sokkal sikeresebbek a zsidók a nem zsidóknál a modernításban. A fodrászatban összeült ad hoc bírálóbizottság erre azonnal rávágta, hogy ne tovább, már a kiindulásom is rossz, mert valójában nincs itt semmiféle rejtély: a zsidók bizonyítottan intelligensebbek másoknál, ugyanis magasabb az IQ-juk, és ez az egyenlőtlenség érthetővé teszi az összes többi előnyüket.

Nos, beszélgetőpartnereim jól értesültek voltak, tisztábban voltak mindazzal, amit olvasni lehet az askenázi zsidók intelligenciaszintjéről. A témáról a legismertebb szöveget *A haranggörbe* (*The bell curve*) című nevezetes könyv egyik szerzője, Charles Murray írta. Arra jutott, hogy a kutatások szerint a zsidók IQ-ja magasabb minden más népcsoporténál, számszerűen 107 és 115 közé tehető átlagosan (MURRAY 2007: 122), és mások is hasonló következtetésre jutottak.<sup>2</sup>

Vajon mennyire tekinthetők magasnak ezek az értékek? Szerintem meglehetősen. Ha ugyanis az IQ tényleg az okosságot fejezi ki, akkor az átlagosan éles elméjű, 107-es IQ-jú zsidó a norma megállapításakor a teljes népesség 68%-ánál „pengébb”. Ha az átlagzsidónak mégis 110 az IQ-ja, akkor embertársai 75%-a nem rúg mellette labdába. Ha 115 az intelligenciahányadosa, akkor már az emberek 84%-ának jár túl az eszén.

A szakirodalom azonban tovább megy annál az állításnál, hogy a zsidók IQ-ja magasabb a többiekénél. Azt állítják a szerzők, hogy az is volt. A zsidó értelmi fölény múltja azokat a tudósokat foglalkoztatja, akik a zsidó sikerek szociobiológiai magyarázatának a hívei. Darwin evolúciós elmélete után nem sokkal megfogalmazott elméletük (LOMBROSO 1872/1998: 37; JACOBS 1886/1891: lv; LEROY-BEAULIEU 1893: 203) az, hogy a zsidók azért érthettek el szép sikereket a modernításban, mert premodern genetikai örökségük előnyös helyzetbe hozta őket. Ezek a kutatók az intelligenciát örökölhetőnek tartják,

<sup>1</sup> Az itt előadott érvelés teljes kifejtése a *Replika* című folyóiratnál jelenleg elbírálás alatt álló tanulmányban lesz olvasható (BOLGÁR 2020). A főcímben szereplő idézet Werner Sombartnak *A zsidók jövője* című könyvében található meg (1912/1921: 53).

<sup>2</sup> Pl. PINKER 2006; NISBETT 2009: 172.

a zsidó történelmet pedig eugenikai praxisnak látják, aminek során – például a pogromok vagy a műveletlenebbek kisebb házassági esélyei miatt – a zsidók közül a nem túlságosan eszeseknek csekélyebb sanszuk volt örökítőanyaguk továbbadására, így a zsidóság átlagon felül értelmessé vált, melyet a modern világban módja nyílt szocioökonómiai előnyökre váltania (WEYL 1966: 92–193; VAN DEN HAAG 1969: 13–22; WEYL 1989: 130–158; DIAMOND 1994: 292; PATAI 1977: 305–306).

Az elmélet hátránya, hogy kilátástalannak tűnik igazolni, mivel még azt sincs mód kideríteni, tényleg magasabb volt-e a premodern zsidók IQ-ja másokénál. Legfeljebb amellet lehet érvelni, hogy a modern zsidó siker elképzelhető genetikai örökségként, amennyiben sikerül kimutatni, hogy a zsidó IQ-előny azóta létezik, mióta csak az intelligenciát méri, vagyis az 1910-es évektől. És valóban, Nathaniel Weylnél, Raphael Patainál és Gregory Cochranról, illetve szerzőtársaiknál ezt olvassuk (WEYL – POSSONY 1963: 162–164; PATAI – PATAI-WING 1975: 146–149; COCHRAN – HARDY – HARPENDING 2006: 661). Ahogy Charles Murray megfogalmazta: *„a zsidók IQ-tesztje, mióta az első méréseket elvégezték körükben, szokatlanul magas intelligencia-szintet mutat”* (MURRAY 2007: 121–122). Ebben az írásban nem bolygatom azt a kérdést, hogy a magasabb intelligenciahányados kiválóbb értelmet, okosságot jelent-e. Annak viszont törekszem utánajárni, hogy valóban magasabbnak bizonyult-e a zsidók IQ-ja az 1945 előtti intelligenciaméréseken.

Mivel győzik meg erről a szerzők az olvasót? Nem sokkal. Az egyetlen kiterjedt vizsgálatot a korai tesztelési hagyományon a magukat faji realistának nevezők köréhez sorolható brit pszichológus, Richard Lynn végezte. (LYNN 2011: 75–78, 98–99, 152–157, 273–282, 316). Lynn 21, 1945 előtti publikációt tekintett át úgy, hogy mindig az adott kutatásban szereplő nem zsidó fehérek átlagát vette 100-nak.<sup>3</sup> Kérdéses azonban, hogy amit Lynn mért, jelent-e bármit is. A fő gond a szemléjével az, hogy változatos döntéseket hozott arról, kit tekint nem zsidó fehéreknek. Az egyik esetben például csak a harmadik generáció óta bennszülött amerikai fehérek mentek át a rostán. A Svédországban vagy Norvégiában született nagyszülők Amerikában született unokáit már túlságosan zsidónak vagy nem elég fehérnek találta erre a szerepre. Egy másik esetben viszont a legalább két éve Amerikában élő csehek és olaszok is megfeleltek a célra. A harmadikban az amerikai olaszok már nem. A negyedikben néhány zsidót is a nem zsidók közé számolt (JORDAN 1921: 19–31, 70–71; BERE 1924: 13–15, 38; SEAGO – KOLDIN 1925; PINTNER – MALLER 1937: 96, 99; ESTABROOKS 1928: 526). Nem következetes az sem, ahogyan Lynn a zsidókat meghatározta. Egy esetben csak az oroszországi zsidókat tekintette zsidónak, a romániaiakat nem (JORDAN 1921: 70–71). Ezenkívül számszaki hibák is terhelik áttekintését: 21-ből 5 esetben biztosan helytelen IQ-értéket adott meg (PINTNER – KELLER 1922: 214–215; GOODENOUGH 1926: 393–395; RIGG 1928: 254, BROWN 1944: 75). Például egy kutatásról azt állítja, hogy abban 800 tizenkét éves zsidó IQ-ja 102,5 volt. Ám a tanulmány valójában 250 tizenkét éves zsidót vizsgált, és a 102,5 nem az IQ-juk, hanem a teszten elért nyers pontszámuk volt (SEAGO – KOLDIN 1925: 566).

<sup>3</sup> Kivéve, ha a kutatásban nem szerepeltek nem zsidó fehérek.

Amivel tehát a múltbeli zsidó IQ-fölény a szakirodalomban adatolva van, az nem megbízható vagy nem ellenőrizhető. Nekünk kell ezért utánajárnunk, nem csak mendedmonda-e, hogy a zsidók IQ-ja a kezdetől kimagasló volt.

Először is megpróbáltam segíteni az eddigi ismereteink földrajzi féloldalasságán. Az irodalom ugyanis kizárólag az angolszász világra, jelesül az Egyesült Államokra és Londonra vonatkozik, noha a zsidók döntő többsége nem ezen a területen élt. A magam részéről azzal igyekeztem javítani a helyzeten, hogy megpróbáltam kinyomozni a zsidó IQ mérésének magyarországi történetét. Amit találtam, úgy összegezhető, hogy Magyarországon a zsidó eszességről sokat beszéltek, de keveset mérték.

A zsidó IQ mérése 1920-ban ugyan nem történt meg idehaza, de legalább akadt valaki, aki úgy tudta, hogy igen, és világgá is kürtölte a képzelt kutatás eredményeit. Drozdy Győző, kisgazda képviselő a nemzetgyűlésben azt állította, hogy Magyarországon a tízéves zsidó gyerekek IQ-ja majdnem 110. Azt is megmondta, hogy ezt Nagy Lászlónak, a gyermektanulmányi mozgalom vezéralakjának egy cikkéből tudja (NEMZETGYŰLÉSI NAPLÓ 1920: 142–145, 204–212). Nagynak valóban megjelent egy írása a középiskolások értelmi fejlődéséről, amelyben az arra a kérdésre adott válaszokat elemezte, hogy „*miért van most háború?*”. Csupán az hibáztott Drozdy történetében, hogy ebben egy árva szó sem esik a zsidókról. Mindössze azt mutatta ki Nagy, hogy a földművesek ivadéakai le vannak maradva az értelmi fejlődésen (NAGY 1917). De ez elég volt ahhoz, hogy Drozdy a zsidó értelmi fölény bizonyítékaként emlékezzen a szövegre.

1937-ben Vácott járási tanítóegyesületi gyűlést tartottak. A kultúrprogram az volt, hogy az elemik egyenként bemutatták, mire büszkék. A váci status quo izraelita elemi néhány grafikonnal igyekezett lepipálni a többieket, amelyeken a tanító a gyermekeken végzett intelligenciavizsgálata eredményeit mutatta be (JÁRÁSKÖRI GYŰLÉS... 1937: 918). Hogy mit ábrázoltak a grafikonok a zsidó gyerekek IQ-járól, arról nem szól a fáma. De el lehet képzelni, hogy valami olyasmit, amivel fel lehetett vágni.

Zsidók és nem zsidók IQ-jának összevetéséhez a legközelebb Drakosvits Pál jutott 1937-ben közreadott tanulmányában, aki egy lipcsei intelligenciateszt kipróbálása végett nyolc szegedi elemi iskola negyedik osztályosait vizsgálta. Az iskolák versenyét az izraelita elemi nyerte, diákjai főleg a számolós feladatokban tűntek ki. A többi iskolába járó zsidó vallású tanuló intelligenciaszintjét nem ismerjük. Draskovits az eredményeket mégis a felszínes, de fürge észjárású zsidók, illetve a kissé tohonya, de mélyenszántó magyarok relációjában értelmezte (DRASKOVITS 1937).

Végül az 1936/1937. tanévben a szegedi Baross Gimnázium tanára, Szeleánszky Ferenc végzett intelligenciamérést az egyik osztályában a Stanford–Binet-teszt Draskovits-féle fordítását használva, amire a hibázás pszichológiáját tárgyaló doktori disszertációjához volt szüksége. A diákok eredményeit egyenként, de névtelenül és felekezeti jelzése nélkül közölte (SZELEÁNSZKY 1938: 71). Mivel azonban az IQ-jukon kívül megadta a matematika osztályzataikat és a tanulmányi átlagukat is, a disszertációt az iskolai értesítővel (FIRBÁS 1937: 78–79) összevetve 19 diákot sikerült azonosítanom. Sajnos csak egy izraelita van köztük. Így hát csak kuriózumként van jelentősége, hogy a zsidó diák IQ-ja 103, a keresztényeké 113 volt átlagosan.

Úgy tűnik tehát, hogy a régi magyar pszichometria nem vizsgálta a zsidók IQ-ját a nem zsidókéval összevetve, de folyton incselkedett ezzel. A földrajzi féloldalasságon tehát nem sikerült segítenem, ám annyit talán sikerült kimutatnom, hogy nem kilátástalan vállalkozás a zsidó IQ mérésének nyomait fűrkészni az angolszász világon kívül is. Egyelőre azonban a vizsgálatot az angolszász teszteredményekre kell korlátoznunk.

Mielőtt belevágnánk ezek összegzésébe, fontos felismernünk a korai pszichometriai kutatások módszertani hiányosságát. Ezeknek a vizsgálatoknak természetesen egyike sem tesztelte a teljes zsidó és nem zsidó populációt, vagyis ezekre alapozva nem tehetünk határozott kijelentést arról, mekkora volt az IQ-differencia. De nem is úgy jártak el a hajdani kutatók, ahogy a jelennel foglalkozó társadalomtudóstól manapság elvárható, vagyis nem a sokaságnak egy véletlen mintáját tesztelték, hanem mindig egy kényelmi mintát, tehát azokat, akikhez könnyen hozzáfértek. Például a saját iskolájukban vagy a lakóköznyezetükben végezték a felmérést. Márpedig az ilyen mintákból nem lehet következtetést levonni arról, hogy bizonyos valószínűséggel hogyan alakult az IQ-különbség a mintán kívül a populáció egészében. Úgy járhatunk csak el, ahogy történeztől elvárható: azzal főzünk, amit a múlt önkénye ránk hagyott. Annyit tudunk csak megmondani, hogy a fennmaradt nyomokból, a kényelmi mintákon mért eredményekből mi rajzolódik ki.

Mit mutatnak a felmérések? Ha csak futó pillantást vetünk a zsidó IQ-mérés történetének a legelejére, mindjárt meglepő eredményeket találunk. A három talán leghíresebb, 1910-es években készült intelligenciavizsgálat is foglalkozott a zsidókkal, és mindhárom elvégzője kevésbé meggyőző következtetést vont le a zsidó intelligenciáról (GODDARD 1917; BRIGHAM 1923: 189–190; PEARSON – MOUL 1925: 125–127). Valójában azonban mindegyik következtetés megalapozatlan volt. Szép számmal készültek azonban olyan vizsgálatok is a holokauszt előtt, amelyek úgy mérték a zsidó IQ-t, hogy mentesek voltak a gyermekbetegségektől. Összesen 41 publikációt találtam, vagyis egy híján kétszer annyit, amennyiről az eddigi szakirodalom tud.<sup>4</sup>

Az első kérdés, amit ennek az anyagnak szegezhetünk, az, hogy rendre a zsidók tűntek-e a kutatásokban az IQ-versengés legyőzhetetlen bajnokainak. A kép némi átalakítás nélkül áttekinthetetlen, mivel a szerzők egészen eltérő kategóriákba osztották vizsgálati alanyaikat. Akkor válik értelmezhetővé a látkép, ha az IQ-versengés másik nagy esélyesének megnevezésére bevezetjük a *domináns fehérek* fogalmát. Azokat neveztem így, akik az adott felmérésben a fehér, angolszász, protestáns, angol anyanyelvű, már helyben született ideálhoz viszonylag a legközelebb álltak. (Ha külön ki voltak mutatva a Dél- és Kelet-Európából bevándorló népek vagy a katolikusok, őket semmiképp sem értettem ide.) Így azt kapjuk, hogy 7 publikáció nem segít a kérdésünk eldöntésében, mert úgy lettek elsőek a zsidók, hogy a domináns fehérek nem indultak. 14 mérte a zsidó IQ-t mindenkienél magasabbnak, a domináns fehérekénél is. 15 legalább egy csoportnál alacsonyabbnak. 3 esetben holtversenyben végeztek élen a zsidók. Vagyis 1945 előtt néggyel több kutatás mond ellent annak a várakozásnak, hogy a zsidók egyedül álltak az

<sup>4</sup> Ezek bibliográfiai leírására és a bennük közölt eredményekre lásd: BOLGÁR 2020.

IQ-hierarchia tetején, mint amennyi megerősíti. A vetélkedés kimenetele tehát változó volt, a zsidók nem voltak ennek a versenynek verhetetlen bajnokai.

Második kérdésem az volt, 107 és 115 között lehetett-e a zsidók átlagos IQ-ja 1945 előtt. E kérdés megválaszolása során értelemszerűen kizártam a vizsgálatból a számszerű IQ-értéket nem közlő publikációkat, ahogy a közép- és felsőoktatásban végzett felméréseket is, mivel ezekről nem feltételezhető, hogy a mért IQ a zsidóság egészére jellemző lenne. Kizártam továbbá a három, 50-nél kevesebb zsidó tesztalanyt vizsgáló cikket is.

A fennmaradó kutatások által megállapított IQ-értékeket átlagolva azt kapjuk, hogy a zsidók intelligenciahányadosa 103,5-re becsülhető, vagyis a 107–115-ös szintnél érzékelhetően alacsonyabbra.

A történetnek ezzel azonban még nincs vége, mert még nem derítettük ki, hogy ez a szint hogyan viszonyult az átlaghoz. Látszólag egyszerű a válasz: az egész társadalom átlagos IQ-ja 100. Ám ez csak akkorra igaz, amikor a normát meghatározták. Utána ennél már magasabb. James Flynn figyelt fel arra, hogy egy sokaságnak az egy bizonyos teszten elért pontszáma emelkedik az egyik sztenderdizálástól, amikor a normát megemelik, vagyis megint 100 lesz az átlagos IQ, és az egész kezdődik előlről (FLYNN 1984).

Hogy mennyivel lehetett a teljes populáció IQ-ja magasabb 100-nál, mekkora volt a Flynn-hatás, annak csak a durva megbecslésére van mód. A korai tesztek esetében ugyanis nem készült rendszeres vizsgálat arról, mekkora volt az átlagos évenkénti emelkedés. Ezért azt feltételeztem, hogy akkora volt mindegyiknél, amekkora emelkedést 1932 és 1948 között Flynn a Stanford–Binet-tesztet és a Wechsler-tesztet vizsgálva Amerikában mért, azaz 0,368 pontnyi (FLYNN 1984: 35). Ezek után megkíséreltem kideríteni, hány év telt el az egyes tesztek normájának utolsó meghatározásától addig, amíg a tesztet bevetették a zsidók IQ-jának mérésére, hogy annyszor 0,368 pontot hozzáadjak 100-hoz. Így minden egyes vizsgálat esetében volt egy becslésem arról, mennyi lehetett akkoriban az egész társadalomban az átlagos IQ. Végül ezeket a becsléseket átlagoltam. Ezzel az eljárással azt kaptam, hogy a teljes népesség IQ-ja 103,2 lehetett, ami még fél ponttal sem kevesebb a zsidóknál mértnél.

Vagyis a rendelkezésünkre álló adatokból az rajzolódik ki, hogy a zsidók IQ-ja egyáltalán nem magasodott toronyként a nem zsidóké fölé, hanem voltaképpen ugyanannyinak adódott a holokauszt előtti évtizedekben az USA-ban és Londonban. Azt a tételt tehát, hogy a zsidók IQ-ja azóta kimagasló, mióta az első tesztek elvégezték, semmi sem támasztja alá.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERE, May (1924): *A comparative study of mental capacity of children of foreign parentage*. Teachers College, Columbia University, New York.
- BOLGÁR Dániel (2020): Magasabb IQ-júak voltak-e a zsidók? *Replika* (28.) (elbírálás alatt).
- BRIGHAM, Carl C. (1923): *A study of American intelligence*. Princeton University Press, Princeton – London – Oxford.

- BROWN, Fred (1944): A comparative study of the intelligence of Jewish and Scandinavian kindergarten children. *Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology* 64(1). 67–92.
- COCHRAN, Gregory – HARDY, Jason – HARPENDING, Henry (2006): Natural history of Ashkenazi intelligence. *Journal of Biosocial Science* 38(5). 659–693.
- DIAMOND, Jared M. (1994): Human genetics: Jewish lysosomes. *Nature* 368(6469). 291–292.
- DRASKOVITS Pál (1937): Lélektani vizsgálatok a népiskolából a középiskolába lépő tanulók képességeinek megállapítására. *A Gyermek és az Ifjúság* 29(7–10). 52–70.
- ESTABROOKS, George Hoben (1928): The relation between cranial capacity, relative cranial capacity and intelligence in school children. *Journal of Applied Psychology* 12(5). 524–529.
- FIRBÁS Oszkár (szerk.) (1937): *A Szegedi M. Kir. Állami Baross Gábor Gimnázium (III. osztály reálgimnázium, IV–VIII. osztály reáliskola) LXXXVI. évi értesítője az 1936–37. tanévről.* Szegedi Új Nemzedék, Szeged.
- FLYNN, James R. (1984): The mean IQ of Americans: Massive gains 1932 to 1978. *Psychological Bulletin* 95(1). 29–51.
- GODDARD, Henry H. (1917): Mental tests and the immigrant. *The Journal of Delinquency* 2(5). 243–277.
- GOODENOUGH, Florence L. (1926): Racial differences in the intelligence of school children. *Journal of Experimental Psychology* 9(5). 388–397.
- JACOBS, Joseph (1886/1891): The comparative distribution of Jewish ability. In: JACOBS, Joseph: *Studies in Jewish statistics: Social, vital and anthropometric.* London, XLI–LXIX.
- JÁRÁSKÖRI GYŰLÉS... (1937): Járásköri gyűlés és tanügyi kiállítás Vácott. *Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató* 70(23). 918–919.
- JORDAN, Riverda Harding (1921): *Nationality and school progress: A study in americanization.* Public School Publishing Company, Bloomington.
- LEROY-BEAULIEU, Anatole (1893): A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény (SIMONYI Jenő ford.). *Budapesti Szemle* 76(203). 202–255.
- LOMBROSO, Cesare (1872/1998): *Lángész és örültség* (SZABÓ Károly ford.). LAZI, Szeged.
- LYNN, Richard (2011): *The chosen people: A study of Jewish intelligence and achievement.* Washington Summit Publishers, Augusta.
- MURRAY, Charles (2007): A zsidó géniusz. *Valóság* 50(9). 120–128.
- NAGY László (1917): A gyermek lelki fejlődésének típusai az iskolák szerint. *A Gyermek* 14(3–4). 145–157.
- NEMZETGYŰLÉSI NAPLÓ (1920): *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. V. kötet.* Budapest.
- NISBETT, Richard E. (2009): *Intelligence and how to get it? Why schools and cultures count?* W.W. Norton and Co., New York – London
- PATAI, Raphael (1977): *The Jewish mind.* Jason Aronson, Detroit.
- PATAI, Raphael – PATAI-WING, Jennifer (1975): *The myth of the Jewish race.* Scribner, New York.
- PEARSON, Karl – MOUL, Margarete (1925): The Problem of alien immigration into Great Britain, illustrated by an examination of Russian and Polish Jewish children. Part II. *Annals of Eugenics* 1(2). 56–127.

- PINKER, Steven (2006): Groups and genes: The lessons of the Ashkenazim. *The New Republic* <https://newrepublic.com/article/77727/groups-and-genes> (Letöltés ideje: 2020. május 1.)
- PINTNER, Rudolph – KELLER, Ruth (1922): Intelligence tests of foreign children. *Journal of Educational Psychology* 13(4). 214–222.
- PINTNER, Rudolph – MALLER, J. B. (1937): Month of birth and average intelligence among different ethnic groups. *Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology* 50(1). 91–107.
- RIGG, Melvin (1928): Some further data on the language handicap. *Journal of Educational Psychology* 19(4). 252–256.
- SEAGO, Dorothy Wilson – KOLDIN, Theresa Shulkin (1925): A Comparative study of the mental capacity of sixth grade Jewish and Italian children. *School and Society* 22. 564–568.
- SOMBART, Werner (1912/1921): *A zsidók jövője* (FORBÁT Rózsi ford.). Zsidó Szemle, Budapest.
- SZELIÁNSZKY Ferenc (1938): *A hibakutatás neveléslélektani problémái*. Szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Pedagógiai-Lélektani Intézet, Szeged.
- VAN DEN HAAG, Ernest (1969): *The Jewish mystique*. Stein and Day, New York.
- WEYL, Nathaniel (1966): *The Creative elite in America*. Public Affairs Press, Washington.
- WEYL, Nathaniel (1989): *The geography of American achievement*. Scott Townsend Pub., Washington.
- WEYL, Nathaniel – POSSONY, Stefan T. (1963): *The geography of intellect*. H. Regnery Co., Chicago.

## Öröklött tehetség, öröklött betegség: A Cholnoky fivérek



A Cholnoky família Veszprém történelmének egyik legjelentősebb, nemesi származású családja. Nevükhöz fűződik a város kórházának alapítása, és a leszármazottak közül sokan választották az orvosi pályát. A Cholnoky nevet mégis az egészségügytől eltérő utakat bejáró három fűtestvér tette ismertté és híressé. Közülük kettőt a család sokáig szégyellt, még a nevüket sem lehetett kiejteni, nehogy követendő példaként szolgáljanak az utódok számára. Kettőjük sorsa valóban szomorú véget ért, de a harmadik fivér sem került el a végzetét: egy fényes karrier végén mindenétől megfosztva halt meg. Viktor, Jenő és László életútja genetikailag, pszichiátriai és történelmi vetületben is rendkívül tanulságos.

Közismert, hogy külső és belső tulajdonságainkat jelentős mértékben meghatározzák az öröklött gének. Nemcsak az alkatot és a szemszínt örököljük, hanem jó és rossz hajlamokat, bizonyos tulajdonságokat egyaránt. Kétségtelenül befolyásolja a személyiség fejlődését a külső környezet (család, iskola stb.), de a genetikai tényezők hatása mégis erősebb, ami például az alkoholfüggőség esetében is igazolódott. Az örökbefogadási vizsgálatok bizonyították, hogy hiába kerül rendezett környezetbe az alkoholista szülőktől származó gyermek, a függőség kialakulásának kockázata továbbra is magas, és ez fordított esetben is igaz, azaz szenvedélybetegségtől mentes szülőktől származó örökbefogadott gyermekből kevésbé lesz függő, még alkoholproblémákkal küzdő nevelőszülők esetén is. A művészi tehetségeknél is többnyire megtalálható a genetikai kapocs, példaként említhető Mozart vagy Picasso apja, akiknek szintén megvolt a tehetségük, de fiaik messze túlszárnyalták őket. A három Cholnoky testvérnél ezeket a szálakat gombolyítjuk fel.

Az apa – idősebb Cholnoky László (1835–1901) – köztisztviselőként álló személy volt, megyei főjegyző, tisztii főügyész. Kortársai „nagytermészetű férfiúként”, a nők kedvenceként, a társaság központjaként, kártyacsaták hőseként jellemezték. Volt olyan vélemény is, hogy „zseniális, de erkölcstelen: kicsapongó, iszákos, vétkesen könnyelmű, de mindezek mellett végtelenül jó” (NEMESKÉRI 1981: 615). Ez az extravagáns férfi rendkívül sokat olvasott, nagy könyvtára volt, és még arra is szakított időt, hogy elsőként fordítsa magyarra Verne és Dumas regényeit. Felesége nyolc gyermeket szült, de hárman nem éltek meg a felnőttkort. Anyagi körülményeik lehetővé tették a gyermekek legjobb színvonalú iskoláztatását. Élete utolsó éveiben lelkileg összetört, és anyagilag is tönkrement. Az alkoholizmusra és a kreativitásra való hajlamát fiai egyaránt megörökölték. Vajon lehetséges-e legyőzni a hajlamot?

## CHOLNOKY VIKTOR (1868–1912)

A legidősebb fiú az apa szeme fénye volt – egy ideig. Jogi egyetemre járt, de nem fejezte be. Nem a képességeivel, hanem a hozzáállásával volt a baj. A kötelező tananyagon kívül – a vallástörténetől a természettudományokig – minden érdekelte. Könnyelmű életet élt, szórta a pénzt, kártyázott, és egyre többet ivott. Írói tehetsége hamar megnyilvánult. Újságcikkeket, novellákat írt, amelyekből fenntartotta magát. Ha nem maradt pénze, akkor a váltóhamisítástól sem riadt vissza. Attól fogva, hogy apja tudomást szerzett fia életmódjáról, egyetlen szót sem szólt hozzá (CHOLNOKY 2005).

A több nyelven beszélő Cholnoky Viktor – apjához hasonlóan – fordításokat is vállalt. Mark Twain és Bernard Shaw műveit ültette át magyarra. Eredeti stílusa volt, műveiben a szárnyaló képzelet és a tudományos ismeret keveredett. A látomásos novellák álmodójának tartották, Kosztolányi „modern kísértetlátónak” nevezte (VARGHA 1984: 163). Az irodalmárok szerint a groteszk és az abszurd előfutárának tekinthető. Visszatérő hőse Trivulzió, a kötöttségektől szabadulni vágyó, nagyotmondó, szélhámosságtól vissza nem riadó dalmát kalandor, akinek alakjában bizonyos mértékig önmagát írta meg. Ezt támasztja alá egyik novellájában: „Hát van igazi író, és van igazi művész, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg?” (SCHÖPFLIN 1909: 648). Az alkoholfüggőségről szinte mindent tudott, és ezt hőseivel mondatta ki, például *Az alireon-madár vére* című novellában: „Nem vagyok én katonatiszt, hogy mindjárt felkelés után egészséges legyek. Nekem reggel – ez a reggel rendesen délután öt órakor volt – fáj a szemem, reszket a kezem, és kábult a homlokom...” (CHOLNOKY 1910: 156). A *Pesti Napló* szerkesztőségéből minden éjjel egy hordár vitte haza holtrészegen – emlékezett rá öccse, Jenő (CHOLNOKY 2005).

A művészi lélek sérülékenységről, a tehetség és betegség kapcsolatáról, valamint alkoholizmusának megideologizálásáról alkotott véleményét egy másik novellájában, a *Tartini ördögében* fogalmazta meg:

Boldogok, akik a velük született degeneráció ördöge folytán tudnak alkotni újat, boldogok, akik a fiatal korukban szerzett neuraszténia segítségével tudják meglátni a kísérteteket. Én nem tudom másképpen, csak úgy, ha a degeneráltság és a neuraszténia ördöge helyett ezt a jó öreg sárga ördögöt (a rumot) szedem magamba... (SCHÖPFLIN 1909: 650)

Ars poeticának tekinthető az alábbi gondolata:

Mert az egészségeseké a világ, de nem az egészségesek viszik előre a világot... Hanem a lázban égő agyvelő, a vonagló idegrendszer az, amely megtermi az új gondolatot. Az egyensúlytalan, eltolódott, beteg szervezet az, amely nem önmagának ökonomizál, hanem a világ számára termel. (CHOLNOKY 1904/1980)

Élete végén országosan ismert novellista volt. Irodalmi körökben felnéztek rá, de önpusztító életformáján nem változtatott. Alkoholizmusának köszönhetően egyre lejjebb csúszott, és eljutott a hajléktalanságig. Jenő öccse így emlékezett bátyjára:

Élete utolsó éveiben összehozta őt a sors egy veszprémi szegény leánnyal, aki régen szerelmes volt bele. Varróleány volt, s Viktort a Városligetben, egy parkban találta. Ott aludt, mert nem volt éjjeli szállása. Magához vette, s az ő anyagi szelídsége rendkívül jó hatással volt Viktorra. De kezdett le is törni. Szeme megromlott, járása támolgyó lett. (CHOLNOKY 2005)

Negyvennégy éves korában hunyt el tuberkulózisban, de korai halálában jelentős szerepet játszott alkoholizmusa. Öccse, Jenő szerint „igen nagyot alkothatott volna nagy eszével, ha nem lett volna rabja a szesz italnak” (CHOLNOKY 2005). A hangulatzavarok és az alkoholbetegség gyakran szoros összefüggést mutat, egyik a másikat súlyosbítja. Sokszor nehéz megállapítani, hogy kinél melyik volt az ok, és melyik az okozat. Cholnoky Viktornál az elsődleges inkább az alkoholizmus volt. Hangulatzavarára nagyon szép hasonlattal utal László: „ő volt a szomorúság Brillat Savarinje<sup>1</sup>, ő megkereste a bánatot, mint a tiltott narkotikumot, és ha egyebütt nem lelte, csillogó fantáziájából tört le darbkákat, és azokat csiszolta bánattá remegő kezével” (CHOLNOKY 1917: 669).

## CHOLNOKY JENŐ (1870–1950)

A másodszülött fiú már középiskolás korában földrajztanár akart lenni, de apja nem engedte, mert „a tanárok mind szegények”, és beíratta a Műszaki Egyetemre. A mérnöki diploma megszerzése után a Műegyetem Vízépítési tanszékén kapott állást. Ekkor ismerkedett meg Lóczy Lajossal, az akkor már világhírű földrajztudóssal, aki 1894-ben meghívta a tanszékére, ahol Cholnoky Jenő megtalálta igazi helyét. Két évig volt tanulmányúton Kínában, ahol a jelentős tudományos kutatás mellett néprajzi anyagot is gyűjtött. Hazatérte után a Balaton tanulmányozásával úttörő munkát végzett, és kutatásainak eredményeit számos tudományos cikkben, illetve könyvben megírta. 1905-ben kinevezték a kolozsvári Tudományegyetem tanszékvezető tanárává. Az elkövetkező években Erdély természeti viszonyait kutatta. Népszerű előadó volt, nagyszerűen rajzolt, és nevéhez fűződnek az első színes diapozitívekkel tartott előadások. 1919-ben a románok bevonulása után menekülnie kellett. 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, egy évvel később kinevezték a budapesti Tudományegyetem tanszékének élére. Az általa vezetett tanszék hamarosan nemzetközi hírű lett, tanítványai közül kiváló professzorok váltak. Számos hazai és nemzetközi tudományos társaságban töltött be vezető tisztséget. Publikációinak száma 741, ebből 53 könyv és 146 tudományos cikk, a többi népszerűsítő folyóiratokban megjelent olvasmányos írás. Tudós létére szépírói vénával is rendelkezett. 1912-ben színdarabot írt, 1940-ben pedig egy regényt Kőrösi Csoma Sándorról.

<sup>1</sup> Anthelme Brillat-Savarin (1755–1826) francia politikus, jogász, gasztronómus, epikureista író. Fő műve az asztali örömeket szellemes és fordulatossá stílusban bemutató *Az ízlés fiziológiája* (1826).

Első házasságából három gyermeke született, Béla, Tibor és Ilona. Bélából híres botanikus, Tiborból Kossuth-díjas műegyetemi tanár lett. Hetvenéves korában ment nyugdíjba. Második feleségével, a több évtizeddel fiatalabb, csinos Fink Idával, boldogan éltek a Balaton mellett, mikor kitört a második világháború. Ha ekkor hirtelen meghal, akkor mindenki egy irigylésre méltó és hosszú élet befejezését látta volna. De a történelem közbeszólt. Nemcsak arról van szó, hogy át kellett élnie immár a második világháború borzalmait is, hanem szemtanúja és szenvedője volt felesége „felszabadító” orosz katonák általi megerőszakolásának (SZEPESI 2003: 36). Ezt a traumát nem lehetett feldolgozni, felesége nem sokkal később meghalt. Munkájába sem tudott már menekülni, mert a kommunista hatalom 1949-ben megfosztotta az akadémiai tagságától, és kizárta a Magyar Földrajzi Társaság tagjainak sorából is, ez lelkiileg és testileg végleg összetörte. Élete minden értelmét elvesztve egy éven belül, 1950 júliusában elhunyt.

Cholnoky Jenőnél a szenvedélybetegség a munkamániában<sup>2</sup> nyilvánult meg. Hajlama volt az alkoholizmusra is, állítólag Lóczy Lajos állította választás elé, hogy döntsön az alkohol és a tudományos munka között (RYBAR 2014:109). Az alkoholról lemondott, de élete végéig dohányzott.<sup>3</sup> Írói tehetségét nemcsak regényében lehet felismerni, hanem tudományos igényességgel megírt ismeretterjesztő könyveiben is. A genetikai hajlam Jenőnél is követhető, de – „szerencsére” a társadalom által egyedül támogatott szenvedélybetegségben – a munkamániában öltött testet.

Lehetséges, hogy a tudományos kutatómunka jobban véd az alkoholizmustól, mint a művészeti pálya?

## CHOLNOKY LÁSZLÓ (1879–1929)

Hatodik gyermekként született, rá már nem sok figyelem jutott. Viktor bátyja útját követte, ő sem fejezte be tanulmányait. Életének egyetlen vezérfonala az alkohollal való reménytelen küzdelem. Testvéréhez hasonlóan írásaiból próbált megélni. Műveinek fő témája az ivás volt, de ezt a legmagasabb szintre emelte, ahogy Schöpflin Aladár a *Nyugat*-ban írta: az alkoholista lelkiállapotnak olyan mély és hiteles ábrázolása az övé, amilyen talán az egész világirodalomban nincs (SCHÖPFLIN 1918: 695–698). Cholnoky alkotta meg a „cikázás” szót, amely az alkoholista útját jelezte kocsmától kocsmáig, vagy ahogy fogalmazott „méregkeverőtől méregkeverőig”. Ezt erősíti meg Tersánszky Józsi Jenő: „Cholnoky annyira ismerte Budapest minden csapszékét, hogy lehet, ha fontos középület hollétét kérded tőle: zavarba jön. De ugyanazon környék minden csehójára azonnal rávágta, mi tájon áll. Elmentünk újabb helyre. Onnan még egybe” (TERSÁNSZKY 1962).

<sup>2</sup> A munkámánia (workalcoholism) az ún. viselkedési addikciókhoz tartozik. A munka háttérbe szorítja az egyén magánéletét, társas kapcsolatait; az élet értelmévé, a legfontosabb tevékenységgé válik.

<sup>3</sup> A nikotinfüggőség is az addikciók egyik formája.

Irodalmi sikerét a *Nyugat*ban 1916-ban és 1917-ben megjelent két elbeszélése, a *Bertalan éjszakája* és a *Prikk mennyei útja* alapozta meg. Mindkettő egy szájalomra és szeretetre méltó alkoholistáról szól, amilyen ő maga volt. Képzeloerőben, stílusban, hangulatteremtő készségben sem maradt el a bátyjától, de a lélek sötét bugyraiba még nála is mélyebbre ereszkedett le. A háború után kezdett el regényeket írni (*Piroska, Régi ismerős, Kísértetek, Tamás*), ezek különös ötvözetei az alkoholkábulatban gomolygó látomásoknak, a filozófiai töprengéseknek és a lélektani esszéknek. Szereplői az élet peremén, az önpusztítás kísértései között élő emberek. Van igazság abban, hogy Cholnoky László valójában egyetlen regényt írt, de azt többször (vö. HEGEDŰS 2015: 457).

Figyelemre méltó, hogy műveiben gyakori az öngyilkosság. A *Prikk mennyei útjában* felakasztja magát, a *Tamás* című kisregényben a magasból ugrik le, a Bertalan éjszakájában pedig a Dunába öli magát a főhős. Egy pszichiáter számára nem meglepő, hogy az adósságokban úszó, deklasszáldott író 50 éves korában szuicidált. Ez a megjósolható tragikus esemény 1929 áprilisában következett be, amelyre a jóbarát és ivócimbora, Tersánszky Józsi Jenő így emlékezett vissza:

Utolsó találkozásunk és folytatása a szörnyűség napját idézi! Az Izabella utcában laktunk, nagyon kedves főbérlopárnak hónapos szobájában. Nappal is égetni kellett a villanyt, mert a legfényesebb dél idején is alkonyi félhomály borította ezt a helyet.

Beállt Cholnoky László. Mindjárt a tárgyra tér, kicsikét nekem dagályosnak tűnő modorban: Bútoraim az árverés előtt az udvarra kerültek. Feleségem bög az üres lakásunkban, és felváltva őrzi négy gyermekemmel a bútorainkat... Egy mentségem van, ha barátaimtól karitatíve összekaparam az összeget, ami az árverés elhalasztására kell és a bútoraim visszaszállítására... Ezenkívül már csak az jöhet, hogy végzek magammal! Ez nyilván könnyíteni fog családom sorsán!

Rögtön rávágtam:

Nézd, Laci! Húsz pengő az összvagyonom. Felét följánlom neked!

Óriásit lendít rajtam! – válaszolta.

Mire így folytattam:

Hát akkor gyerünk a sarki csapszékbe, megiszunk egy fröccsöt, mert föl kell váltanom a húszast!

De a tízest egyben megkapod tőlem!

Robogjunk máris! – sietett – sok utam van még!

A fröccsöket lehajtottuk, Cholnoky valami olyan tekintettel, mint a gyöngye visszfény verődik vissza az üvegről, kézfogás után megölelt és megcsókolt. Sohasem tette ezt!

Ezzel elrohant. Magam is a kávéházba siettem dolgozni.

Nem emlékszem már pontosan, reggeli vagy esti napilap tudósításában olvastam megdermedve, hogy: Cholnoky László a Dunába vetette magát, és holtan húzták ki. (TERSÁNSZKY 1962)

Cholnoky László szinte ugyanazt a pályát futotta be, mint Viktor, de mind az alkoholban, mind az emberi lelkekben mélyebbre merült el. Tehetségét a szó szoros értelmében apórópénzre váltotta, hogy káros szenvedélyét finanszírozza. Az alkoholizmus okozta ördögi körből, hőseihez hasonlóan, ő is csak az öngyilkosság árán szabadult.

## ÖSSZEFOGLALÁS

A Cholnoky család történetén keresztül látható, hogyan öröklődhet a betegségre való hajlam és a tehetség, hogyan függhet össze az alkotás és a betegség. További kérdés, hogy mennyiben rombolja vagy segíti az alkotómunkát a pszichiátriai zavar.

Az alkoholizmusra való hajlam már megvolt az apánál, aki még nem tekinthető alkoholfüggőnek, csak nagyvívónak. Irodalom iránti érzékét mutatta Dumas és Verne regényeinek lefordítása. Két fia – Viktor és László – mindkét vonalon túlszárnyalta.

Viktor és László esetében nyilvánvaló az alkoholfüggőség romboló hatása, ugyanakkor kérdés, hogy ennek lehetett-e pozitív hozadéka is? Az egyik alkohol nélkül nem volt képes írni, a másik csak az alkoholról tudott írni. Viktor maga mondta ki, hogy az alkotáshoz szüksége volt a „jó öreg sárga ördögére”. Lászlót megerősíti Tersánszky Józsi Jenő: „Nem hiszem, hogy Cholnoky Lászlónak örökszép novelláskötete, a *Prikk mennybéli útja* megalkotódhatott volna, ha figuráit nem ismeri olyan közlő!” (TERSÁNSZKY 1962). Ugyanakkor, ami történt, nem tekinthető elkerülhetetlen végzetnek. Cholnoky Jenőnél a külső környezet hatására az alkoholizmusra való hajlam rejtve maradt, illetve más, „kreatív addikció” formájában nyilvánult meg ez a késztetés, „drive”, ami ebben az esetben nála a tudományos kutatómunkát jelentette. Ez fojthatta el alkoholizmusának és alkotóművészetének felszínre kerülését, kibontakozását.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- CHOLNOKY Jenő (2005): Viktor bátyám: Részlet Cholnoky Jenő önéletrajzi visszaemlékezéseiből. *Pontculus Hungaricus* 9(4). [https://www.pontculus.hu/rovatok/megcsapottak/cholnoky\\_jeno-viktor.html](https://www.pontculus.hu/rovatok/megcsapottak/cholnoky_jeno-viktor.html) (Letöltés ideje: 2020. december 10.)
- CHOLNOKY László (1917): Cholnoky Viktor. *Nyugat* 10(7). 660–678.
- CHOLNOKY Viktor (1910): Az alerion-madár vére. *Nyugat* 3(3). 151–157. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00049/01272.htm> (Letöltés ideje: 2020. július 20.)
- CHOLNOKY Viktor (1904/1980): Egészség. In: CHOLNOKY Viktor: *A kísértet: Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*. Magvető, Budapest. 189–194. <https://mek.oszk.hu/06200/06248/06248.htm#39> (Letöltés ideje: 2020. július 20.)
- HEGEDŰS Réka (2015): Önidézet és medialitás Cholnoky László prózájában. *Irodalomtörténet* 96(4). 457–468.
- NEMESKÉRI Erika (1981): Cholnoky László pályája. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyvei 1979*. OSZK, Budapest. 613–634.
- RYBAR Olivér (2014): „Cholnoky Jenő munkássága és szellemi hagyatéka” mint kulturális örökség. *Veszprémi Szemle* 18(1). 106–123
- SZEPESI Attila (2003): Sirály a tükörben: Pokoljáró Cholnokyak. *Magyar Nemzet* 66(3). 36.
- SCHÖPFLIN Aladár (1909): Cholnoky Viktor első könyve. *Nyugat* 2(24). 648–684. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (Letöltés ideje: 2020. július 20.)

- SCHÖPFLIN Aladár (1918): Cholnoky László novellái: Szent Bertalan éjszakája. *Nyugat* 11(8). 695–698.  
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (*Letöltés ideje: 2020. július 20.*)
- TERSÁNSZKY Józsi Jenő (1962): Cholnoky László. In: TERSÁNSZKY Józsi Jenő: *Nagy árnyakról bizalmasan*. Magvető, Budapest. 28–41. [https://reader.dia.hu/document/Tersanszky\\_Jozsi\\_Jeno-Nagy\\_arnyakrol\\_bizalmasan-424](https://reader.dia.hu/document/Tersanszky_Jozsi_Jeno-Nagy_arnyakrol_bizalmasan-424) (*Letöltés ideje: 2020. július 20.*)
- VARGHA Kálmán (1984): Egy modern kísértetlátó: Cholnoky Viktor. *Irodalomtörténeti Közlemények* 88(2). 163–171.

## Horthy Miklós önképe:

### A vezér és kultusza<sup>1</sup>



Az első világháború után számos európai államban alakult ki vezérkultusz, ez történt Magyarországon is:<sup>2</sup> Horthy Miklós személye körül 1919 és 1944 között létezett ilyen kultusz. A vezérkultusz, mint politikai jelenség, több szempontból is vizsgálható: elemezhető a kultuszépítés folyamata, ennek eszközei, alkalmai, a mód, valamint a különféle kultuszépítési technikákon keresztül közvetített, egyoldalúan megkonstruált vezérkép is. Vizsgálható, kik és miért vettek részt a kultusz építésében, és elemezhető a kultusz hatása is. További elemzési lehetőség, hogy a kultusz miként hatott a vezér önképére és személyiségére.<sup>3</sup>

Az 1919 és 1944 közötti korszak egészére tekintettel annak bemutatására törekszem, hogyan hathatott Horthy Miklósról a vezérkultusza. Az 1944-es évvel, a német megszállás időszakával hangsúlyosabban foglalkozom, mert ehhez az időszakhoz több forrással rendelkezünk, mint a korszak korábbi periódusaihoz. Emellett a volt kormányzó tevékenységével kapcsolatos aktuális tudományos és közéleti viták is elsősorban a német megszállás alatt történetekhez kapcsolódnak.

Annak vizsgálatát, hogy milyen hatást gyakorol a vezér önképére, személyiségére a saját kultusza, érdemes a vezérkultusz definíciójából kiindulva megkezdni.<sup>4</sup> A vezérkultusz egy olyan élő politikai, katonai vezető kultuszaként értelmezhető, akit a kultuszépítők a „vágyott állapot” elérésének egyetlen lehetőségeként ábrázolnak. A szelektíven konstruált, több elemből álló vezérkép miatt lesz a vezér „alkalmas” a személyéhez kötött különféle vágyak megvalósítására, mert eszerint rendkívüli képességekkel, tulajdonságokkal rendelkezik. Az első világháború után Európában kialakult vezérkultuszokra a fentiek kivétel nélkül helytállóak.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 128 500 azonosítószámú, *Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus között. Horthy Miklós 1919–1931* című, NKFI-alapból megvalósuló projekt keretében történt.

<sup>2</sup> Lásd például: GOLTZ 2009; HOEGEN 2007; KERSHAW 2003; DREIDEMY 2014; HEIN 2002; PLAMPER 2012; IORDACHI 2018; PETRAKIS 2006; FALASCA-ZAMPONI 1997; TURBUCZ 2015.

<sup>3</sup> A korszak vezérkultuszainak összehasonlító elemzéséhez lásd: TURBUCZ 2015: 33–52.

<sup>4</sup> A Horthy-kultuszról szóló könyvemben (TURBUCZ 2015) már foglalkoztam azzal, hogyan hatott a kultusza Horthy Miklósról. Jelen tanulmányban ezzel a kérdéssel részletesebben, újabb kutatási eredményekre is támaszkodva foglalkozom.

<sup>5</sup> A vezérkultusz definíciójához lásd: TURBUCZ 2015: 25–29; APOR 2010: 37–38; REES 2004: 4–5, 7–9, 14; PLAMPER 2004: 35; ORZOFF 2009: 131; KALLIS 2006: 25–43; PAYNE 2006: 191–201; PINTO 2006: 203–214.

A vezérkultuszok lelki-szellemi következményei tehát azzal állnak összefüggésben, hogy az adott személy maga is elkezd hinni saját rendkívüliségében, abban, hogy kiemelkedik az átlagemberek közül. A nemzetközi szakirodalomban elsősorban Adolf Hitler kapcsán elemezték a kutatók, hogy miként hatott rá a kultusza. Ian Kershaw, aki Hitler életével és kultuszával kapcsolatban alapvető jelentőségű kutatási eredményeket publikált, azt állítja, Hitler kezdetben még tisztában volt azzal, hogy kultusza a náci propaganda része. 1936 tavaszától kezdődően azonban elkezdett úgy beszélni magáról, mintha „Messiás”, tévedhetetlen politikai vezető lenne. A náci Németország első külpolitikai sikerei eredményeként elkezdett azonosulni azzal a képpel, amit a náci propaganda közvetített róla. Kershaw úgy fogalmaz, hogy Hitler saját kultuszának áldozata lett (KERSHAW 2003: 120–122).

## HORTHY MIKLÓS SZEREPE KULTUSZÁNAK ÉPÍTÉSÉBEN

Arra vonatkozóan eddig nem találtam forrásokat, hogy a kultusz megjelenésében Horthy-nak volt-e szerepe. Jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy nem. Olyan forrásokat sem találtam, amelyek szerint Horthy nehezményezte volna saját kultuszát. Ebből arra lehet következtetni, nem zavarta a személye körül kialakuló kultusz. (Azt sajnos nem tudjuk, hogy ő hogyan definiálta ezt a jelenséget. A kultusz szót mindenesetre nem használta.)

Horthy számos kortársától eltérően (Hitler, Mussolini, Sztálin) nem foglalkozott érdemben a róla kialakult kép befolyásolásával és ellenőrzésével. Azaz, nem volt aktív szereplője a kultuszépítés folyamatának. Miben is állt akkor a szerepe? A születés- és névnapi katonai ünnepek, a jelentősebb jubileumok során jóváhagyta az évforduló központi ünnepeinek programját (1930, 1940). Engedélyezte a Doblhoff Lily és Pilch Jenő által írt életrajzok megjelenését, illetve egyes emléklapok terjesztését (DOBLHOFF 1938; PILCH 1928). Ezekbe a könyvekbe feltehetően bele is olvasott. Horthy – paradox módon – éppen azáltal is hozzájárult kultuszának ápolásához, hogy időnként elhárította magától az ünneplést (1930, 1940, 1943). Ez azonban inkább csak kommunikációs gesztus volt, érdemben ugyanis nem befolyásolta az évfordulós ünnepeket, amelyeket mégis megrendeztek. Például 1930. február 8-án a gazdasági viszonyokra hivatkozva a kormányzó visszautasította az ünneplést. A sajtóban az államfő – gesztusértékű – kérése széles publicitást kapott. A kormányzó azonban február 18-án jóváhagyta az évfordulóra vonatkozó kormányzati terveket, így kérése csak kommunikációs lépésnek tekinthető. Hetvenötödik születésnapja alkalmából hasonló eset történt: Horthy a háborús viszonyokra hivatkozva elhárította el az ünneplést. Az ünneplésre végül sor került, ahogyan 1930-ban és 1940-ben is.

Horthy – a fentiekén túl – viszonylag gyakran szembesült a személyét emberfeletti képességekkel rendelkező vezetőként értékelő állításokkal. A vidéki útjai, a közszereplései, a névnapján tartott fáklyás felvonulások és az operaházi díszelőadások során elmondott köszöntő beszédek meghallgatta. A kiemelt évfordulókon (1930, 1940, 1943) a miniszterelnökök és a kormánytagok személyesen köszöntötték őt. Sor került erre a névnapjain is. Születésnapjain a miniszterelnökök táviratot küldtek az államfőnek. Az 1938 és 1941 közötti revíziós sikereket követően a kormányzó szintén hallotta az őt magasztaló beszédek, látta kihelyezett arcképeit, portréit. Horthy reggelente átnézte az újságokat, illetve a Kabinetiroda főnöke is referált neki a fontosabb belföldi eseményekről. A Kabinetirodának küldött hódoló feliratokat, táviratokat is láthatta, bár arra nehéz választ adni, hogy ezek közül mit is olvasott el.

## A KULTUSZ HATÁSA HORTHY MIKLÓSRA

A fenti rövid összegzés alapján is látható, hogy Horthy Miklósnak tudomása volt a kultuszáról, rendszeresen szembesült az őt méltató kijelentésekkel. Azzal a kérdéssel, hogy mindez hogyan hatott rá, a szakirodalom ugyan foglalkozott, de a probléma részletes elemzésére még nem került sor.<sup>6</sup>

Horthy Miklós az 1919 és 1923 közötti nyilvános megszólalásaiban, elsősorban a vidéki útjai során elmondott beszédeiben, az erős vezetés szükségessége mellett érvelt.<sup>7</sup> Ez lényegében saját vezéri szerepének indoklásaként értelmezhető. Ezzel azonosult is, ugyanis olyan szavakat használt, mint aki parancsokat, elvárásokat, és nem javaslatokat fogalmazhat meg. Az ekkoriban elhangzott beszédeiben egyes szám első személyben fogalmazott: „én” adok utasítást, „én” várok el valamit a magyar emberektől, mindig „én” parancsolok, figyelmeztetek, és minden esetben „én” mutatom meg a követendő irányt. A „mi” névmás nem szerepelt a kormányzó megszólalásaiban, azaz Horthy Miklós nem beszélt arról, hogy együttesen, közösen, a magyar emberek elképzeléseit egyesítve, ezeket összhangba hozva kell az országot talpra állítani, hanem azt hangsúlyozta, hogy ennek módját – akár a választók akaratát figyelmen kívül hagyva – az ország vezetői határozzák meg.<sup>8</sup> A szóhasználat jól jelezte Horthy Miklós vezéri szerepfelfogását. 1920. április 14-én Debrecenben így fogalmazott: „Meg szoktam mindig fontolni, hogy mit tegyek, azonban kísérletezésre több időnk nincs.” Így „erélyesen, sőt ha kell, brutálisan kell” döntéseket

<sup>6</sup> Bizonyos kutatások már történtek a témában. Lásd: DOMBRÁDY 1990: 197; SIPOS 1994: 23–24; SIPOS 2007: 432; SAKMYSTER 2001: 304–311.

<sup>7</sup> Erről részletesebben TÜRBUZ 2020: 183–208.

<sup>8</sup> Vö. POSTOUTENKO 2010: 91–121. Az 1919 és 1923 közötti Magyarország természetesen nem tekinthető totalitárius államnak, azonban – ennek ellenére – ez a tanulmány számos hasznos elemzési szempontot tartalmaz.

hozni, de „igazságosan”.<sup>9</sup> Másnap Nyíregyházán is kiemelte, hogy „erővel” kell vezetni az országot, mert „farkast csak fegyverrel lehet ártalmatlanná tenni.”<sup>10</sup>

Horthy Miklós fentiekben idézett gyakori szófordulatai között szerepelt az „erő”, az „erélyesen” szavak, ahogyan az „elvárom”, az „akarom” és a „követelem” igék is, viszont a „kérem” meglehetősen ritkán hangzott el a beszédeiben. 1920. augusztus 29-én a szentesi beszédében azt mondta, hogy „[e]bben az országban egy akaratra és egy irányra van szükség. Aki nem elég hazafi ezt az irányt követni, azt kényszeríteni fogjuk arra”.<sup>11</sup> Majd így folytatta: „Készen kell lennünk minden pillanatban, kell, hogy egy abszolút fegyelmezett nép álljon a hátam mögött.”<sup>12</sup> Két nappal később, augusztus 30-án, Békéscsabán azt jelentette ki, hogy: „Nem azért jöttem el erre az útra, hogy ígérjek, hanem, hogy követeljek”, mégpedig „vak” engedelmisséget „a felsőbbség rendelkezéseinek.”<sup>13</sup> Orosházán ehhez hozzátette, hogy „[e]lvárom, hogy mindenki ezen az úton haladjon, aki pedig le akar arról térni, azt kényszeríteni fogjuk arra, hogy térjen vissza.”<sup>14</sup> Rendszeresen elmondta, hogy amennyiben az egységes magyarság őt követi, akkor azt senki sem fogja megbánni. Győrben 1921. június végén így fogalmazott: „kövessenek engem továbbra is utamon, amely az erős, a művelt, a gazdag Magyarország felé visz.”<sup>15</sup>

Ezek az idézett kijelentések még nem bizonyítják egyértelműen, hogy Horthy Miklós önképébe már ekkor beépültek a méltatások főbb elemei, hiszen a kultusz megjelenése óta rövid idő telt csak el. Ezek inkább az államfői hivatalhoz kapcsolódó ambíciói kifejezéseként értékelhetők. Emellett Horthy korai beszédei a kultikus nyelvhasználat elsa-játításának jeleként tekinthetők, amely a „rendkívüli” képességekkel felruházott vezér képével való azonosulás első lépcsőfokaként értelmezhető. 1919. december közepén Horthy Miklós a mezőkövesdi piacterén elmondott beszédében, a rend fenntartására tett ígéreten túl, félreérthetetlenül megfogalmazta kialakuló kultuszának egyik alapvető üzenetét. Eszerint „szerény személyem és a nemzeti hadsereg vagyunk az a mag, amelyből a jövőndő boldog Magyarország ki fog hajtani.” Hasonlóan érvelt miskolci látogatása során is: elég erősnek érzi magát arra, hogy végleg letörje azt a „rablógyilkosok” által fémjelzett „bűnös” irányt, ami a „pusztulás szélére” juttatta az országot.<sup>16</sup> Nem meglepő, hogy a fenti megállapításokat egy olyan politikai szereplő tette, akinek a személye körül 1919 őszén vezérkultusz alakult ki, ami a későbbiekben egyre erősödött. Ezzel összhangban Horthy később is hasonló keretek között értékelte saját szerepét. Az 1920-as évek elején kormányzóként elmondott beszédeiben, a nyilvános megszólalásainak már említett elemein kívül, s az újjáépítéshez szükséges rend, a nyugodt, kiszámítható körülmények

<sup>9</sup> *Szózat*, 1920. április 15. 5.

<sup>10</sup> *Budapesti Hírlap*, 1920. április 16. 4.; *Nyírvidek*, 1920. április 16. 2.

<sup>11</sup> *Pesti Hírlap*, 1920. augusztus 29.

<sup>12</sup> *Budapesti Hírlap*, 1920. augusztus 29.

<sup>13</sup> Uo. 1920. szeptember 1.

<sup>14</sup> *Szózat*, 1920. szeptember 1. 2.

<sup>15</sup> *Budapesti Hírlap*, 1921. július 1. 5.

<sup>16</sup> *Miskolci Napló*, 1919. december 13. 1–4.

garantálására és fenntartására alkalmas vezér képét sugallta magáról, aki a pártok felett állva a magyar nemzet mielőbbi felemelkedését igyekszik szolgálni (ROMSICS 2007: 12).

Alapvető kérdés egy vezérkultusz vezére gyakorolt hatásának vizsgálatakor, hogy mikor és miként kezdett el az adott politikai és/vagy katonai vezető a vezérképpel azonosulni. A kérdés megválaszolásához szükséges források mennyisége azonban Horthy Miklós esetében minimális, legalábbis ami az 1919 és az 1930-as évek második fele közötti időszakot illeti. Ha kizárólag a vezér nyilvános megszólalásain alapul az elemzés, akkor az könnyen megtévesztő, megalapozatlan következtetéseket eredményezhet. Egy politikai szereplő esetében ugyanis minden esetben kritikával kezelendők azok a kijelentések, amelyeket a politikai érdekeinek megfelelően a nyilvánosság előtt tesz. Ez Horthy Miklós esetében is elengedhetetlen. Ezért fogalmaztam úgy, hogy a korai beszédei inkább az ambícióit tükrözték, a kultikus nyelvhasználat elsajátítását jelezték, semmint a kultusz hatására az énképében történt változások befejeződését. Az egyén személyisége, az önmagáról alkotott képe az élete során változik, változhat, akár radikális módon is, így inkább ennek folyamatjellegét érdemes hangsúlyozni. Horthy Miklós önképében az 1919 utáni években mindenesetre megkezdődött a vezérképpel történő azonosulás folyamata. Amikor a vizsgált politikai és/vagy katonai vezető nemcsak a nyilvánosság előtt, hanem már privát, bizalmas keretek között is a róla kialakított és számos eszközön keresztül közvetített vezérképhez hasonlóan értékeli saját szerepét, akkor megalapozottabban lehet már amellet érvelni, hogy az énkép és a vezérkép, ha nem is teljesen, de lényegét tekintve átfedésbe került egymással. Mivel Horthy nem vezetett naplót, így az erre a célra leginkább használható forrás nem áll rendelkezésre. Leveleiben, melyek közül nem sok maradt fent, az önképére nem tért ki (SZINAI – SZÜCS 1962). Az őt személyesen ismerő kortársainak naplói, visszaemlékezései szintén nem visznek közelebb ennek megválaszolásához (HARDY 2008).

A külföldi diplomaták jelentései, amelyek értékelték a kormányzó személyiségét, képességeit, világképét is, szintén nem utalnak arra, hogy Horthy Miklós az 1920-as években a valóságtól elrugaszkodva értékelte saját magát (L. NAGY 1990, ARDAY 1992).

Horthy Miklós már fővezérként is, majd különösen kormányzóként számtalan alkalommal szembesült őt méltató kijelentésekkel, és visszafogott keretek között maga is használta ezeket. Egy 25 évig létező vezérkultusz esetében megalapozottan nem állítható, hogy a vezér, jelen esetben Horthy önképe és személyisége egyáltalán ne változott volna. Horthy esetében az azonosulás pontos dátumhoz – a kedvezőtlen forrásadottságok miatt – nem köthető, erre azonban valamikor az 1930-as évek közepén, az évtized második felében kerülhetett sor. Onnantól kezdve egyre jobban hihetett a kiemelkedőnek beállított képességeiben.

A történeti kutatások már kimutatták, hogy 1922/1923 után Horthy a kormányzati politika alakításában – a hadügyeket leszámítva – egyre kevésbé vett részt. Ez nem azt jelenti, hogy teljesen háttérbe vonult, ugyanis igényt tartott arra, hogy a napirenden lévő ügyekről rendszeresen tájékoztassák. Szerepfelfogásának megváltozása azért is fontos, mert ez azt is jelezte, hogy nem gondolta magáról, hogy mindenhez kiválóan értene. Saját képességeit ismerve tudta, hogy Bethlen István miniszterelnök alkalmasabb az

ország stabilizálására. Horthy mindemellett úgy tekintett magára, mint olyan államfőre (vezérre), akinek a válságos időszakokban aktív szerepet kell vállalnia. Szerepfelfogását kultusza is befolyásolta, miután válságos időszakban került az ország élére, amit a méltatások is előszeretettel hangsúlyoztak. Ennek jegyében a világválság idején újból aktívabb szerepet vállalt a kormányzati politika alakításában. Ettől kezdve – bár a mértéke változott – ez lényegében így is maradt. Az államfő a harmincas évek végétől kezdődően a korszak elejéhez hasonlóan a napi politika aktív és meghatározó szereplője volt (SAKMYSTER 2001).

A revíziós igények megvalósítása a kormányzó céljai között egyértelműen kiemelt helyet foglalt el. Horthy magatartását befolyásolta kultuszának, a hivatalos Horthy-képnek már 1919 ősze óta részét alkotó egyik fő üzenete is, ami szerint ő volt hivatott az elveszített területek visszaszerzésére. Horthy Miklós, ahogyan sokan mások, nem tudott önmérsékletet tanúsítani a revíziós igények terén (uo. 206–208, 215–219). Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy a közel húsz éve létező kultusza ne befolyásolta volna az álláspontját (TURBUCZ 2014: 154–156). Már csak azért is, mert tudatosan törekedett arra, hogy az 1938 és 1941 között elért revíziós sikerek egyértelműen az ő személyével kapcsolódjanak össze. 1938 novemberében fehér lovon vonult be Komáromba és Kassára, 1940 szeptemberében pedig több észak-erdélyi településre (DOMBRÁDY 1990: 121, 134–135; TURBUCZ 2015: 199–215).

Magyarország megszállására – 1944. március 19-én – azért került sor, mert Hitler szemében a magyar kormányzat teljesen megbízhatatlanná vált, és el akarta kerülni, hogy a magyar állam kilépjen a tengely kötelékéből. A zökkenőmentesség érdekében a náci vezetők szükségesnek tartották, hogy Horthy jóváhagyja a megszállást (SAKMYSTER 2001: 285; GERLACH – ALY 2005: 99–100).

Hitler Klessheimbe szóló meghívására nem is kellett sokat várni. Kállay Miklós miniszterelnök javaslatára eleinte a kormányzó nem kívánt elutazni, viszont a Honvéd Vezérkar főnökének, Szombathelyi Ferencnek a kormányzó kötelességtudatára vonatkozó kijelentései hatására – a kormányfő emlékei szerint – mégis elfogadta a meghívást. Kállay visszaemlékezése szerint ugyanis a Vezérkar Főnöke úgy fejezte be a beszédét, hogy

a kormányzó úr huszonöt éven át mindent vállalt a nemzetéért, most, a legnehezebb pillanatban nem térhet ki előle, hogy vállalkozzék talán a legsúlyosabb feladatra, amit a sors reá mér; tudván, hogy a kormányzó úr akár az életét is hajlandó kockára tenni a nemzetéért, arra kéri, hogy fogadja el a meghívást. Ő bizonyos benne, hogy nem esik baja, és hazatér, sőt reméli, hogy mint a nemzet megmentője tér haza. (KÁLLAY 1991: 192)

Szombathelyi tehát a „nemzet megmentőjeként” utalt a kormányzóra, illetve az államfő kötelességtudatára hivatkozott. Kállay erről ezt írta: „Aki ismeri Horthyt, az könnyen elképzelheti, hogy mihelyt valaki az ő kötelességérzetére, s kivált a személyes bátorságára apellál, ott több érvnek nincs helye” (KÁLLAY 1991: 172–173). Horthy Miklós tehát elutazott Klessheimbe. Annak ellenére, hogy a Hitler és Horthy közötti március 18-i tárgyalások kétszer is megszakadtak, a kormányzó végül tudomásul vette a megszállást.

Úgy döntött, hogy nem mond le kormányzói hivataláról, és eleget tesz Hitler több követelésének is. Horthy Miklóst minden bizonnyal Adolf Hitler azon átlátszó ígérete győzte meg, hogy a magyar állam visszaszerezheti szuverenitását, ha igazolja, megbízható szövetségese a Harmadik Birodalomnak (SAKMYSTER 2001: 300–307).

Ebben a helyzetben kötelességének érezte, hogy a helyén maradjon, mert lehetségesnek látta a megszálló csapatok rövid időn belüli kivonását. 1944. március 19-én, már Budapesten, erről azt mondta Kállay Miklósnak, hogy

ő nem mondhat le [...]. Ő megesküdött az országnak, hogy nehéz óráiban nem fogja cserbenhagyni, ő még ma is az a tengerész, aki nem hagyja el a süllyedő hajót, hanem az utolsó percig kitart a helyén. [...] Nem vonulhat vissza, mert a helyzet nem sokáig marad így, a németek már az utolsókat rúgják. El fog jönni az a pillanat, amikor a nemzet a saját erejéből is le tudja rázni őket, lesz még ellenállás, de az ellenállás csak akkor alakulhat ki, ha ő a helyén marad, s minden szálát a kezében tart; ha ugyanis ő nincs, ki az, aki körül bármi kijegesedhetik; a hadsereg egyedül csak neki engedelmeskedik; mit szólna a magyar nép, ha eljön a pillanat, amikor talpra állhat, és ő nincsen a helyén. (KÁLLAY 1991: 192)

A kormányzó személyisége ugyan nem torzult el annyira, mint Hitleré, de saját kultusza hatása alól láthatóan ő sem tudta magát kivonni. Így az is kijelenthető, hogy kultuszának foglyává vált: az adott helyzetben a róla szóló magasztalások alapján hozta meg döntését. Legalábbis részben. Jól látható, hogy a környezete és ő maga is a vezérkép meghatározó elemeihez nyúlt azokban a sorsdöntő napokban, így indokolta a döntéseit, illetve így igyekeztek a döntéseit befolyásolni. Horthy nem a „magyarok Istene” küldöttjeként, a nemzet megtestesítőjeként tekintett magára, tehát nem a vezérkép leginkább irracionális elemei alapján értékelte a saját szerepét, sokkal inkább a vezérkép üzenetének lényege hatott rá. Az, hogy nélküle a magyar nemzet nem lehet úrrá nehéz helyzetén, s a nemzetet újból neki, a kormányzónak kell „megmentenie”, ezért a helyén kell maradnia, s a nemzetért vállalt kötelességének eleget kell tennie. Otthonról hozott kötelességtudata a haditengerészeti szolgálat során, majd a nemzettel szembeni kötelességeit és önfeláldozását hangsúlyozó magasztalások hatására 1919 után jelentősen megerősödött. Ráadásul itt többről van szó, mint egyszerű kötelességtudatról, amely már 1918 előtt is jellemezte őt. A 25 éven át tartó kultuszépítés hatására ugyanis Horthy úgy tekintett magára, mint aki nélkül érdemi változás nem történhet a nemzet életében (TÜRBUCZ 2015: 286–287). A források szerint arról is meg volt győződve, hogy a hadsereg fenntartások nélkül, mindig és minden körülmények között követi parancsait (VATTAY 1990: 32, 38; NAGYBACZONI 1986: 315–316; KÁDÁR 1978: 635–636, 742, 745). A kultusza saját önképére gyakorolt hatását világítja meg a Sztójay kormányfőnek írt 1944. június eleji leirata is: „úgy éreztem [március 19. után], hogy nemzetemmel szemben kötelességem kitartani a helyemen”. Az eredeti fogalmazványban a mondat tovább is folytatódott, de ezt a kormányzó végül kihúzta a szövegből:

s az előreláthatóan bekövetkező események eddigi, közel két és fél évtizedes munkám egész eredményének megsemmisítését idézték volna elő. A helyemen kellett tehát maradnom, s a nemzet életének folytonossága, sőt megmentése érdekében nekem kellett kineveznem az új kormányt. (SZINAI – SZÜCS 1962: 451)

Ezek a gondolatok más szavakkal, de ugyanazt fejezik ki, ami Kállay emlékirataiban is szerepel.

Horthy Miklós 1945 után többször is kifejtette, hogy mit gondol Magyarország és saját második világháborús szerepéről. A volt kormányzót az amerikaiak 1945-ben hét alkalommal is kihallgatták.<sup>17</sup> A kihallgatási jegyzőkönyvek jól mutatják, hogy az emlékezete időnként kihagyott. A feltett kérdések elől nem tért ki, viszont hajlamos volt arra, hogy elkalandozzon. Ezekből a forrásokból, az akkori leveleiből és a néhány évvel később írt emlékirataiból is tökéletesen megállapítható, hogy Horthy nem nézett szembe az 1944 előtti szerepével, nem volt képes önkritikára, nem vállalt felelősséget a döntéseiért, és önfelmentő magyarázatokat adott. Visszatérő eleme volt mondanivalójának, hogy az ország kényszerpályán mozgott, másképpen nem történhetek volna az események, illetve hogy nem avatták be őt a döntésekbe, megtévesztették, vagy egyszerűen eltitkoltak előle információkat. Nemcsak amerikai kihallgatóival, hanem a brit külügyminisztérium Magyarország-szakértőjével, C. A. Macartney-val is hasonló stílusban beszélgetett. Egyik jelentésében Macartney hangsúlyozta:

Készségesen válaszolt a kérdésekre, soha nem tagadta meg a választ, bár néha képtelen volt visszaemlékezni. Bár néhány alkalommal tudtam, hogy válasza nem állja meg a helyét, de nem hiszem, hogy bármi tudatos hazugságot mondott volna. Ez részben annak tudható be, hogy egyáltalán nem érzi, hogy saját magát vádolnia kellene – éppen ellenkezőleg. És agya, minthogy bűntudattól nem kiélezett, nem túlzottan kifinomult. (HARASZTI 1993: 21–22)

Az emigrációban Horthy Miklós tehát nem nézett szembe államfői felelősségével. Az önreflexió hiányát több tényezővel lehet magyarázni. Egyrészt már az alapszemélyisége is olyan lehetett, hogy hajlamos volt a saját szerepének pozitív értékelésére, az önfelmentésre. Másrészt az 1919 és 1944 közötti kultuszának hatásáról lehetett szó: ami miatt kialakulhatott vagy felerősödhetett az önfelmentésre való hajlama, mivel huszonöt éven keresztül a tévedhetetlen, mindig helyes döntést hozó vezérként ábrázolták őt kultuszépítő kortársai. Az önkritikára való képtelenséget – vezérkultuszától függetlenül – a hatalom birtoklásának hatása is magyarázza. Pontos válasz ezért nem adható arra a kérdésre, hogy a felsorolt tényezők közül melyik és mennyiben járult hozzá az önreflexió elmaradásához (TURBUCZ 2014: 221).

<sup>17</sup> Ehhez lásd: GELLÉRT – TURBUCZ 2012.

## ÖSSZEGZÉS

Horthy döntéseinek elemzésekor természetesen számos más tényezőt is tekintetbe kell venni, nem lehet mindent kizárólag a kultusz hatásával magyarázni. Ez a tényező azonban nem tehető zárójelbe, ha árnyalt értékelésre törekszünk tevékenységének megértése érdekében. Arra ráadásul – a megfelelő források hiánya miatt – nincs is lehetőség, hogy a kultusz hatása szempontjából minden egyes döntését elemezzük. Ezt tehát érdemes általános keretek között megtenni úgy, hogy ahol lehet, konkrét példát is említünk.

Ha általánosságban nézzük a vezérkultusz vezérre gyakorolt hatásának kérdését, akkor az állapítható meg, hogy a vezérkultusz legfontosabb következménye: egy bizonyos idő elteltével a józan gondolkodásra való képtelenség. A vezér személyisége torzuláson megy keresztül, aminek három fő eredménye lehet:

1. Egy idő után valamilyen mértékben ő maga is elkezd hinni a képességeiben, abban, hogy neki küldetése van, abban, hogy csakis ő hivatott egy adott ország, nemzet vezetésére. Neki feladata és kötelessége van, ami elől semmilyen körülmények között sem térhet ki. Kizárólag ő képes eldönteni, hogy mit, mikor és hogyan kell tenni.
2. A vezér bezárkózik a saját világába, amelyből mindent kizár, ami nem illeszkedik az elképzeléseihez. A személyével szembeni kritikát, még ha az építő jellegű is, nem fogadja el, jobb esetben az ellenfél, szélsőségesebb esetben az ellenség tevékenységének véli, sőt akár árulásnak is tekintheti.
3. Ebből következik az önkritikára való képtelensége, ami miatt nem képes szembenézni döntéseivel és tetteivel. Esetleg még a szakadék szélén sem.

Természetesen ezek a megállapítások általánosak és elméleti jellegűek, de a nemzetközi szakirodalom alapján kijelenthető, hogy a vezérkultusz főként ilyen változásokat eredményez a vezér személyiségében. Az arányok, a konkrét következmények értelemszerűen személyenként eltérőek, de nem tévedünk nagyot, ha ebből az irányból közelítünk ahhoz a kérdéshez, hogyan is hat a vezérkultusz arra a személyre, akiről ez a jelenség szól.

## FORRÁSOK

*Budapesti Hírlap* 1920

*Pesti Hírlap* 1920

*Szózat* 1920

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR Balázs (2010): Communist leader cults in Eastern Europe concepts and recent debates. In: ANSSI, Halmesvirta (ed.): *Cultic revelations: Studies in modern historical cult personalities and phenomena*. University of Jyväskylä, Jyväskylä – Pécs. 37–62.
- ARDAY Lajos (1992): Horthy Miklós angol-amerikai megítélése. *Valóság* 54(6). 31–47.
- DOBLHOFF Lily (1938): *Horthy Miklós*. Athenaeum, Budapest.
- DOMBRÁDY Lóránd (1990): *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Zrínyi, Budapest.
- DREIDEMY, Lucille (2014): *Der Dollfuss-Mythos: Eine Biographie des Posthumen*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.
- FALASCA-ZAMPONI, Simonetta (1997): *Fascist spectacle: The aesthetics of power in Mussolini's Italy*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- GELLÉRT Ádám – TURBUCZ Dávid (2012): Egy elmaradt felelősségre vonás margójára: Horthy Miklós Nürnbergben. *Betekintő* 5(4). 1–20. [https://betekinto.hu/hu/2012\\_4\\_gellert\\_turbucz](https://betekinto.hu/hu/2012_4_gellert_turbucz) (*Letöltés ideje: 2020. július 8.*)
- GERLACH, Christian – ALY, Götz (2005): *Az utolsó fejezet: Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945* (KERÉNYI Gábor ford.). Noran, Budapest.
- GOLTZ, Anna von der (2009): *Hindenburg: Power, myth and the rise of the Nazis*. Oxford University Press, Oxford.
- HARASZTI Éva (szerk.) (1993): *Horthy Miklós a dokumentumok tükrében*. Balassi, Budapest.
- HARDY Kálmán (2008): *Az Adriától Amerikáig: Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai*. Kairosz, Budapest.
- HEIN, Heidi (2002): *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*. Verlag Herder-Institut, Marburg.
- HOEGEN, Jesko von (2007): *Der Held von Tannenberg: Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos*. Böhlau, Köln – Weimar – Wien.
- IORDACHI, Constantin (2018): *A Vaszárda: Karizma, politika és erőszak Romániában 1927–1941* (DUDIK Éva Annamária ford.). L'Harmattan, Budapest.
- KALLIS, Aristotle A. (2006): Fascism, charisma and charismatisation: Weber's model of charismatic domination and Interwar European Fascism. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7 (1). 25–43.
- KÁDÁR Gyula (1978): *A Ludovikától Sopronköhidáig*. 2. köt. Magvető, Budapest.
- KÁLLAY Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. 2. köt. Európa – História, Budapest.
- KERSHAW, Ian (2003): *A Hitler-mítosz: Vezérkultusz és közvélemény* (BERÉNYI Gábor ford.). Kortina, Budapest.
- L. NAGY Zsuzsa (1990): Amerikai diplomaták jelentései Horthy Miklósról, 1920–1944. *Történelmi Szemle* 32(3–4). 173–197.
- NAGYBACZONI NAGY Vilmos (1986): *Végzetes esztendő: 1938–1945*. Gondolat, Budapest.
- ORZOFF, Andrea (2009): *Battle for the Castle: The myth of Czechoslovakia in Europe: 1914–1948*. Oxford University Press, Oxford.

- PAYNE, Stanly G. (2006): Franco, the Spanish Falange and the institutionalisation of mission. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7(2). 191–201.
- PETRAKIS, Marina (2006): *The Metaxas myth: Dictatorship and propaganda in Greece*. Tauris, London – New York.
- PILCH Jenő (1928): *Horthy Miklós*. Athenaeum, Budapest.
- PINTO, ANTONIO COSTA (2006): Chaos and order: Preto, Salazar and charismatic appeal in Interwar Portugal. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7(2). 203–214.
- PLAMPER, Jan (2012): *The Stalin cult: A study in the alchemy of power*. Yale University Press, New Haven – London.
- PLAMPER, Jan (2004): Introduction: Modern personality cults. In: HELLER, Klaus – PLAMPER, Jan (eds): *Personality cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus*. Vandenhoeck and Ruprecht Unipress, Göttingen. 13–41.
- POSTOUTENKO, Kirill (2010): Performance and management of political leadership in totalitarian and democratic societies: The Soviet Union, Germany and the United States in 1936. In: POSTOUTENKO, Kirill (ed.): *Totalitarian communication: Hierarchies, codes and messages*. Transcript Verlag, Bielefeld. 91–121.
- REES, E. Afron (2004): Leader cults: Varieties, preconditions and functions. In: APOR Balázs et al. (eds): *The leader cult in communist dictatorships: Stalin and the Eastern bloc*. Palgrave Macmillan, London. 3–26.
- ROMSICS Ignác (2007): Horthy-képeink. *Mozgó Világ* 33(10). 3–32.
- SAKMYSTER, Thomas (2001): *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós, 1918–1944* (ROMSICS Gergely ford.). Helikon, Budapest.
- SIPOS Péter (1994): Horthy Miklós és Magyarország német megszállása. *História* 16(4). 23–24.
- SIPOS Péter (2007): Egy Horthy-életrajz problémái. *Történelmi Szemle* 49(3). 429–441.
- TURBUCZ Dávid (2014): *Horthy Miklós*. Napvilág, Budapest.
- TURBUCZ Dávid (2015): *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- TURBUCZ Dávid (2020): Horthy Miklós beszédei 1919 és 1923 között. *Századok* 154(1). 183–208.
- VATTAY Antal (1990): *Vattay Antal naplója 1944–1945*. Zrínyi, Budapest.

## „Freudian gondolkodunk, pavlovian beszélünk”

### A pszichoanalitikus(nő)i identitás átalakulása a háború utáni Magyarországon



Hogyan találták meg a helyüket (az életben maradt és itthon maradó) női pszichoanalitikusok Magyarországon a második világháború (pontosabban 1948) után alapjaiban megváltozott szakmai és politikai környezetben? Milyen lehetőségekkel és korlátokkal szembesültek, milyen stratégiákat és pozíciókat kerestek és találtak? Hogyan módosította a megváltozott közeg a különféle (női, baloldali/kommunista, zsidó, pszichoanalitikus) identitásaik súlyát, jelentését, legitimitását? Mit és hogyan tudtak megőrizni a pszichoanalízis elméleti és gyakorlati rendszeréből, szellemi hagyományából, illetve milyen más területek felé orientálódtak? Tanulmányom a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület 1949-es feloszlásától az 1970-es években meginduló újraintézményesülésig terjedő időszakot vizsgálja, és közelebbről bemutatja néhány jelentős női analitikus (Hajdu Lilly, Rotter Lilián és Hermann Alice) háború utáni pályáját.<sup>1</sup>

A pszichoanalízis viszonylag megközelíthető terület volt a (középosztálybeli) nők számára a huszadik századelon. A nők aránya az 1913-ban megalakult Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületben az 1930-as évek második felében már elérte 48%-ot, ami az akkori tagsági adatok szerint nemzetközi szinten a legmagasabb volt (GIEFER 2007). 1940 és 1945 között nincs adat a tagokról, a pszichoanalitikus egyesület működése lényegében felfüggesztődött; a háború súlyos veszteségeket jelentett az analitikus közösség számára is. A háború után még egy 1946-os taglistát találunk:<sup>2</sup> ebben az évben minden addiginál magasabb, a férfiakét jóval meghaladó (mintegy kétharmad) a női tagok aránya. Ennek az arányváltásnak az oka nemcsak a nők további csatlakozása, hanem (még inkább) a férfiaknak (a nőknél jelentősebb mértékben bekövetkezett) halála vagy eltávazása (munkaszolgálat, deportálás, emigráció), melynek következtében a férfitagok száma kevesebb mint felére csökkent. Az emigrációs hullámok szinte mindegyik életútban töréspontként jelentkeztek; 1939-ben, a zsidóüldözés elől menekülve (a nők közül) Bálint Alice (Anglia), Gyömrői Edit (Ceylon), Hann-Kende Fanny (Egyesült Államok)

<sup>1</sup> A tanulmány részei megjelentek a *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában* c. kötetemben (BORGOS 2018).

<sup>2</sup> Az 1939-es és 1946-os taglista forrása: List of Members of the International Psycho-Analytical Association. *International Journal of Psycho-Analysis* 1939, 20: 498–515; PETŐ 1947.

és Lázár Klára (Ausztrália) hagyta el az országot.<sup>3</sup> Pető Endre feleségét, Kardos Erzsébet pszichoanalitikust magyar nyilasok ölték meg 1945 elején. Révész Erzsébet, Kovács Vilma és Bálint Alice már korábban meghaltak.

Az alábbi lista a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület női tagságának alakulását mutatja 1913 és 1946 között.

- 1913: 5 férfi, 0 nő (0%)
- 1921: 17 férfi, 2 nő (Révész Erzsébet [1918-tól], Melanie Klein [1919 és 1921 között]) (12%)
- 1929: 12 férfi, 5 nő (+ Bálint Alice, Dubovitz Margit, Kovács Vilma, Lévy Kata; – Révész Erzsébet. Rendkívüli tag: Kircz-Takács Mária) (30%)
- 1937: 13 férfi, 12 nő (+ Hajdu Lilly, Hann Fanny, Lázár Klára, Rotter Lillán. Rendkívüli tagok: + Gyömrői Edit, Major Margit, Liebermann Lucy) (48%)
- 1939: 17 férfi, 14 nő (+ Amar Renée, Hermann Alice, Kardos Erzsébet, Rubin-Färber Zelma; – Bálint Alice. Rendkívüli tagok: – Gyömrői Edit → Ceylon) (kb. 45%)
- 1946: 8 férfi, 15 nő (+ Stein Pirooska, Vértés Kató; – Kardos Erzsébet, Kovács Vilma; Hann Fanny → USA, Lázár Klára → Ausztrália. Rendkívüli tagok: + Felszeghy Ilona, Perl Lili, Pfeiffer Margit) (kb. 65%)

A háború utáni három év az újjáéledés átmeneti periódusa volt – pszichoanalitikus tárgyú könyvek jelentek meg,<sup>4</sup> egyetemi kurzusok indultak, egyesületek alakultak. A pszichoanalízis (és lényegében a pszichológia egésze) az 1948-ban bekövetkező politikai fordulat után – mint a liberális középosztályhoz és a nyugati tudományos közösségekhez kapcsolódó, az egyéni tudattalan és szexualitás meghatározó szerepét hirdető (egyszerre exkluzív és a kultúrát átítató) tan<sup>5</sup> – a „burzsoá áltudomány” címkét kapta. A Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület 1949 februárjában feloszlott,<sup>6</sup> s ezzel a hivatalos működés a nyolcvanas évekig megszűnt, noha a tiltás ellenére orvosi praxisuk vagy (nyilvánosan nem meghirdetett) magánrendelés keretében többen is folytatták az analitikusi munkát. Liebermann Lucy volt az egyetlen, aki megőrizte tagságát a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületben.<sup>7</sup> A budapesti orvoskar I. Számú Gyermekklinikájának 1937-ben általa

<sup>3</sup> Hollós István Lawrence Kubie-nek, az amerikai válságbizottság elnökének szóló 1939. januári leveléhez egy 15 fős listát mellékel a segítségre szoruló magyar zsidó analitikusokról. Erről részletesen lásd: MÉSZÁROS 2008: 137.

<sup>4</sup> Többek között HERMANN 1945a; HERMANN 1945b; HERMANN 1946; Kertész-Rotter 1946; FREUD 1945.

<sup>5</sup> Lásd: KOVÁI 2016: 152–155; 220–234.

<sup>6</sup> Pontosabban erős politikai nyomás alatt állva a február 8-i közgyűlésen „feloszlatta önmagát”. Lásd: HARMAT 1994: 425; SZŐKE 1992: 42–43.

<sup>7</sup> Ugyanakkor Liebermann Lucy a nyolcvanas évekbeli egyesületi újraformálódáskor nem kapott kiképző analitikusi státuszt, és maga sem akart idekapcsolódni, tevékenysége más irányba mozdult (MÉSZÁROS 2019: 336).

megszervezett Nevelési Tanácsadója a klinika igazgatója, Gegesi Kiss Pál „védnökségével” ugyancsak megtartotta folytonosságát a háború után is.

Az ötvenes években a pszichológia egésze „zárolva” volt (bár ’56 után ezen a területen is némi enyhülés mutatkozott), de néhányan, köztük többségében nők (Almásy Endre, Felszeghy Béláné, Hajdu Lilly, Hermann Imre, Lévy Kata, Perl Lili, Roboz Vera) ekkor is megtartották szájhagyomány útján terjedő, „földalatti” analitikusi magánpraxisukat. Hermann Imre 1957-től informális, titokban szerveződő szemináriumot indított lakásán, feltehetőleg Felszeghy Ilona, Hermann Alice, Pfeiffer Margit, Rotter Lillián és Rajka Tibor részvételével.<sup>8</sup>

A hatvanas években több irányban megindult a pszichológia egészének újraintézményesülése és a pszichoanalízis tudatosabb újraépítkezése is. Utóbbinak fontos pontja volt Hermann Imre 1965-től havonta egyszer lakásán tartott vasárnapi Freud-szeminárium, amelyen egyrészt kortársai (Hermann Alice, Pfeiffer Margit, Rotter Lillián), másrészt az újabb generáció akkoriban kiképződő tagjai (Hidas György, Linczényi Adorján, Nemes Livia, Paneth Gábor, Vikár György) vettek részt.<sup>9</sup> Esetmegbeszélő szemináriumot indított Hermann tanítványa, Rotter Lillián is. A pszichoanalízis a nyilvánosságban továbbra sem volt szalonképes, de fontos pszichoterápiás műhelyek indultak, melyeket tekintélyes, ugyanakkor a rendszer iránt elkötelezett vagy azzal jó kapcsolatot ápoló pszichiáterek vezettek. A „Szinetárium” (Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ, eredetileg a József Artila Kórház pszichoterápiás részlege, Szinetár Ernő vezetésével), a „Faludi” (Fővárosi Gyermekpszichológiai Szakrendelő Intézet, György Júlia vezetésével) és (1971-ben) a Pesthidegkúti Pszichoterápiás Osztály (Goldschmidt Dénes vezetésével). De idesorolható a börtön után a Lipótra (az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetbe) „számozott” Mérei Ferenc pszichodiagnosztikai laboratóriuma is.

Az – adott esetben pszichoanalitikus szemléletet is beépítő – terápiás módszerek alkalmazása a „türt” kategóriába került. „Egyébként az elé, ami nem mint önálló egyesület, hanem mint terápiás módszer működött, ez elé nem gördítettek akadályt” – nyilatkozta erről az időszakról Nemes Livia (LÉVAI 2003: 39).

Az 1968-ban alakult Faludi utcai Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézetet<sup>10</sup> (amely a gyógyító munka mellett a gyermekpszichoterápia akkor egyetlen képzőhelyévé is vált) kifejezetten pszichoanalitikus szellemiséggel és stábbal alapította a pszichiáter György Júlia,<sup>11</sup> aki Aczél György (személyes érintettségéből adódó) politikai támogatását is élvezte, amely a pszichológia egészére kiterjedt. „Ez is tulajdonképpen Aczélnak köszönhető, hogy nemcsak a pszichoanalízis nem volt kitiltott, hanem maga a pszichológia sem, tehát minden kerületben létrejöttek a nevelési tanácsadók” (LÉVAI 2003: 38).

<sup>8</sup> Vincze Anna és Vincze Pál szóbeli közlése.

<sup>9</sup> Utóbbiak lettek az 1975-ben megalakult magyar „study group” első kiképző analitikusai is. Lásd: HIDAS 1998: 119.

<sup>10</sup> A Faludiról lásd a *Serdülő- és Gyermek-pszichoterápia* folyóirat különszámát, 2003/1–2. és a *György Júlia emlékkönyvben* Horányi Györgyné, Vikár György és Nemes Livia visszaemlékezéseit HORÁNYI (szerk.) 1997.

<sup>11</sup> György Júliáról lásd: HORÁNYI (szerk.) 1997; SZABÓ 2020.

Az intézményen belül azonban nem ő volt a „pártbizalmi”, hanem a háború előtt az individuálpaszichológiai irányzathoz kapcsolódó gyermekpszichológus, Hirsch Margit. „Hirsch [Margit] az egyetlen kommunista volt, aki ott védte a kommunista párt érdekeit, és kapcsolatban volt a Madarász utcai kórháznak – amelyhez mi tartoztunk – a párttitkárával, mert azért még ilyen idők is voltak” (LÉVAI 2003: 40).

A hetvenes évektől nyilvánosabb és formalizáltabb szakmai élet kezdődött: szemináriumok, műhelyek, csoportterápiák, illetve az 1974 és 1986 között zajló Pszichoterápiás Hétvégé<sup>12</sup> és a pszichológia egészében erősödött a nyugati orientáció és kapcsolatfelvétel.<sup>13</sup> A magyar analitikuscsoport 1975-ben mint „tanulmányi csoport” (study group) visszatagozódott a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületbe. Az integrálódási folyamatban megjelent a Ferenczi által alapított egyesülettel való folyamatosság hangsúlyozása, igénye.

Akkor vált lehetővé, hogy ötünket kiküldjenek a nemzetközi analitikus egyesületbe, ez volt a Hidas György, Linczenyi Adorján, Paneth Gábor, Vikár György és én. Köztük egyedül én voltam pszichológus, és egyedül nő, és ugyanakkor a legidősebb. [...] Folytatódott a Ferenczi-ig visszanyúló magyar múltunk. [...] Tehát attól, hogy itt egy olyan politikai rendszer volt, amiben mi itt éltünk, és kényszerültünk itt élni, attól mi a pszichoanalitikus gondolkodásunkat nem veszítettük el. A pszichoterápiás gondolkozásnak vissza kellett kerülnie a társadalmi életbe, a rendelőkbe és a gyerekterápiába, mi ezt akkor is csináltuk, amikor még nem fogadtak el minket nemzetközi egyesületben. (LÉVAI 2003: 45–46)

Ez az azonosulás a háború előtti gyökerekkel (legalábbis Nemes Livia szavai szerint) az elhatárolódást is kifejezte a fennálló rendszertől, ugyanakkor a „Nyugat” nézőpontjától is, amely a kommunista blokk részeként tekintett rájuk, miközben ez a rendszer éppen séggel kivetette magából a (baloldali kötődésekkel rendelkező) pszichoanalízist.

Mindig szembetalálkoztam ezzel, hogy mintha mi Kelet-Európából vagy a Balkánról jöttünk volna, nem pedig az Osztrák–Magyar Monarchia összetartozó részéből, ahol Ferenczi és Freud személyes kapcsolatban álltak egymással, és így örökítették át, Ferenczin keresztül a magyar pszichoanalízist. Ez a sértődöttség mindnyájunkban benne volt.

K: De aztán, gondolom, ők megértették egy idő után, amikor tapasztalták, hogy itt ugyanolyan szintű a szakma.

V: Nem tudom biztosan. Lehet, hogy igen, lehet, hogy mi értettük meg, hogy a kommunizmus nem fér össze a pszichoanalízissel, abban az értelemben, hogy ez egy olyan, mondjuk, párt vagy szervezet, vagy hatalom, amelyik nem tűri azt a másfajta gondolkodást, csak a sajátját. (LÉVAI 2003: 53)

Az 1980-ban megalakult Magyar Pszichiátriai Társaságon belül Paneth Gábor vezetésével Pszichoterápiás Szekció, azon belül Pszichoanalitikus Munkacsoport jött létre, amely

<sup>12</sup> Lásd: ZÁNKAY 1989.

<sup>13</sup> Erről lásd: KOVAI 2016; PLÉH 2016; HARMATTA 2019.

tulajdonképpen a későbbi egyesület elődjének tekinthető. Első elnöke a már nagy tekintéllyel bíró analitikus, Nemes Livia lett, őt 1988-ban Vikár György követte. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület végül (a nemzetközi egyesülettől 1983-tól kapott ideiglenes státuszt követően) 1989-ben alakulhatott hivatalosan újjá.<sup>14</sup>

Az itthon maradó analitikusnők egy része (pl. Rotter Lilián, Hermann Alice, Liebermann Lucy, Dubovitz Margit) a háború előtt is elsősorban gyermeklélektannal és pszichoanalitikus pedagógiával foglalkozott. Az 1931-ben alakult pszichoanalitikus Poliklinikán tartottak szemináriumokat anyáknak, pedagógusoknak és pszichoanalitikus-jelölteknek, pályaválasztási és nevelési tanácsadóban dolgoztak. Pszichoanalitikus identitásuk talán kevésbé volt erőteljes, ezért (baloldali elköteleződésükkel is összhangban) könnyebben megtalálták a helyüket a háború után az állami gyermekvédelem, az óvodapedagógia, a nevelés vagy a gyógypedagógia területén (ismeretterjesztés, szervezés, tanítás, írás, terápia), melyekben persze a pszichoanalízis már nemkívánatos elemnek minősült. Ezek a tevékenységi körök a hagyományos női szerepeknek is megfeleltek. Ugyan az államszocialista időszak nemi egyenrangúságot és emancipációt hirdetett, sok szempontból továbbvitte a tradicionális szerepmegosztást – egyfelől az otthoni munkamegosztás, másfelől a munkaterületek megosztása tekintetében. Ugyanakkor a nők komolyabb, akár vezetői pozíciókat tölthettek be. Hajdu Lilly háború előtti munkájában központi szerepe volt a pszichoanalízisnek, azon belül is a skizofrénia (egy nem „nőies” terület) terápiájának. Számára nagyobb belső konfliktusokat jelentett szakmai közege és szemlélete kényszerű megváltoztatása (annak ellenére vagy épp azért, mert az új rendszerben is vezető pozícióba került), amit a politikai helyzetből adódó családi tragédiák is súlyosbítottak.

A következőkben három női analitikusi pályát mutatok be mint „esettanulmányt”, a háború utáni időszakra koncentrálna: részletesebben Hajdu Lillyét és (a korlátozottabb források miatt) rövidebben Hermann Alice-ét és Rotter Liliánét.

Hajdu Lilly (1891–1960) pályáját magánéleti, szakmai és politikai válságok egyaránt erősen sújtották. Orvosi tanulmányok és pszichiátriai klinikai munka után az 1920-as években folytatta kiképző analízisét Kovács Vilmánál (az egyik első magyar női analitikusnál), és saját analitikusi praxisa a harmincas évekre a szakmai elismertség és a biztos megélhetés forrásává vált. Terápiás és elméleti érdeklődése elsősorban a skizofrénia pszichoanalitikus kezelésére irányult (azaz nem hagyományos „női” témát választott).

A harmincas évek végén az erősödő antiszemitizmus és a zsidótörvények őt is érintették. Férje (id. Gimes Miklós, akkor képzés alatt álló analitikusjelölt) nem tért vissza a deportálásból; Hajdu Lilly bujkálások, menekülések közepette élte túl a vészkorszakot lányával, unokájával és sógora, Kende Zsigmond családjával (Kende 2003).

A háború cezúrája után számos, a zsidóüldözésben traumatizált és a társadalomjobbítás iránt elkötelezett túlélőhöz hasonlóan Hajdu Lilly is belépett a kommunista pártba, bár mindvégig szkeptikusabb volt a rendszerrel, mint gyermekei. Fia, Gimes Miklós elkötelezett kommunista, 1946-tól a *Szabad Nép* újságírója-szerkesztője. Hajdu Lilly

<sup>14</sup> A magyarországi pszichoanalízis háború utáni helyzetéről részletesebben lásd: MÉSZÁROS 2019.

ekkor még pszichoanalitikus szemináriumoknak adott helyet a lakásán többek között a Hermann-házaspár, Székács István, Rotter Lillán és Almásy Endre részvételével. 1947 novemberében *Adalékok a traumatikus neurózis terápiájához és elméletéhez* címmel tartott előadást az analitikus egyesületben. Az Igazságügyi Minisztérium kinevezte az állami egészségbiztosítás tervezetének tanácsadójává (PETŐ 1947).

Belépett az 1947-ben újjáalakuló Lelki Egészségvédelmi Szövetségbe (LESZ), amely feladatának (és lehetőségének) tekintette a háborús traumák következményeivel való foglalkozást is ebben az átmeneti időszakban, és a társadalmi állapottal való összefüggésben fogalmazta meg az általános mentálhigiénés fejlesztés szükségességét is. „A szociális szorongás döntő szerephez jutott Magyarországon, különösen Hermann és Hajdu foglalkoztak a hosszú éhezés személyiségbomlasztó hatásaival. Ebből következnek tehát a tennivalók. Küzdelem a jobb gazdasági és szociális helyzetért és erre ráépítve a Mentálhigiéné” (Beszámoló... 1995: 261). A szövetség alig egy év múlva megszűnt. „Az 1948. év a LESZ esetében is azt a váratlan fordulatot hozta, hogy az addig a teljes szakpolitikai apparátus által támogatott tevékenység egyik napról a másikra éppen a szakpolitikai apparátus által számolódik fel” (KOVÁI 2016). Hivatalos lapja, *A Jövő Embere* már elkészült egyetlen száma sem jelenthetett meg.<sup>15</sup>

1947-től az 1949-ig a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöke, s ebben a minőségében (Hermann Imrével együtt) rá hárul az egyesület (ön)felosztatásának hálatlan feladata. A felosztatás a pszichoanalízis lejáratását célzó politikai hadjárat része volt. Ennek a hadjáratnak, másfelől az (egykori) analitikusok alkalmazkodási kényszerének is tanulságos dokumentuma a Tariska István<sup>16</sup> ideggyógyász tollából a *Forum* című folyóirat 1948-as számaiban megjelent támadássorozat és az erre érkező reakciók. Tariska a korszak hivatalos ideológiáját képviselve a pszichoanalízist összeférhetetlennek, politikailag veszélyesnek tartotta az emberi lélek felszabadításának „valódi” útjára, a kommunista ideológiára nézve.<sup>17</sup> Azt az ellentmondást, hogy léteznek kommunista pszichoanalitikusok, sőt, többségük erősen baloldali, úgy oldotta fel, hogy világnézetüket nem valódi elkötelezettségnek, hanem a „más okból származó üldözés” melléktermékének minősítette. Egyik legvonalasabb cikke (*A freudizmus, mint az imperializmus házi pszichológiája*) szavait idézve:

Freud alapvető életöszönök-halálöszönök költői ellentétére épített pszichológia mithologikus homályjaival és atomizált társadalomszemléletre épült világnézetével [...] eljutott követőiben oda, ahova minden antidialektikus út vezet: a *nyílt politikai reakcióba*. Ezen a tényen mit sem

<sup>15</sup> A megmaradt kefelevonatot a *Thalassa* 1995/1–2. száma közölte: „Egy meg nem jelent folyóirat – *A Jövő Embere*” címmel.

<sup>16</sup> Tariska életútja is egy kis történelemkönyv: Illegális kommunista mozgalom, hadifogság, a háború után MKP-titkár, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet igazgatóhelyettese, 1952-ben koholt vádak alapján elítélik, 1954-ben szabadul, neurológiai labor- és tanszékvezető, majd 1972 és 1986 között az OIE igazgatója.

<sup>17</sup> A pszichoanalízist támadó dokumentumokhoz lásd még: PÁLÓCZI-HORVÁTH 1948.

változtat az, hogy Kelet-Európában – vagy éppen Magyarországon – a közös, de más okból származó üldözés a pszichoanalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás valódi harcosaival. A londoni mentál-hygiénés kongresszus dokumentálta, hogy az imperializmus, amely hatalmát nemcsak a vasra, szénre, olajra, ipartelevre és közlekedésre, hanem a szellemi alkotások területére is ki akarja terjeszteni: *házi pszichológiává szelídítette a pszichoanalízist*. (TARISKA 1948: 802–803. Kiemelések az eredetiben.)

Legalább ilyen tanulságos azonban a „korszellem” és a szereplők szempontjából Hajdu Lilly és Hermann Imre válasza a *Forum* egyik szerkesztőjének, Lukács Györgynek címezve. Hajdu Lillyék ugyan nyilvánvaló kényszerhelyzetben, de mégiscsak megtagadják, átírják szakmai identitásuk egyik legfontosabb elemét, pszichoanalitikus elkötelezettségüket.

A bíráló elvi részével számos ponton mi is egyetértünk, a pszi[c]hoanalízis további marxista-leninista bírálatát mi magunk is feltétlenül szükségesnek tartjuk. [Azonban] meg kell állapítanunk, hogy a Fórum említett cikkének egyik mondata semmiképpen sem tekinthető elvi bírálatnak és a legmélyebben sért bennünket mint párttagokat és becsületes embereket. [...] Ha az analitikusok a kommunistákkal együtt mentek a múltban, vagy kommunisták lettek a felszabadulás után, akkor annak csak egy magyarázata van: az, hogy zsidók, ez a magyarázat annulálni akar egy másik magyarázatot – ami a valóság –, hogy a pszi[c]hoanalitikusok mindig fasiszta ellensek voltak a múltban, és meggyőződéses marxisták és hű párttagok a jelenben.<sup>18</sup>

Hajdu Lillyék nem a pszichoanalízist ért támadásokra reagálnak (ezt jóváhagyják), hanem a zsidóságra utaló mondatra – de erre sem zsidóként, hanem „párttagokként és becsületes emberekként”; voltaképp tehát elfojtják zsidóságuk jelentőségét is, és azt, hogy ennek bármi összefüggése lenne politikai nézeteikkel. A zsidóság hasonló tabu és elfojtásokkal terhelt támadási felület, mint a pszichoanalízis. Lukács válaszában elutasítja ezt az értelmezést, amely szerinte eltereli a figyelmet a pszichoanalízis reakciós természetéről. („Nagyon kérem az elvtársakat, hogy fontos ideológiai vitákat ne tereljenek az útszéli demagógia területére.”<sup>19</sup>) Külön vizsgálatot érdemelne, hogy a freudizmus elleni harc hogyan fonódott össze a „kozmodopolitizmus” és a cionizmus elleni kampánnyal. A „szituatív antifasizmus” vádja csak azzal az állítással volt cáfolható, hogy minden analitikus egyben meggyőződéses marxista is volt és maradt. A sztálini orvosperek folyamányaként 1953-ban Magyarországon is több orvos és pszichoanalitikus ellen indultak koncepciósperek,<sup>20</sup> és csak Sztálin halála akadályozta meg, hogy ezek tragikusabb következményekhez vezessenek.

<sup>18</sup> Vértés György hagyatéka, Politikatörténeti Intézet Levéltára. Idézi SZÓKE 1992: 43.

<sup>19</sup> Uo.

<sup>20</sup> Lásd Székács-Schönberger István és József (Fisch) András anyagait az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Lásd még: JAVORNICZKY 1990.

A Pszichoanalitikai Egyesület feloszlása után Hajdu Lilly szakmai és egzisztenciális vákuumba került. 1949-ben egy ideig osztályvezető főorvos volt a görög menekülteket ellátó Vas utcai kórházban. 1949 nyarán Debrecenben, Sántha Kálmán klinikáján neurológiát volt kénytelen tanulni; ezt a szemléletváltást, a hozzá legközelebb álló tevékenység elvesztését 58 évesen már nehezen viselte. Fiához írt levele erről a krízisről tanúskodott, egyszersmind a pszichoanalízishez való közelkerülése körülményeit és saját analitikusi ars poeticáját is felvillantja:

Annak idején nagy kerülőkkel, nem egyenesen jutottam el a psychoanalízishez. Kátyuban ültém mindenféle kép: intellektuális fejlődésemben, emberekhez való viszonylatomban, szakmailag is. A hiba már szakmai választásomban volt, de ilyen messze nem érdemes menni. Az analysis sokat lendített rajtam mindenféle kép: megrepszttette narcisztikus burkomat, sok mindenre megtanított, változtatott emberi reakcióimon, és mélyen érdeklő munkát adott nekem. Nem voltam bigott, inkább heretikus, kezdettől fogva. Nem véletlen, h. főként psychotikus és határeseim voltak már tanulásom folyamán, s már akkor lazítottam az analysis kereteit és szabályait. De dolgoztam, és nyugodtan állíthatom: nagyon jól dolgoztam. [...] Soha nem lesz belőlem jó neurológus, hiába tanulok, hiányzik a meggyőződéselem. [...] Volt egy terület, ahol sokat tudtam, és tudtam tenni is, ez ma nincs. [...] Ha arra gondolok, hogy 5–6 évig ezt kell csinálnom: elkeseredek, és úgy magamnak sírok. Komikus alak vagyok így egyedül bölgve és gondolkozva 58 évemmel, hogy mit csináljak. De ha engem az ember érdekel, és ez a munka, amit csinállok absolute nem. (Hajdu Lilly levele Gimes Miklóshoz, 1949. okt. 1.)<sup>21</sup>

1950-ben kedvező fordulatként a Lipótmezei Elmeógyógyintézet vezető főorvosává nevezték ki. 1952-től igazgatóhelyettes, 1954-től 1957-ig pedig az intézmény igazgatója volt. Az országos elmeügyi főfelügyelő státuszát is betöltötte, fiatalabb pszichiáterkollégájával, Kun Miklóssal együtt igyekeztek javítani a betegek körülményeit, különösen a vidéki kórházak elmeosztályain. Kezdeményezték a radikális módszerek (kényszerzubbony, elektrosokk, inzulinlóma, vizes pakolás, hálós ágy) visszaszorítását, korszerűbb gyógyszerek bevezetését. Hajdu Lilly volt az 1952-ben alakuló intapuszta munkaterápiás kisérteti intézet „legfőbb patrónája” is, a „Nagyasszony”, ahogy Benedek István, az intézet vezetője nevezi *Aranyketrec* című könyve 1957-es kiadásában; a többiből ugyanis – mivel neve fián keresztül az ’56-os eseményekhez asszociálódott – kihúzták a rá vonatkozó részeket.

A Lipótmező alkalmanként a budapesti kényszerkitépítettek menedékhelyéül is szolgált. Ilosvay Ferencet, a *Pester Lloyd* egykori újságíróját 1950-ben utasították ki Budapestről, attól kezdve vidéken élt, egy erdőben. Illegálisan néha a városba jött, és mivel Gimes Miklós baráti köréhez tartozott, Hajdu Lilly időnként rendelkezésére bocsátott Lipótmezőn egy magáncellát. Ilosvay bátyja, operaénekes és orvos, akit ugyancsak reakciós elemként tartottak számon, állást kapott Lipótmezőn (SCHIESS 1998: 284).

<sup>21</sup> Luif Judit tulajdona.

Ezek az évek voltak a pszichológia és a pszichiátria pavlovizálásának legsűrűbb évei, és pozíciójánál fogva ezalól Hajdu Lilly sem vonhatta ki magát. 1956-tól az Orvos-Egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportjának egyik alelnöke volt. A szakcsoport legfőbb célkitűzése (az 1952-es munkaterv alapján) „a dial. mat. érvényesítése a pavlovi tanok továbbfejlesztésében és a pszichiatriai és neurológiai kutatásban”.<sup>22</sup> A fiatalon odakerült kolléga, Paneth Gábor visszaemlékezése szerint:

Azok az évek tényleg a terror, a félelem évei voltak, hogy úgy mondjam másodszor az életünkben. [...] A paradox az volt, hogy amíg a pszichoanalitikusok nagy része elkötelezett volt a kommunista rezsimnek, egyúttal a pszichoanalízis jelentette az egyik fő támadási felületet. Ez a „polgári idealista pseudotudomány” volt a harc egyik esküdt ellensége, és a harc vezéreinek szintén Lipótmezőn volt a bázisuk. (SCHIESS 1998: 280)

Felmerülhet a kérdés, hogy „valójában” mennyire azonosult Hajdu Lilly a kommunista pártideológiával. Nyilvánvalóan erős konfliktust élhetett át a kommunista ideológia „szellemi” előírásai és pszichoanalitikus elköteleződése között. A felelősség, a hasznosság, a szakmai kontroll érzése igen fontos volt a számára, ennek lehetősége azonban csak komoly politikai kötelezettségek árán teremthető meg. Ennek egyik legszomorúbb epizódja az 1951-es akadémiai felszólalása az orvosi osztály ülésén Sántha Kálmán neurológus akadémiai kizárása ügyében (aki felvetette, hogy a sztahanovizmusnak lehetnek káros hatásai is, s emiatt ideológiai hadjárat indult ellene). Hajdu Lilly felszólalása mutatja azt a bornírt igyekezetet, hogy a pavlovizmus segítségével próbálja pszichológiailag igazolni Sántha állításainak tarthatatlanságát:

Hajdu Lilly: idézi Sántha professzor szavait, hogy a gyakorlatban a sztahanov munkamódszer mégis káros lehet, ha valaki muszájból vagy vélt muszájból [...] folytatja. Ennek az állításnak az abszurditását szeretné bebizonyítani. A sztahanov mozgalom, amely evidens jelenség, ha megnézzük az aetiológiáját és ha megpróbáljuk Pavlov szavai szerint értelmezni, akkor egészen más eredményre juthatunk. [...] Pavlov tanai szerint a külvilágban való orientációt a munkás számára a munka jelenti. [...] A tömeges feltételes ingerek által létrejött tömeges feltételes reflexek [...] megváltoztatták a munkásosztály orientációját, vagyis amikor a sztahanov mozgalom megindult, akkor első sztahanovistáink munkateljesítményeiket újításokkal, ésszerűsítésekkel hihetetlen módon felfokozták, ez spontán indult meg. Hogy valaki a munkát muszájból vagy vélt muszájból kezdi vagy folytatja, már abszurditás.<sup>23</sup>

Ugyanakkor bizonyos jelek azt is mutatták, hogy Hajdu Lilly megőrizte, „jegelte” pszichoanalitikus identitását. Közeli kollégáinak utalt pszichoanalitikus kötődésére; Paneth

<sup>22</sup> Az Országos Ideg- és Elmeorvostudományi Intézet üzemi bizottsága rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 1952. december 8. Az Egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportjának dokumentumai. Politikatörténeti Intézet Levéltára. Fond 42. 776/1952.

<sup>23</sup> MAJERSZKY 1995: 63. Lásd még: HUSZÁR 1998; GYÖRGY 2016.

Gábor szavaival a „freudian gondolkodunk, pavlovian beszélünk” elvét próbálhatta meg érvényesíteni (PANETH 1994: 265), ami voltaképp képtelen, „szizofrén” helyzetet idézett elő. A hasadt helyzetet jelzi az is, hogy még az ötvenes években sem hagyott fel az analitikus magánrendeléssel, persze egészen más, föld alá szorított, illegális körülmények között. 1955 nyarán rövid ideig fia szerelmét, Halda Alízt is analizálta, aki memoárjában (HALDA 2002) felidézi a számára meglehetősen negatív élményt jelentő alkalmakat és a nem túlzottan megnyerő analitikust. De hozzá járt Hidas György is, akinek terápiája az analitikus tragikus halálával szakadt félbe.<sup>24</sup>

Ekkori cikkei szerint nem szakadt el korábbi témájától, a skizofrénia vizsgálatától, de értelmezései kereteit a kötelező pavlovi tanok szabták meg, amelyben az emóció nem más, mint „bonyolult feltétlen reflex”. *Schizophreniás gondolkozási és beszédzavarok értelmezése a pavlovi feltételes reflex elmélet útján* című cikkét idézve:

Ha az emóció bonyolult feltétlen reflexét ki tudjuk váltani bármely rövid időre, az a feltételes reflexek gátlását keresztültörve azokat is működésbe hozza. Említett betegünknel tehát a sch[izo]fázia időleges megszűnése úgy jöhetett létre, hogy az emóció bonyolult feltétlen reflex időleges kiváltásával a feltételes gondolkodási láncsor is működésbe lépett. (GIMES 1955: 236, beszúrás a szerzőtől)

Úgy tűnik, meglehetősen eltávolodott a ferencziánus szellemtől, de ha lehántjuk a mondatokról a pavlovi szakzsargont, voltaképpen felfedezhetjük az eredeti gondolatot: a skizofrénias beteg emocionális rétegeinek megmozgatása közelebb vihet a realitással való kapcsolat helyreállításához.

1956-tól a tudomány és a politika viszonyában már mutatkoztak a változás jelei. Június 27-én, a sajtóvita napján, a Lipót párttaggyűlésén Hajdu Lilly és Tariska István együttes javaslatára fogadták el a Rákosi lemondását sürgető határozatot. Freud századik születésnapja alkalmából megtörtént a pszichoanalízis részleges szakmai rehabilitációja.

Az ötvenhatos forradalom cezúráját jelent Hajdu Lilly életében is. Fiát, Gimes Miklóst, a forradalom egyik eszmei-szellemi vezetőjét 1956 decemberében letartóztatják, a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottja lesz. 1957 júliusában, amikor az „államellenes szervezkedés” vádjá és az ennek megfelelő ítélet már megfogalmazódott, Hajdu Lillyt kényszernyugdíjazták, a dokumentumok szerint „saját kérelmére”.<sup>25</sup> A *Gimes* név, amely kinevezésekor még jó referencia lehetett a hatalom számára, ekkor eltávolításához járult hozzá. Ezután csak magánpraxisát folytatta, és megbeszéléseket tartott a lakásán az egyesület újjászervezésének reményében Rajka Tibor, Hermannék, Loránd Blanka, Székács István, Avar Pál részvételével. 1958. június 17-én, a bécsi rádióból értesült fia egy nappal korábbi kivégzéséről.

<sup>24</sup> Lásd: HIDAS 1998: 118.

<sup>25</sup> Az Egészségügyi Minisztérium Gyógyító-megelőző Intézmények Főosztálya dokumentumai. Magyar Nemzeti Levéltár, XIX-c-2-c-G: 33507/1957.

Életének utolsó két évét a fokozatos testi-lelki megrendülés és társas elszigetelődés határozta meg. Gimes Miklós fia, felesége, húga és annak családja az év novemberében Bécsbe menekült, majd Svájcban telepedtek le. Hajdu Lilly (és a család is) több kísérletet tett a kiutazásra. 1959 tavaszán személyesen fordult Münnich Ferenc miniszterelnökhöz, akit még a Galilei Körből ismert. Münnich kilátásba helyezte, hogy útlevelet kaphat, ha megígéri, hogy kint nem lép fel a „mártír anyja” szerepében. Megígérte, de az útlevél nem érkezett meg. Egészen magas szintű szálakat is megmozgattak: 1959 szeptemberében, Hruscsov és Eisenhower amerikai találkozójakor Gimes Judit a találkozón részt vevő elnökfelelősökhöz írt levelet édesanyja kiutazása ügyében, persze eredménytelenül. 1960 januárjában Paál János Németországban élő pszichiáter segítségével Hajdu Lillyt a heidelbergi klinikára próbálták meghívni, ugyancsak sikertelenül. Státusza ekkorra alapvetően megváltozott a hatalom szemében: már nem a rendszerrel többé-kevésbé lojális, tekintélyes pozícióban lévő pszichiáter volt, hanem az „ellenforradalom” egyik eszmei irányítójának anyja.

Az amnesztia újra felkavarta, és vejének írt 1960. áprilisi levelében már többször utalt az öngyilkosság gondolatára:

Két éve lesz már, hogy Miki elment, és azóta nincs a napnak egy órája, hogy ne gondolnék arra, hogy mit jelentett nekem, és hogy miért is maradtam életben. [...] Bizonyára hallottátok v. olvastátok a nagy kegyelmi hírt ápr. 4-re. Örülök a híreknek, s úgy fáj a szívem, hogy állandóan sírok. Nehéz elviselni a változhatatlant. Hidd el, legjobb lenne nekem is elmenni.<sup>26</sup>

Miután útlevélkérelmét harmadszorra is elutasították, minden szál elszakadt, ami még az élethez kötötte – 1960-ban öngyilkos lett. Tettét nem „hirtelen felindulásból” követte el, hanem teljes mértékben tudatos mérlegelés után. Nem a pszichés küzdőképesség, egyensúly vagy önismeret hiányában, hanem éppen a „realitáshoz való alkalmazkodás” jegyében. Halála *Bilanzselbstmord*, mérlegelt öngyilkosság volt, Révész Sándort idézve „egy államilag mérlegelt halál magányosan mérlegelt mellékhalála” (Révész 1997: 90).

Avar Pál, Hajdu Lilly pszichiáter barátja felidézi Hajdu Lilly temetését, ahol élete két legjelentősebb szellemi közegének (a Galilei Kör és a pszichoanalízis) tanúi emlékeztek meg róla (s talán vele együtt szimbolikusan és közvetve fiáról és az ’56-os mártírokról is), szorongó, ellenzéki közegben:

A temetést halála után több hónappal tartották. [...] A sír mellett Hermann Imre tartott beszédet. Neki ilyen helyzetekben kevésbé szokott lámpaláza lenni. Nyíltan beszélt Liliről, a vesztéséről. Körülbelül egyidősek voltak. A munkájáról beszélt, arról, hogy mit tett a pszichiátriáért. Amikor befejezte, teljesen váratlanul Csécsy Imre állt ki, egy régi barát a Galilei-időkből, filozófus, politológus, szociológus, és mintha magában beszélne, félig monológot, félig imát mondott anélkül, hogy értettük volna, hogy mit. Nem volt magától értetődő, hogy nyilvánosan eltemethetjük. Főként a rezsimek ellenségei álltak a sírjánál. (SCHIESS 1998: 444)

<sup>26</sup> Hajdu Lilly levele Magos Gáborhoz, 1960. április 1. (Luif Judit tulajdona).

A társadalmi-politikai változások Hajdu Lilly szemléletmódját, szakmai munkáját, intézményes karrierjét és személyes életét egyaránt erősen befolyásolták. Legerőteljesebben a háború, 1949 és 1956 (1958) cezúrája. Háború előtti lehetőségeinek kereteit egyfelől szakmai, szellemi kötődései, másfelől származása szabta meg, háború utáni karrierjét pedig leginkább az aktuális (tudomány)politikai ideológia követelményrendszere formálta, amely tragikus módon fia, s ezzel közvetve az ő halálát is okozta. Míg a háború előtt a (baloldali) társadalmi mozgalmak és a pszichoanalízis kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolatban álltak, a háború után a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer politikai ideológiája és gyakorlata egyoldalúan, normatív, autoriter eszközökkel határozta meg általában a tudomány és azon belül a pszichoanalízis szerepét. Ezzel súlyos konfliktusokat és változatos megküzdési módokat idézett elő a politikai és a szakmai (el)kötelezettségek között. Hajdu Lilly szerencsétlen módon olyan történelmi időszakban került a szakmai-intézményes karrierje csúcsát jelentő pozícióba, melynek tudományosmenye igen távol állt intellektuális érdeklődésétől és háttérétől. Élete utolsó éveiben minden számára valaha fontos érték kilátástalanná, kérdésessé, terheltté vált: a pszichoanalitikusságtól a polgári radikális vagy kommunistaalapú társadalomjobbításon át a zsidósáig/asszimilációig, az anyasáig és a „holnaplányosságig.”<sup>27</sup>

HERMANN (CZINER) ALICE (1895–1975) rendkívül sokoldalú elméleti és gyakorlati pszichológus volt: a háború előtt a budapesti iskola pszichoanalitikusa, gyermekpszichológus, aki kísérleti pszichológiával<sup>28</sup>, pályalélektannal<sup>29</sup>, reklámlélektannal<sup>30</sup> és a tehetség pszichológiájával<sup>31</sup> is foglalkozott, a háború után pedig leginkább a neveléslélektan és óvodapedagógia területén volt aktív.<sup>32</sup> Pszichológiát, filozófiát és esztétikát hallgatott a Budapesti Tudományegyetemen. 1919-ben az egyetem lélektani laboratóriumának vezetőjévé kinevezett Révész Géza gyakornokaként dolgozott. Itt ismerkedett meg a laboratórium asszisztenseként dolgozó Hermann Imrével, akivel 1922-ben házasságot kötött. A férjével való együtt gondolkodás több közös munkát is eredményezett.

A harmincas években Lénárt Edith-tel a reformpedagógia eredményességét vizsgáló longitudinális vizsgálatot folytatott egy színvonalas, de hagyományos nevelési szellemű (állami) és egy modern, „cselekvő” (magán)iskola összehasonlításával (HERMANN-CZINER – LÉNÁRT 1933). Az eredmények szerint az utóbbi iskolatípus pozitív hatása abban az esetben volt kimutatható a gyermek kreativitására, aktivitására, ha konfliktusos családból érkezett.

Kovács Vilmánál folytatta kiképző analízisét, és a harmincas évek közepétől 1945-ig folytatta analitikus praxisát, de már a háború előtt sem ezt tekintette fő hivatásának.

<sup>27</sup> A „holnaplány”, „holnapnő” kifejezést Hajdu Lilly az 1910 körül, orvosi egyetemistaként későbbi férjének írt leveleiben használja saját magára. Elképzelhető, hogy a szóhasználatban Harkányi Ede *A holnap asszonyai* című könyve is hatott rá (1905).

<sup>28</sup> Lásd: CZINER 1922.

<sup>29</sup> Lásd: HERMANN-CZINER 1926.

<sup>30</sup> Hermann Alice az első magyar reklámpszichológusnak tekinthető. Erről lásd BORGOS 2019.

<sup>31</sup> Lásd: HERMANN-CZINER 1924; HRABOVSKYNÉ – HERMANN-CZINER Alice (szerk.) 1930.

<sup>32</sup> Hermann Alice pályájáról lásd: BINÉT 1976; VAJDA 1999.

„Ámbár voltak eredményeim, és ma is elégedetten tekinthetek néhány derék emberre, akin segíteni tudtam, nem tartottam magam jó analitikusnak (túl magas mérce is volt előttem), a munka sem felelt meg az alaptermészetemnek” (Hermann 1964/1979: 20). Pszichoanalitikus tudása és háttere mindazonáltal ott érződik a tevékenysége központi részét képező gyermekpszichológiai és pedagógiai munkáiban. Rendszeresen publikált a *Gyermeknevelés* című pszichoanalitikus nevelést képviselő, valamint *A Jövő Útjain* című reformpedagógiai lapban. 1939-ben lett a Pszichoanalitikai Egyesület rendes tagja, de vendégként már 1928-ban tartott egy esetbeszámolót *Száj-, kéz- és köldökerogenitás* címmel (HERMANN 1929: 599).

A háború után neveléslélektannal, óvónő- és tanítóképzéssel foglalkozott.<sup>33</sup> 1945-ben a Magyar Nők Demokratikus Szövetségéhez tartozó óvodák felügyelője lett, 1949 és 1952 között először az óvodaügyek felügyelőjeként, majd főelőadójaként vett részt a Fővárosi Tanács ügyeiben; nagy szerepe volt a nemzetközi hírű magyar óvodai rendszer létrehozatalában. 1952-től 1956-ig a Bezerédj Amália Gyakorló Óvónőképző tanára volt, közben (hatvanévesen) pedagógiatanári oklevelet szerzett. 1957-től 1962-ig a Művelődésügyi Minisztérium Tanító- és Óvónőképző osztályának főelőadója, ezután az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa lett. Vezető szerepet játszott a magyarországi felsőfokú óvó(nő) képzés kialakításában, az új, 1971-es óvodai program kidolgozásában és a Montessori-módszer magyarországi meghonosításában. Kezdeményezte a magyarországi mintaóvodák felállítását, amelyekben az óvónő, az óvónőjelölt és a gyermek intímebb kapcsolatot alakíthat ki.

A fő művének tekinthető *Emberre nevelés* (HERMANN 1946) a tekintélyelvű nevelés ellen, a gyermek autonóm személyként való kezelése mellett foglal állást. (Ezt az elvet látszott követni három saját lánya nevelésében is.<sup>34</sup>) A kötet szülők és pedagógusok szélesebb közönségének szól, világos és pontos, olvasmányos stílusban, ugyanakkor egyértelmű pszichoanalitikus háttérrel és hivatkozásokkal (Hermann Imre, Freud, Anna Freud,<sup>35</sup> Ferenczi Sándor, Rotter Lilián, Hajdu Lilly, Bálint Alice)<sup>36</sup> és határozott szociális

<sup>33</sup> Munkatársa lett volna a Lelki Egészségvédelmi Szövetség 1948-ban indult, de betiltott lapjának, *A Jövő Emberének*, melynek már elkészült első száma megőrződött, és majdnem ötven évvel később napvilágot látott. Ebben Hermann Alice egy cikke is szerepel: *Az üzemi napközi otthonok szerepe a lelki egészségvédelemben* (HERMANN 1948/1995).

<sup>34</sup> Ezt mutatják Bálint Alice húgának, Székely-Kovács Olgának írt levelei (1939, 1943), amelyekben részletesen beszámol tizenéves lányai személyiségéről és ezzel kapcsolatos saját érzéseiről (Judith Dupont és Vincze Anna tulajdona).

<sup>35</sup> Anna Freud és Dorothy Burlingham könyveiről a háború után recenziót is írt: HERMANN 1947.

<sup>36</sup> Ezt Mérei Ferenc (a megjelenés után két évvel publikált) recenziója kritikaként fel is rója. Mérei értékeli Hermann Alice közösségi nevelés iránti érzékenységet, de (a korszellemnek és a pszichoanalízissel szembeni személyes távolságtartásának megfelelően) túlzottnak tartja az egyéni, érzelmi hatásoknak tulajdonított jelentőséget és a pszichoanalitikus „dogmákat”. „Hiszen a közösségi nevelés gondolatának lényege, hogy a társadalmi nevelői hatás nem attól függ, van-e nevelői szellem vagy nincs; a külvilág minden megnyilvánulása formálja a gyerekeket, emberek, tárgyak és viszonylatok egyaránt. Nagy dolog, hogy Hermann Alice pszichoanalitikus kiindulásából ezt a lépést egyáltalán megtehetette, bár nem vonta le teljesen ennek következményeit. A társadalmi viszonyok nevelő hatásának jelentősége ebben a könyvben eltölpül az érzelmi-indulati ráhatásnak tulajdonított jelentőség mellett.” (MÉREI 1948)

érzékenységgel. A fejezetek csecsemőkortól kamaszkorig követik végig a gyermek jellegzetes fejlődési szakaszait és lehetséges konfliktusait. A szülők és a gyermekintézmények számára a tekintélyelvűséget és a passzivitást egyaránt kerülő, a realitást képviselő, a gyereket ebbe bevonó, őszinte, biztonságos, meleg, nem büntetéssel – különösen nem veréssel vagy szeretetmegvonással – élő nevelői attitűdöt javasol és ír le.

Meg szeretném mutatni a szülőknek, hogy mennyivel derűsebb, örömtelibb valami a szülői lét, mint ahogy az a hagyományos szülő-gyermek viszonyban ki szokott alakulni. [...] A forrás, amiből meríték, többágú. Tapasztalataim saját gyerekeimmel és idegen gyerekekkel, egészségesekkel és betegekkel. Felnőttek emlékei, amikből kiderül, hogy életük hol jutott zátonyra. Óvodákban látott, szülői értekezleteken hallott visszasságok. Mindezek mögött a lélekelemzés tudományának immár közel ötvenéves tapasztalata. (HERMANN 1946: 10–11)

Férjével írt, 1959-ben megjelent és (itt már a „korszellem” ellenében) szintén erősen pszichoanalitikus érintettségű közös könyvük, *Az első tíz év* (HERMANN – HERMANN 1959), a gyerekkorra fókuszáló pszichobiográfiai elemzések gyűjteményének is tekinthető. Harminchat ismert alkotó önéletrajzában vizsgálják meg az otthon, a játék, a barátságok, az érzelmek, érdeklődések, az iskola, a munka, a társadalom és a nevelés témáinak megjelenését Aranytól Jászai Marin és Radnótin át Vas Istvánig.

A hatvanas évektől Hermann Alice számos neveléslélektani előadást tartott a családi és az óvodai nevelés kérdéseiről, óvodapedagógiai és gyermeklélektani könyveket<sup>37</sup> és egy sor ismeretterjesztő cikket írt.<sup>38</sup> Ezekből egy felvilágosult, dogmákat kerülő, gyermekközpontú szemlélet rajzolódik ki, amely az alkalmazkodás mellett az önállóságra szocializálás és az emberi méltóság tiszteletének fontosságát hangsúlyozza a gyermekben is.

Néhány cikkben a nemi és családi szerepek kérdése explicit módon is előkerül; ezzel kapcsolatos nézetei (a korszaknak megfelelően) vegyes képet mutatnak. *Apai hivatás* című (eredetileg a *Nők Lapja* egyik 1956-os számában megjelent) írása a sztereotip férfi/női tulajdonságok mentén kettéosztott anyai/apai feladatok ellenében, az egyenrangú szülői szerepek és a munkamegosztás mellett foglal állást.

[A] társadalmi előítélet – vajon nem mézesmadzagként-e, a felelősség elhárításának vágyától hajtva? – sok olyan tulajdonsággal ruházta fel az anyákat, amelyek ugyan igen hízelgők rájuk nézve, de erősen kétségbevonhatók. Ilyen például az, hogy a nők sokkal jobban értenek a gyerekekhez, sokkal türelmesebbek, tapintatosabbak. Ez nem áll. [...] A legderekbabb, legkiegyensúlyozottabb emberek ott nőnek fel, ahol apa is, anya is törődik a gyermek nevelésével. (HERMANN 1956/1979: 89)

<sup>37</sup> 2200 óvodáskorú gyermek megkérdezésén alapuló empirikus kutatásának eredményeit ismertető könyve: HERMANN 1963. Lásd még: HERMANN – KOMLÓSI 1972.

<sup>38</sup> Poszthumusz összegyűjtött cikkei: HERMANN 1979.

*Hasznos időtöltés-e lányainknak a kézimunka?* című, szintén a *Nők Lapja*<sup>39</sup> hasábjain 1960-ban megjelent cikke ugyancsak kritikát fogalmaz meg a sztereotip, sokszor monotonitásra és passzivitásra készítő „női” tevékenységekkel kapcsolatban.

De ha az ember [...] arra gondol, hogy mily rövid az élet az élvezhető és feldolgozható szépségek tömegéhez képest, akkor mégiscsak kissé fáj a szíve a horgolással töltött időért. [...] Olyan izgalmas dolgok történnek a világban, olyan jó volna ezekről beszélni és gondolkodni – és lányaink, mint modern Pénélopék üljenek, és nap mint nap kézimunkázzanak? (Hermann 1960/1979: 345)

*Legyen-e óvónő kislányomból?* című cikke, amely a *Gyermekünk* című folyóiratban jelent meg 1971-ben, ezzel szemben mintha visszavonná mindazt, amit a korábbi írásokban a nemi szerepek rugalmasságával kapcsolatban megfogalmazott; itt minden fenntartás nélkül használja a „női természet”, a „természetes élethivatás” fogalmait. „Nincs még egy pálya, amely annyira megfelelne a nő természetének – vagy mondjuk úgy, annak, ami a nő természetében a legőszibb és egyben legemberibb vonás. [...] Az óvónői pályára készülő lány egyben saját természetes élethivatására is készül” (HERMANN 1971/1979: 372). Talán az orgánus is valamelyest meghatározta a leírtakat, de az is elképzelhető, hogy az anyaságot Hermann Alice mégiscsak a nőiséghez legalapvetőbben hozzátartozó, szocializációt igénylő, de ösztönöktől irányított képességnek és hivatásnak tekintette.

Ugyanitt jelent meg 1975-ben *A szexuális szerep* című írása, amely szintén a sztereotípiáknak megfelelő nemi szerepeket erősíti, itt a gyermek oldaláról. „A nevelés fontos szempontja, hogy fiunkat kezdettől fiúnak, lányunkat lánynak neveljük.” Sőt, nemcsak nevelésről van szó, hanem valami eleve meglévő megerősítéséről is: „a fiú férfiaságát, a kislány nőiességét a szülőknek észre kell venniük, és méltányolniuk kell”. Ugyanakkor a cikk szót ejt a két szerep határozatlan körvonalairól, „összemosódásáról”, a merev elválasztás kártékonyágáról és a nemekhez kapcsolódó hagyományos szerepek változásáról is:

Mai életünkben ez a két szerep egyre inkább összemosódik; a munkában – a hivatásosban csakúgy, mint az otthonban – férfinak és nőnek egyaránt helyt kell állnia. [...] A kisfiúban kezdettől fogva ébren kell tartani a férfi, a kislányban a női tulajdonságokat és értékeket, de a játékban, a munkában vállaljanak olyan szerepeket is, amiket régebben – hagyományosan – szigorúan körülkerítettek az egyik vagy a másik nem számára. [...] Örüljünk, ha lányunk is meg tudja javítani a villanykapcsolót, és fogjuk be a fiúkat a házimunkába ugyanúgy, mint ahogyan a lányokkal tesszük. (HERMANN 1975: 68–69)

<sup>39</sup> A *Nők Lapja* a nemek viszonyának, a nők problémáinak ábrázolását tekintve a korszakban viszonylag progresszívnek számított, még ha az anyaság elsődleges szerepét a nő életében nem is kérdőjelezte meg. Erről lásd pl. a lap 1959 és 1986 közötti főszerkesztőjével, Németi Irénellel készült életútinterjút (MARKOVITS 2004).

Bár nem derül ki, mit is takarnak végső soron a „férfi” és „női” tulajdonságok és értékek, Hermann Alice érvényesnek tartotta e fogalmakat; ugyanakkor életszerűtlennek és szükségtelennek gondolta a két nem szerepeinek szigorú, normatív elhatárolását, azaz a nemek viszonyát a mindenkori körülmények és valós szükségletek figyelembevételével vizsgálta.

ROTTER LILLIÁN (1896–1981) elsősorban pszichoanalitikus gyermeklélektannal és pedagógiával foglalkozott. 1920-ban avatták orvossá, ekkor kezdte meg analitikus kiképzését Hermann Imrénél, akit élete végéig mesterének és barátjának tekintett. 1930-ban lett tagja a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületnek. Bekapcsolódott a két háború között a női szexualitásról folyt pszichoanalitikus diskurzusba is, új nézőpontból közelítve a témához.<sup>40</sup> A klasszikus freudi és például Helene Deutsch által is követett elképzeléssel szemben, mely szerint a női pszichoszexuális fejlődés meghatározó eleme a pénisz-irigység, a passzivitás, a mazochizmusra való hajlam, Rotter aktívabb női szubjektumot és szexualitást feltételezett.

1938 és 1941 között Pető Endrével együtt kéthetente népszerű pedagógiai szemináriumot tartott a Montessori-irányzatot követő óvónőknek, a Pikler Emmi körüli pedagógusoknak, pszichoanalitikusoknak, gyermekgyógyászoknak és anyáknak. A pszichoanalitikus eszmék szélesebb körű elterjesztése és alkalmazása kapcsolódott az egyesület Poliklinikájának missziójához. Ezeken az alkalmakon, konkrét esetek kapcsán arról folyt képzés, hogy milyen módon lehetséges a pszichoanalitikus ismeretek beépítése a gyermeknevelésbe. A szemináriumok anyagát 1946-ban kötetbe is gyűjtötte (KERTÉSZ-ROTTER 1946). A könyvben leírtak az ideális szülőt passzív, pozitív és negatív érzelmeivel, szeretetnyilvánítással és büntetéssel egyaránt takarékoskodó, ugyanakkor kemény rendszabályokat szabó és a gyermeket a feszültség elviselésére szoktató szerepben mutatják (VAJDA 1995: 138). Fontosságot tulajdonított az onánia elleni „küzdelemnek”,<sup>41</sup> és általában véve veszélyeket rejtő harcnak írja le (a szülő nézőpontjából is) az ösztönök és a valóság kapcsolatát. Nézete szerint a gyermek és a szülő nem partnerek, hanem szembenálló felek. Ez az attitűd feltűnően különbözik a korabeli pszichoanalitikus gyermeklélektan reformpedagógiához kapcsolódó irányzatától, amelyet többek között Bálint Alice és Hermann Alice, valamint *A Jövő Útjain* (1926–1939) és a *Gyermeknevelés* (1935–1939) című lapok képviseltek. Az itt közölt cikkek rendszeresen érintettek olyan, a korban „érzékeny” vagy tabutémákat, mint például a szexuális felvilágosítás, az onánia, a gyermeki agresszió vagy a káromkodás, jellemzően liberális, a tekintélyelvűséggel szemben kritikus módon.

1944-ben szentendrei hétvégi házukban sikerült elrejtőzniük, és megmenekülniük a deportálástól (BORGOS 2006). A háború után Rotter csatlakozott a kommunista párthoz. A pszichoanalitikus egyesület megszüntetése után laboratóriumi orvoscént tudott elhelyezkedni. Később a főváros gyermekvédelmi osztályán dolgozott, illetve

<sup>40</sup> Lásd: ROTTER 1933/1993

<sup>41</sup> Az onánia elleni harc – mint a test szakértői felügyeletének egyik eleme – a pszichiátria egyik fő felségterülete is. Erről lásd pl.: FOUCAULT 2015; SZEGEDI 2016.

a Fővárosi Egészségügyi Bizottság Társadalompolitikai Osztályának pszichológiai és mentálhigiénés tanácsadójaként az óvodai dolgozók, pedagógusok és rendőrnők képzéséért volt felelős (PETŐ 1947). 1965-től sikeres esetfeldolgozó szemináriumokat tartott.<sup>42</sup> Tanulmányt írt Goethéről, amely nem jelent meg, és pillanatnyilag nem is lelhető fel (HARMAT 1994).

A női analitikusok pályája és személyes története a származási, nemi, társadalmi osztálybeli, szakmai és politikai identitások és körülmények komplex metszetében helyezkedik el, és ezek összefüggésében értelmezhető. A nőiség, a zsidóság és a pszichoanalízis huszadik századi státusza egyaránt erősen hullámzó, sokszor fenyegetett volt. Míg a századforduló körül még a női mivolt jelentett akadályt a (bármiféle) továbbtanulás vagy tudományos pálya folytatásában, az 1920-as és 1930-as évektől (a feminizmus konzervatív fordulatával együtt) egyre inkább a zsidóság vált a korlátozás/kirekesztés alapjává,<sup>43</sup> 1948 után pedig a pszichoanalízis minősült szalonképtelennek. A másik oldalról tekintve: a pszichoanalízis és benne a nők aktív jelenléte annak is köszönhető, hogy pályájuk indulása szerencsés módon olyan időszakra (az 1910-es évekre) esett, amikor nőiségük *már*, zsidóságuk pedig *még* nem jelentett akadályt tanulmányaik és szakmájuk folytatásában. A háború után az egyenjogú, dolgozó, akár vezető nő képe elfogadottabb volt az adott ideológiai követelményeken belül, a zsidóság sem képezte kirekesztés alapját (noha sokáig tabutéma volt), ekkor azonban a pszichoanalízis (hivatalos) művelése bizonyult jó ideig folytathatatatlannak.

## FORRÁSOK

- BORGOS Anna (2006): *Interjú Nemes Líviával*. A szerző tulajdonában.
- LÉVAI Júlia (2003): *Interjú Nemes Líviával*. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 768. 80 o.
- JAVORNICZKY István (1990): *Interjú Székács-Schönberger István*. Kézirat, Székács-Schönberger István hagyatéka. 179 o.
- MARKOVITS Ferenc (2004). *Interjú Németi Irénnel*. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 793. 300 o.
- Az Egészségügyi Minisztérium Gyógyító-megelőző Intézmények Főosztálya dokumentumai. Magyar Nemzeti Levéltár, XIX-c-2-c-G: 33507/1957.
- Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet üzemi bizottsága rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 1952. december 8. Az Egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportjának dokumentumai. Politikatörténeti Intézet Levéltára. Fond 42. 776/1952.
- Hajdu Lilly levele Magos Gáborhoz, 1960. ápr. 1. Luif Judit tulajdona.

<sup>42</sup> Ezeken Nemes Lívia is részt vett, akinek emlékei szerint Rotter „nem nagyon szerette a gyerekeket”. (BORGOS 2006).

<sup>43</sup> Vö. BORGOS 2015; N. SZEGVÁRI 1988.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beszámoló a Lelki Egészségvédelmi Szövetség általános gyermekvédelmi szakosztályának alakuló üléséről (1947/1995). *Thalassa* 6(1–2). 260–262.
- BINÉT Ágnes (1976): Hermann Alice neveléslélektani munkássága. *Magyar Pszichológiai Szemle* 33(1). 61–71.
- BORGOS Anna (2015): „...a mértéktelen beözönlésnek gátat vetni”: A zsidó és a női hallgatók létszámkorlátozásának retorikája a Bölcsészkaron. In: SZÜCS Teri (szerk.): *Bevésett nevek*. ELTE BTK, Budapest. 110–129.
- BORGOS Anna (2018): *Holnaplányok: Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro, Budapest.
- BORGOS Anna (2019): „Ha pormentes levegőt akar, vegyen Vampyr porszívót!” Hermann Alice és a reklámlélektan kezdetei. *Erdélyi Múzeum* 81(3). 34–42.
- CZINER Alice (1922): *Kísérleti vizsgálatok a megértés problémájához*. Különlenyomat. *Athenaeum* 8(4–6). 93–109.
- Egy meg nem jelent folyóirat – *A Jövő Embere* (1995). *Thalassa* 6(1–2). 222–277.
- FOUCAULT, Michel (2015): *A rendellenesek* (BERKOVITS Balázs ford.). L'Harmattan, Budapest.
- FREUD, Sigmund (1945): *Egy illúzió jövője* (SCHÖNBERGER István ford.). Bibliotheca, Budapest.
- GIEFER, Michael (Hrsg.) (2007): *Korrespondenzblatt der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung 1910–1941*. Bad Homburg. [http://www.luzifer-amor.de/fileadmin/bilder/Downloads/korrespondenzblatt\\_1910–1941.pdf](http://www.luzifer-amor.de/fileadmin/bilder/Downloads/korrespondenzblatt_1910–1941.pdf) (Letöltés ideje: 2020. július 20.)
- GIMES Miklósné (1955): Schizophreniás gondolkozási és beszédzavarok értelmezése a pavlovi feltételes reflex elmélet útján. *Ideggyógyászati Szemle* 8 (Fájdalom: Az Orvos-egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg- Elme Szakcsoportjának 1954. december 9-10-11-én tartott nagygyűlése. Az *Ideggyógyászati Szemle* 1955. évi melléklete). 234–236.
- GYÖRGY Péter (2016): *Az ismeretlen nyelv: A hatalom színrevitele*. Magvető, Budapest.
- HALDA Aliz (2002): *Magánügy*. Noran, Budapest.
- HARKÁNYI Ede (1905): *A holnap asszonyai*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- HARMAT Pál (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- HARMATTA János (2019): A magyar pszichoterápia történetének vázlata. In: PLÉH Csaba – MÉSZÁROS Judit – CSÉPE Valéria (szerk.): *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Gondolat, Budapest. 371–394.
- HERMANN Alice (1946): *Emberré nevelés*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Budapest.
- HERMANN Alice (1947): Anna Freud, Dorothy T. Burlingham: War and children; infants without families. *Magyar Pszichológiai Szemle* 16(1–2). 58–59.
- HERMANN Alice (1948/1995): Az üzemi napközi otthonok szerepe a lelki egészségvédelemben. *Thalassa* 6(1–2). 253–256.
- HERMANN Alice (1956): Apai hivatás. In: Uő: *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest. 88–91.
- HERMANN Alice (1960/1979): Hasznos időtöltés-e lányainknak a kézimunka? In: *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest. 343–346.

- HERMANN Alice (1963): *Óvodás korú gyermekek tájékozottsága a világban*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- HERMANN Alice (1964/1979): Életemről, munkámról... In: Uő: *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest. 13–24.
- HERMANN Alice (1971/1979): Legyen-e óvónő kislányomból? In: Uő: *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest. 371–373.
- HERMANN Alice (1975/1979): A szexuális szerep. In: Uő: *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest. 67–69.
- HERMANN Alice (1979): *A gyermekben érlelődik a jövő: Válogatott írások* (Vál. V. BINÉT Ágnes). Kossuth, Budapest.
- HERMANN Alice – KOMLÓSI Sándor (1972): *Early child care in Hungary*. (International monograph series on early child care.) Gordon and Breach, New York.
- HERMANN-CZINER Alice (1924): Die Grundlagen der zeichnerischen Begabung bei Marie Bashkirtseff. *Imago* 10(4). 434–438.
- HERMANN-CZINER Alice (1926): A pszichotechnikáról: Eredményei és problémái. *Századunk* 1(6). 424–433.
- HERMANN-CZINER Alice – LÉNÁRT Edith (1933): *Az új rendszerű tanítás eredményei: Összehasonlító lélektani vizsgálatok*. A Jövő Útjain, Budapest.
- HERMANN Imre (1929): Beszámoló a Magyarországi Psychoanalytikai Egyesület 1928. évi működéséről. *Gyógyászat* 69(30). 599.
- HERMANN Imre (1945a): *Az antiszemitizmus lélektana*. Bibliotheca, Budapest.
- HERMANN Imre (1945b): *Bolyai János*. Anonymus, Budapest.
- HERMANN Imre – HERMANN Alice (1959): *Az első tíz év. A gyermek lelki élete magyar írók, művészek, tudósok önéletrajzában*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- HERMANN Imre (1929): Beszámoló a Magyarországi Psychoanalytikai Egyesület 1928. évi működéséről. *Gyógyászat* 69(30). 599.
- HIDAS György (1998): Önéletrajz. In: BODOR Péter – PLÉH Csaba – LÁNYI Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest. 107–128.
- HORÁNYI Györgyné (szerk.) (1997): *György Júlia emlékkönyv*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest.
- HRABOVSKYNÉ RÉVÉSZ Margit – HERMANN-CZINER Alice (szerk.) (1930): *Tehetség-problémák*. Merkantil Nyomda, Budapest.
- HUSZÁR Tibor (1998): *A politikai gépezet működése 1951 tavaszán Magyarországon: Sántha Kálmán ügye (esettanulmány)*. Corvina, Budapest.
- KENDE Éva (2003): Az én 1944/45-ös krónikám. *Mozgó Világ* 29(12). 59–75.
- K. ROTTER Lillán (1933/1993): A női genitalitás pszichológiájáról. In: Sigmund FREUD et al.: *Lélekelemzési tanulmányok*. Párbeszéd – T-Twins, Budapest. 55–64.
- KERTÉSZ-ROTTER Lillán (1946): *A gyermek lelki fejlődése*. Cserépfalvi, Budapest.
- KOVAI Melinda (2016): *Lélektan és politika: Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. L'Harmattan, Budapest.

- MAJERSZKY Klára (1995): A Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Osztálya 1951. június 1-jén tartott nyilvános osztályülésének jegyzőkönyve. In: Uő: *Dr. Sántha Kálmán*. Debreceni Orvostudományi Egyetem, Debrecen. 58–67.
- MÉREI Ferenc (1948): Hermann Alice: Emberré nevelés. *Embernevelés* 4(7–8). 380–383.
- MÉSZÁROS Judit (2008): „Az Önök Bizottsága”: Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció. Akadémiai, Budapest.
- MÉSZÁROS Judit (2019): Megtört kontinuitás és újrakezdés: Pszichoanalízis Magyarországon a 20. század második felétől. In: PLÉH Csaba – MÉSZÁROS Judit – CSÉPE Valéria (szerk.): *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Gondolat, Budapest. 313–370.
- N. SZEGVÁRI Katalin (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Akadémiai, Budapest.
- PANETH Gábor (1994): Pszichoanalízis in tempore belli. *BUKSZ* 6(3). 260–266.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH György (1948): *Freud, vagy egy illúzió eredete*. Hungária, Budapest.
- PETŐ Endre (1947): Hungarian Psycho-Analytical Society. *Bulletin of the International Psycho-Analytical Associations* 28. 205–214.
- PLÉH Csaba (2016): Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában 1960–2010. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71(4–5). 691–723.
- RÉVÉSZ Sándor (1997): Mellékhalál. *Beszélő* 2(2). 89–90.
- SCHIESS, Regula (1998): *Wie das Leben nach dem Fieber: In Zusammenarbeit mit Juca und Gábor Magos-Gimes*. Psychosozial-Verlag, Giessen.
- SZABÓ Dóra (2020): Egy „harcos humanista” pályaképe: György Júlia gyógyító pedagógiája. *Imágó Budapest* 9(2). 74–88.
- SZEGEDI Gábor (2016): Az onanista alakja a 20. századi Magyarországon. *Korall* 17(66). 32–52.
- SZŐKE György (1992): Egy jövő illúziója. *Köztársaság* 1(31). 42–43.
- TARISKA István (1948): Jelszavak és tények: A freudizmus, mint az imperializmus házi pszichológiája. *Fórum* 3(10). 799–804.
- VAJDA Zsuzsanna (1995): *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés*. Sík Kiadó, Budapest.
- VAJDA Zsuzsanna (1999): Egy pszichoanalitikusan képzett nevelő a baloldali diktatúrában: Esettanulmány Hermann Alice-ről. *Magyar Pszichológiai Szemle* 54(2). 157–166.
- ZÁNKAY András (1989): Pszichoterápiás Hétvég 1974–1986: Beszélgetés Hidas Györggyel. *Magyar Pszichológiai Szemle* 45(4). 387–402.



# ÖRÖKSÉG ÉS KÖZÖSSÉG

[ • ]



## **Múlt és identitás: Elfogult emlékezet a történetekben<sup>1</sup>**



### **BEVEZETÉS**

A jelen és múlt összekapcsolása eltérő módon vált a vizsgálat tárgyává a pszichológia és a történelemtudomány megközelítésében. A pszichológia elsősorban azzal foglalkozik, hogy az emberek hogyan adnak értelmet a múltjuknak a jelen függvényében, a történetírás ugyanakkor igyekszik elkülöníteni a múltat a jelentől, és azt a maga jogán vizsgálni, miközben oksági kapcsolatokat keres a jelen és múlt között (BURKE 2001; ALPHEN – CARRETERO 2015).

A két tudományterület látszólag eltérő szemlélete ellenére újabban mind a két fél részéről egyre intenzívebb igény mutatkozik a vizsgált jelenségek interdiszciplináris megközelítésére (AZZOPARDI 2015; GLĂVEANU – YAMAMOTO 2012). A két tudományterület összekapcsolása nem előzmények nélküli, különösen ha belegondolunk, hogy a társas folyamatok térben és időben zajlanak, így szükségszerűen a történelmi múltba ágyazódnak (GERGEN 1973; MUNSTERBERG 1899; TILEAGĂ – BYFORD 2014).

A szociálpszichológia számára a történelmi források segítséget nyújthatnak eredményeik kontextualizálásában, és gazdagíthatják a már meglévő elméleti modelleket, míg a szociálpszichológia fogalmi eszközei segíthetnek a történelmi források vizsgálatában. A két tudományterület kölcsönös együttműködésének egyik kiemelkedő és gyümölcsöző területe a kollektívemlékezet-kutatás, ami mindkét oldalról számottevő kutatói érdeklődésre tart számot (NOVICK 2007; LIU – LÁSZLÓ 2007; GYÁNI 2007).

## **TÖRTÉNELMI EMLÉKEK ÉS IDENTITÁS**

A kollektív emlékezet kutatásának egyik fő fókusza az, hogy feltárja a csoporttörténet és a múlt reprezentációjának a csoportidentitás fenntartásában és alakulásában játszott szerepét. A csoport múltjának megőrzése két alapvető motivációból ered (LICATA – MERCY

<sup>1</sup> A tanulmány megírását az EFOP-3.6.1-16-2016-00004 azonosítószámú „Átfogó fejlesztések a Pécsi Tudományegyetemen az intelligens szakosodás megvalósítása érdekében” című pályázat támogatta.

2015). Az episztemikus vagy ismereti szükséglet a csoporteredet megismerésének igényére vonatkozik, és a „honnan jöttünk” kérdésre igyekszik választ kapni, míg az identitásmotiváció a világos önmeghatározás szükségét tükrözi a „kik vagyunk mi” kérdés megválaszolásán keresztül. A két motiváció szorosan összekapcsolódik, hiszen a múlt megismerése egyben kijelöli a csoport identitásának határait is. Ilyenformán a csoport nem a múlt objektív megőrzésére törekszik, hanem sokkal inkább egy „használatos múlt” kialakítására (WERTSCH 2002). Azokat az eseményeket őrzi meg az emlékezetében, amelyek jelentősek és a csoport mindenkorinak önelképzelésébe illeszkednek (BARTLETT 1932), ezáltal emlékezésre „méltóak”. Pennebaker és Banasik (1997), majd később mások is (NEAL 2018; GRAVLIN 1996: 114) rámutattak arra, hogy az amerikai történelem elmúlt évszázadában előforduló számtalan jelentős háború ellenére az amerikaiak nagy többsége a második világháborút és a vietnámi háborút tartják a legjelentősebb eseménynek. A szerzők ennek okát abban látják, hogy ezek az események jelentős hatást gyakoroltak az amerikaiak önképének formálódására. A királygyilkosságokkal tarkított francia történelemben hasonlóképpen emlékezetes esemény XVI. Lajos kivégzése, amelyhez lényeges társadalmi változások köthetők (CONNERTON 1989).

A használható múlt egy olyan múltértelmezés, amely egyszerre biztosítja a csoport számára az önelképzelés alapját, és kielégíti jelenkori identitásszükségletét (LICATA – MERCY 2015). Beszámol arról, hogy kik vagyunk, és honnan jöttünk, meghatározza és a csoport emlékezetében tartja az ellenségek és szövetségesek táborát, emlékeztet a győzelmekre és a veszteségekre. A csoport azonban nem csupán megőrzi, de meg is határozza a múltból való gondolkodás kereteit. Jelenlegi identitásigénye jelentős hatással van arra, ahogyan a csoport a történelméről gondolkodik, ugyanakkor a történelmi tapasztalatok is határt szabnak annak, ahogyan elhelyezi önmagát a jelenben. Liu és Hilton arra mutatnak rá Malinowski „charta”-fogalmán keresztül, hogy egyes nemzetek (Anglia, Franciaország és Németország) történelme a politikai érdekek látszólagos hasonlósága ellenére miként eredményezhetett eltérő válaszokat a szeptember 11-i terrortámadás eseményére. A „történelmi charta” a csoporttörténet egy vagy több eseményének széles körben elfogadott ikonikus reprezentációja, aminek okai és következményei féljogi formát öltenek, és morális alapot szolgáltatnak a csoportcselekvésekhez (HILTON – LIU 2017). A charta a csoport történelmi reprezentációjának központi magja, amely nem csupán a csoport eredetét foglalja magába, de kijelöli a csoport történelmi misszióját is. Németország „be nem avatkozó” reakciója a szeptember 11-i terrortámadásra vagy a 2015-ös európai menekültválsággal kapcsolatos befogadó hozzáállása mind olyan reakciók, amelyek visszavezethetők Németország második világháborús szerepvállalására, valamint arra az igényre, hogy levetkőzze magáról a „világ agresszora” stigmát (LIU – HILTON 2005; MALINOWSKI 1962). A második világháború, amelyet egy nemzetközi mintában 24-ből 22 ország lakosai a legjelentősebb történelmi eseménynek neveztek, társadalmi szinten is globális chartának tekinthető, ami számos politikai, társadalmi kérdésben hatással van az emberek ítéleteire (LIU – HILTON 2005; NOOR – MONTIEL 2009; LIU – SIBLEY 2009).

Egy nemzetközi vizsgálatban, ahol arról kérdezték a résztvevőket, mekkora hajlandóságot mutatnának arra, hogy a hazájuk védelmében harcoljanak, a válaszokban jelentős

szerepet játszott országuk második világháborús szerepe (győztesek vs. vesztesek), valamint az, hogy mennyire tartották a háborút igazságosnak és szükségesnek. Az eredmények azt mutatták, hogy a világháború győztes államai sokkal inkább gondolták a háborút igazságosnak és szükségesnek, valamint könnyebben el tudták képzelni, hogy a jövőben hazájuk védelmében harcba szálljanak (BOBOWIK et al. 2014; PÁEZ et al. 2008).

A múlt egyben retorikai erőforrás is (McHOUL – RAPLEY 2001), amit a csoportok magyarázó történetekként használnak jelenkori céljaik, törekvéseik és tetteik igazolásához. Gibson amellet érvel (2012), hogy a történelmi reprezentációk nem statikus képletek, és megértésükben nem a tartalmuk, hanem a funkciójuk az igazán lényeges kérdés. Mi okból és mi célból alkotjuk meg egy esemény reprezentációját? Ezt a kérdést hangsúlyozzák a szociálpszichológia diszkurzív és retorikai megközelítései, amikor arra keresik a választ, hogy a történelmi reprezentációk miként állnak a jelen társadalmi és politikai igényeinek szolgálatában. Kirkwood (2019) a közelmúlt egyik jelentős eseménye, az európai „menekültválság” kapcsán elemezte az Egyesült Királyság parlamenti képviselőinek felszólalásait. Kirkwood szerint a történelem retorikai erőforrásként való „használata” azon keresztül éri el célját, hogy a nemzet aktuális – vélt vagy valós – igényei mentén mozgósít identitáskategóriákat, és ezek segítségével alakítja a jelenkori események jelentéskonstrukcióját a történelem által szolgáltatott kereteken belül. A parlamenti beszédek a történelmi analógiák használatával – mint a menekültválsággal párhuzamba állított holokaust és a britek hozzáállása a Németországból elmenekült zsidókhoz – a második világháború alatt tanúsított „hősies” brit kiállás szemszögéből láttatták és keretezték az európai menekültválság jelentését. A múltbeli befogadó attitűd hangsúlyozásával az ezzel az értelmezéssel kongruens identitástartalmak kerültek előhívásra, ezáltal a történelmi analógia által kiváltott érzelmi orientáció kényszerítő erővel hatott. A befogadó attitűd normatív módon a büszkeség forrásává válik, míg az ezzel ellentétes viselkedés és értelmezés implicit módon szégyenkeltő. Ebben a jelentéskonstrukciós folyamatban a történelmi utalások nem önmaguk jogán, hanem a jelenkori identitásigényeknek megfelelően átértelmeződnek, akár teljesen figyelmen kívül hagyva bizonyos történelmi tényeket.

## A MŰLT ÖNKISZOLGÁLÓ ÉRTELMEZÉSEI

A kollektív emlékezet szükségszerűen torzít és elkerülhetetlenül szelektív (BOYER – WERTSCH 2009). Az eseménytől való távolodás következtében a történetek részletei elhalványulnak, és értelmezésük a csoportidentitás mentén formálódik. Egy közelmúltban végzett kutatás szerint a legtöbb nemzet már-már nárcisztikus módon, jelentősen túlbecsüli saját szerepét a világtörténelem alakulásában (ZAROMB et al. 2018). A jelenség egyik feltételezett oka a hozzáférhetőségi heurisztika (TVERSKY – KAHNEMAN 1973). Ennek lényege, hogy minél könnyebb egy eseményt előhívni az emlékezetünkben, annál gyakoribbnak véljük az előfordulását, és ez utóbbi alapján felértékeljük a jelentőségét.

A történelem etnocentrikus megközelítésének egyik lehetséges magyarázata az, hogy a csoporttagok a saját történelmükhöz jobban hozzáférnek, mint más nemzetekéhez. Az emberi elme számos más alapvető mechanizmusához hasonlóan, a hozzáférhetőségi heurisztika is hatással van arra, ahogyan az egyén egymástól távol álló tudáselemeket egységes reprezentációkká szervez. Azt is fontos azonban látni, hogy az egyéni kognitív működés jellegzetességei önmagukban pusztán mederbe terelik az emlékezést. Az, hogy a történelmi események milyen magyarázóelvek mentén kerülnek integrálásra, és milyen jelentéssel ruházódnak fel, szorosan kapcsolódik a csoport alapvető szükségleteihez. A csoport célja, hogy önmagát a történeteinek keresztül pozitív fényben tüntesse fel; az eseményeket pedig olyan módon ábrázolja, hogy azok a tagok számára a csoport identitását elfogadható módon közvetítsék (TAJFEL 1981).

Ebből kifolyólag az önkiszolgáló torzítások és a csoportperspektíva érvényesítése az események magyarázatának természetes velejárói (KLAR – BILEWICZ 2017; HOBBSAWM – RANGER 1983). Ez különösen igaz a negatív eseményekre, ahol a csoport akár elkövető, akár áldozati szerepben jelenik meg, az események értelmezése és a csoport emlékezetében elfoglalt helyének a megtalálása különösen nagy kihívást jelent a csoport számára. Hirschberger amellet érvel (2018: 1441), hogy mind a két esetben lényeges szerepet játszik a jelentésképzés. Az elkövetők és az áldozatok is megkerülhetetlenül szembe kerülnek a jelentésképzés szükségességével, ám más motivációs igénnyel. Az áldozatok számára a jelentésképzés az egzisztenciális fenyegetéssel szembeni küzdelem eszköze, míg az elkövetők számára az identitásfenyegetés (BRANSCOMBE et al. 1999) csökkentésének és ezáltal a pozitív morális önkép visszaállításának a lehetséges módja. Az áldozattá vált csoport célja, hogy helyreállítsa saját cselekvőképességébe vetett hitét, míg az atrocitást elkövető csoportnak megoldást kell találnia arra, hogyan tudja összeegyeztetni a pozitív önkép vágyát a múltban elkövetett atrocitásokkal (SIMANTOV – NACHLIELI – SHNABEL 2014).

A csoportközi konfliktusokban meghatározott morális szerepkörök (elkövetők vs. áldozatok) (GRAY – WEGNER 2009) visszamenőleg kijelölik a csoport múltbeli viszonyrendszerét, ezáltal kiszámíthatóbbá teszik a valóságot. Jelentős történelmi események esetén – mint amilyen a második világháború – az emberek magas egyetértést mutatnak a morális szerepek kiosztásában (LIU – HILTON 2005). Angliát és az Egyesült Államokat egyértelműen hősként, míg Németországot elsőszámú elkövetőként azonosították, majd Olaszország és Japán következik. Míg Lengyelországot a résztvevők többsége áldozatnak, addig Franciaországot és Angliát a második világháború legnagyobb kedvezményezettjének tekintette. A pozitív morális szerepek igénye és számontartása azért is fontos, mert lényeges következményekkel járhat. Különösen az áldozati szerep, amely azonkívül, hogy erősíti a csoportkohéziót, igazolhatja az erőszakos cselekvéseket, a felelősség alól való felmentés eszközeként szolgálhat, és nem utolsósorban morális és anyagi támogatás nyerhető általa (NOOR – SHNABEL – HALABI – NADLER 2012). Nem meglepő, hogy még az elkövető csoportok is előszeretettel hangoztatják a veszteségeiket és szenvedéseiket (HEIN – SELDEN 2000), és igyekeznek jelentékteleníteni, elhallgatni vagy egyenesen tagadni a múltban elkövetett gaztetteiket (DE BAETS 2002). Az ezredfordulót követően végzett

felmérésben a német résztvevők 30%-a egyetértett azzal az állítással, hogy a német lakosság a második világháborúban náci kollaboráns volt, 40% úgy gondolta, hogy a németek passzív résztvevők voltak, míg 23%-uk kifejezetten áldozatnak tekintette a németeket (LANGENBACHER 2003; PAEZ – LIU 2010; BAR-TAL 2011). A hivatalos történetírás önkritikája és a német törvényi szabályozás ellenére, ami tiltja a holokauszt tagadását, a németek elutasítják a büntudat érzését, és a kellemetlen múlt hátrahagyását szorgalmazzák (BAR-TAL 2011; PAEZ – LIU 2010).

Ahol a morális szerepek összemosódnak, a szerepkörök kétértelműek, ott még inkább lehetőség nyílik kedvező múltértelmezések kialakítására. Ilyen Magyarország vagy Lengyelország esete. Noha Lengyelország második világháborús áldozati szerepe széles körben elfogadott, az újabban feltárt történelmi források (GROSS 2003; GRABOWSKI 2013) erősen megkérdőjelezi a lengyelek kizárólagos áldozati szerepét. A jedwabnei pogrom – amit Jedwabne település lengyel lakosai hajtottak végre, és amiben az ott tartózkodó néhány német katona segédkezett – bizonyítékainak napvilágra kerülése a történész Jan T. Gross szerint széles körű tiltakozást váltott ki az országban. A legmarkánsabb reakció a feltárt tények tagadása, a felelősség áthárítása és az esemény külső tényezőkkel történő magyarázata volt (KLAR – BILEWICZ 2017). A kikezdett lengyel áldozati múlt védelmében a lengyel parlament még a „lengyel haláltáborok” néven elhíresült törvényt is elfogadta, amely egyenesen börtönbüntetéssel fenyegeti azt, aki bűnrészeséggel vádolja a lengyel nemzetet. Hasonló funkciót tölt be a magyar emlékezetpolitikában a 2014-ben a Szabadság téren a német megszállás áldozatainak emlékére állított szoborcsoport. Noha senki nem vitatja a második világháborús magyar áldozatainak tényét, sokan úgy látják, hogy az emlékmű a magyar áldozatiság hangsúlyozásával elfedi Magyarország második világháborús felelősségét (HIRSCHBERGER – KENDE – WEINSTEIN 2016).

A nemzeti csoportok gyakran „kiigazítják” történelmüket, egyfajta védekező reprezentációt létrehozva történelmük morálisan megkérdőjelezhető pontjairól, annak érdekében, hogy fenn tudják tartani pozitív csoportidentitásukat. Az áldozati szerep kihangsúlyozása lényeges elem az önkép stratégikus formálásában (VOLLHARDT 2020), hiszen megkülönböztető és pozitív csoportidentitást biztosít:

- 1) egyrészt világosan elhatárolja az áldozati csoportot az „agresszorként” feltüntetett másik csoporttól,
- 2) másrészt lévén, hogy az „áldozat” szerepéhez általában pozitív morális minőség kapcsolódik, az áldozati pozíció általános szimpátiát kelt (BAR-TAL 2009), és morális felsőbbrendűség-érzést biztosít (VOLLHARDT 2020).

A defenzív történelmi reprezentációk használata, mint például az áldozati szerep kiemelése a történelmi magyarázatokban, különösen jellemző a nemzeti csoporttal erősen azonosuló személyekre, és jelentős hatással van a jelenkori csoportközi viszonyok megítélésre. Hirschberger és munkatársai (2016) magyar mintán azt találták, hogy a nemzeti csoporttal erősen azonosuló személyek nagyobb hajlandóságot mutattak a holokauszt defenzív történelmi leírásainak elfogadására, és ez együtt járt egy fokozott antiszemita

attitűd megjelenésével, tágabban egy Izrael-ellenes attitűddel. Hasonló eredményt kaptak kutatók lengyel mintán (BILEWICZ – STEFANIAK 2013; BOKUS 2013). Különösen aggasztó, hogy ez az összefüggés már a lengyel fiatalok körében is megfigyelhető (PSALTIS et al. 2017; BILEWICZ et al. 2017), akik minél intenzívebben tanulnak a holokausztról, annál inkább egyetértenek azzal a kijelentéssel, hogy a második világháború során az ország lengyel zsidók felé tanúsított segítségnyújtása aránytalanul túlzó mértékű volt. Ez szükségszerűen ráirányítja a figyelmet történelemoktatás fontosságára, a történelmi események áthagyományozásának mikéntjére és a történetírás problémájára.

## TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNET: AZ EMLÉKEZET NARRATÍV KOMPOZÍCIÓS STRATÉGIÁI

Wertsch (2008) a kollektív emlékezet narratív szerveződése mellett érvelve mutat rá arra, hogy az elbeszélés olyan kulturális eszköz, amely lehetővé teszi az időben egymástól eltérő események egy értelmezhető egészé, cselekménnyé történő formálását. Értelmezésében a kollektív emlékezet egyfajta csoporttörténet, amely meghatározott, sémászerű értelmezéseket követ. A csoport aktív erőfeszítéseket tesz, hogy fenntartsa múltjának jelentős epizódjait, amely kánonként egyúttal előírja a múltról való gondolkodás normatív módját (ERLL 2005; ASSMANN 2005). A narratív pszichológia megközelítésében a kánonképzés az úgynevezett mesternarratívum kialakulásához vezet, amely a nemzet történetét meséli el (FORGAS 2014; LÁSZLÓ – EHMANN 2015). A mesternarratívumok funkciója abban rejlik, hogy előírják a csoporttagok számára, hogy hogyan értelmezzék a múltat, és biztosítják a csoportösszetartozás pszichológiai élményének alapvető lényegét. Ezzel együtt ugyanakkor leegyszerűsítő, sematizált értelmezéseket kínálnak a múlt eseményeihez (ALRIDGE 2006). Ezeket az értelmezéseket olyan társadalmi színtereken keresztül sajátítják el a csoporttagok, mint amilyen a formális oktatás is, ennél fogva a nemzeti múlt elfogadott értelmezéseinek fenntartásában a történelemtankönyvek kiemelt szerephez jutnak.

László és munkatársai történelemtankönyvek és naív történelmi elbeszélések tartalom-elemzésén keresztül a magyar nemzeti identitás vizsgálatát állították a kutatásaik fókuszába.<sup>2</sup> Eredményeik rávilágítottak arra, hogy a narratív pszichológia eszköztára alkalmas arra, hogy a történelemről szóló elbeszélések, történelemtankönyvek tudományos igényű elemzése felfedje a kutató előtt a nemzeti identitás sajátosságait. Olyan pszichológiai jellemzőkre következtethetünk, mint a stabilitás, sérülékenység, autonómia vagy dependencia (MOLONEY – WALKER 2017; LIU – LÁSZLÓ 2017). A történetek olyan narratív kompozíciós jegyeit azonosították, amelyek segítségével nem csupán feltárható a csoport identitása, de ezen eszközökkel a csoport identitásigényével kongruens módon képes

<sup>2</sup> Összefoglalóan lásd: LÁSZLÓ 2012.

alakítani az események jelentését, ezáltal előmozdítani egy, a csoportnak kedvező eseményértelmezés kialakítását (LÁSZLÓ 2012; LÁSZLÓ 2013).

A nyelv által közvetített implicit tartalmak nem csupán a hallgató vagy az olvasó figyelmét irányítják, de befolyásolják a következtetéseket, az esemény értékelését<sup>3</sup>. A felelősség megítélése gyakran az események leírásán alapszik, és nagymértékben függ a történet-szerkesztés módjától (TURNBULL 1994). A csoport önképére negatívan ható múltbeli kellemetlen események szükségszerűen mozgósítják a defenzív stratégiákat, amelyek a történelemtől alkotott történetek narratív kompozíciójában is tetten érhetők. A felelősségcsökkentés egyik narratív módja a saját csoport hatóképességének csökkentése a negatív eseményekben. Az aktív és passzív igék csoportközi elosztásával kijelölhető a történet cselekvő alanya (ágens) és a cselekvést elszenvedő tárgya (recipiens) (LAMB – KEON 1995). Az aktív igék használatával kiemelhető az ágens cselekvő- és kontrollképessége, hatékonysága, ezáltal a felelőssége is. A passzív igék vagy szerkezet használatával viszont a szereplő cselekvőképessége minimalizálható, így a felelőssége a cselekményben csökkenthető (LÁSZLÓ – FERENCZHALMY – SZALAI 2010). A csoportközi konfliktushelyzetek ábrázolásában a személyek előszeretettel használnak aktív igéket a rivális csoportok morálisan elítélhető cselekedeteinek bemutatásában, míg a saját csoport negatív cselekvéseit inkább passzív igei szerkezetekkel fejezik ki (SZABÓ és mtsai. 2009). A narratív pszichológiai perspektíva, a szereplők mentális állapotainak nyelvi kifejezései ugyancsak alkalmas eszközök arra, hogy a csoport felmentse magát a felelősség alól (VINCZE – ILG – PÓLYA 2012: 18; FÜLÖP – CSERTŐ – ILG – SZABÓ – SLUGOSKI – LÁSZLÓ 2014: 26; SEMIN – FIEDLER 1988). A negatív csoportérzelmek (pl. félelem, szomorúság), valamint a csoporttagok mentális megfontolásainak (mit gondol, hisz vagy vél) a megjelenítése a fokolizáción keresztül (GENETTE 1990) empátiás megértéshez vezet (KEEN 2006). Továbbá a mentális állapotokat kifejező igék jellemzően a bizonytalanságra és a kontroll hiányára való következtetésekre sarkallnak (SEMIN – FIEDLER 1988), ezáltal csökkentik a bűnösség érzését. A nürnbergi per jegyzőkönyveit elemezve Schmid és Fiedler (1996) különbséget találtak a védelem és a vád nyelvi stílusa között. Eredményeik szerint míg a vád képviselői sokkal gyakrabban társítottak a vádlotthoz aktív személyközi igéket az események leírása során, a védelem jelentősen többször utalt a vádlott semleges vagy pozitív mentális állapotára (mit érzett, tudott, hitt vagy mit nem tudott, nem akart). A magyar történelemtankönyvek elemzése kapcsán azonban Vincze és Rein (2011) rámutatott arra, hogy abban az esetben, ha a cselekvő szándékai, gondolatai negatív propozicionális tartalommal párosulnak, akkor az nem a szereplő bizonytalanságát implikálja, ezáltal felmentve őt a felelősség alól, hanem épp ellenkezőleg: a nyelvi kifejezett belső megfontolások (különös tekintettel a szereplő intenciójára) még nagyobb hangsúlyt adnak a szereplő cselekvéseinek és az ezzel járó felelősségnek. Mindezek mellett a csoport az értékelő narratív jegyek csoportközi eloszlásával tovább tudja fokozni a vele szembeni elfogultságot azáltal, hogy saját magához pozitív értékelő jelzőket kapcsol, míg a külső csoportokat a negatív értékelő kifejezéseken keresztül devalválja (CSERTŐ – LÁSZLÓ 2013).

<sup>3</sup> Bővebben lásd: SZABÓ és mtsai. 2009.

László és munkatársai (2012) legpozitívabb és legnegatívabb magyar történelmi eseményekről szóló rövid történetek, valamint történelemtankönyvek elemzése kapcsán vizsgálták a magyar nemzeti identitás reprezentációját. A tankönyvekben és a laikus történelmi elbeszélésekben is hasonló narratív kompozíciós mintázatot találtak, ami a magyar nemzeti identitás sérülékenységről, instabilitásáról árulkodik. A magyarok cselekvőképessége összességében jóval alacsonyabbnak bizonyult más nemzetekéhez képest. Néhány pozitív eseménytől eltekintve a magyarok inkább passzív, kevésbé szándékteli, kényszer hatására cselekvő szereplőkként ábrázolódnak a történetekben. Kifejezetten a negatív eseményekben volt tetten érhető a magyarok alacsony hatóképessége, míg a pozitív eseményekben nem volt különbség a magyarok és a rivális külső csoportok között. Az értékelés narratív jegyeinek csoportközi eloszlása is hasonló mintázatot mutat: a magyarok mind a pozitív, mind a negatív eseményekben több pozitív értékelést kaptak, mint a rivális csoportok, ugyanakkor a rivális külső csoportokat lényegesen negatívabban értékelték a negatív eseményekben, mint a magyar csoportot. Jellemző volt továbbá a negatív eseményekben a rivális csoportok mentális állapotainak hangsúlyos megjelenése (milyenek a szándékaik, a gondolataik), azok azonban kivétel nélkül negatív tartalommal párosultak. Az eseményeket a szomorúság, a félelem, a csalódottság és a reményérzései uralták, amelyek a magyar csoport negatív tónusú, depresszív jellegű érzelmi működését jelzik. Ezek az eredmények a csoportközi elfogultság jeleit mutatják; egy kettéosztott történelmi pályát, amin a dicsőséges múltat vereségek és veszteségek sorozata követi. A rivális csoportok leértékelésével társuló túlzóan pozitív önértékelés, a negatív eseményekben (különösen, ahol a magyarok elkövetők voltak) mutatott alacsony ágencia, valamint a rivális csoportok negatív tartalmú gondolatainak és szándékainak a megjelenítése László szerint a kollektív áldozati szerep meglétére utal (BAR-TAL et al. 2009).

A kutatás az eredményeken túl arra is rávilágított, hogy a történelmi reprezentációkban „olyan perspektíva tükröződik, ami talán nem is válik nyilvánvalóvá sem az elbeszélők, sem a befogadók számára, mégis meghatározza a múltrol, a nemzetről való elképzeléseket” (LÁSZLÓ 2012: 168). Erre alapozva végzett vizsgálatot Jenei, Csertő és Vincze (é. n. – megjelenés alatt), akik arra voltak kíváncsiak, hogy a történetek narratív kompozíciója miként befolyásolja a történetben szereplő csoportok megítélését. A kollektív áldozati tudat egyik legfontosabb következménye, hogy az események az áldozat szemszögéből történő értelmezése nem korlátozódik azokra az eseményekre, amelyekben a csoport valóban áldozat volt, hanem azon események leírásaiban is megtalálható, amelyekben a csoport elkövetőként lépett fel. Ez a jelenség feltételezhetően azzal a törekvéssel áll kapcsolatban, hogy az áldozati nézőpontra keresztül fenntartott pozitív csoportkép ne sérüljön. Ennek megfelelően a kutatók arra a kérdésre keresték a választ, hogy hogyan megy végbe a narratív eseménykonstrukción keresztül a csoport elkövetői történeteinek áldozati színezetű áthagyományozása. Kutatásukban egy kirgiz és üzbég csoportok között zajló konfliktus leírását manipulálták, és két történeti változatot alakítottak ki. A történet kezdete és vége mind a két esetben ugyanaz volt: a konfliktust a kirgiz csoport kezdeményezte, valamint a kirgizek győzelmével zárult (az üzbég csoport jelentős veszteségeket

szenvedett). Az áldozati szerep László által leírt (2012) narratív kompozíciós jegyeinek segítségével a történetek szerkezetét úgy módosították, hogy az egyik történetben az üzbégeket, a másokban a kirgizeket helyezték szemantikai értelemben<sup>4</sup> áldozati szerepbe, míg a történet bevezetését és lezárását mind a két történetben változatlanul hagyták. A kutatók elfogulatlannak nevezték azt a történetet, amelyikben a kirgiz csoport a cselekménnyel megegyezően elkövetői szemantikus szerepben<sup>5</sup> kerül bemutatásra, míg elfogultnak tekintették azt a helyzetet, ahol a cselekménnyel szemben a kirgizek áldozati szemantikus szerepben jelentek meg. Az eredményeik azt mutatták, hogy a narratív kompozíciós jegyek (aktivitás, értékelés, negatív mentális állapotok) csoportközi eloszlásának manipulálása hatással volt a csoportok áldozati pozíciójának megítélésére. Az esemény invariáns elemeitől függetlenül (kirgizek a konfliktus kezdeményezői és kedvezményezettjei) az elfogult történetekben a kirgiz csoportot a megítélők inkább tartották az események áldozatának, mint az üzbég csoportot. Úgy tűnik tehát, hogy a narratív kompozícióban kódolt felelősségvárítás, elfogult nézőpont és csoportközi értékelés alkalmas arra, hogy pozitív identitásigénnyel kongruens eseményreprezentációt eredményezzen anélkül, hogy az eseményben szereplő tényszerű információkat megváltoztatnánk. Az eredményekből az is világosan látható, hogy az elfogult történelmi perspektívák áthagyományozásában az implicit narratív jegyeknek milyen lényeges szerepe van.

## ALAPVETŐ ELVEK A TÖRTÉNELEMOKTATÁSBAN

A történelemtanításban érvényesülő elvek lényeges következményekkel járnak arra nézve, ahogyan a nemzet múltjáról és jövőjéről gondolkodik (VÖLKAN 2001). Központi szerepet játszanak a csoportszocializáció folyamatában, amelyben a nemzeti csoport tagjai szert tesznek azon tudásra, melyen nemzeti hovatartozásuk alapszik (LÁSZLÓ 2012). A történelemkönyvek a kollektíven osztott történetek kanonizált kulturális eszközei, amelyek mellett, hogy a múlt áthagyományozásáért felelnek, a csoporttagok nemzeti identitását is formálják. Éppen ezért kiemelten fontos megvizsgálni, hogy milyen szempontok mentén lehetséges a történelemoktatáson keresztül adaptív módon alakítani a történelmi események reprezentációit, esetlegesen ellentmondva azoknak az elfogult mesternarratívumoknak, amelyek alapjaiban határozzák meg egy nemzet identitását. Fontos megjegyezni, hogy bár a csoport elfogult történelmi nézőpontja hosszútávon

<sup>4</sup> Szemantikus szerep alatt a csoportnak azt szerepét értjük (itt *elkövető/áldozat*), amit a narratív kompozíció – adott esetben a cselekmény szintjétől eltérő jelentéssel – közvetít: „az adott érzelem, kogníció, értékelés vagy cselekvés milyen cselekvőhöz, illetve milyen elszennvedőhöz tartozik” (EHMANN – LENDVAI – MIHÁLTZ – VINCZE – LÁSZLÓ 2013: 121).

hozzájárulhat a csoportközi konfliktusok fenntartásához, ugyanakkor mivel kiszámíthatóvá teszik a társas valóságot, ezért a csoporttagok maguk is aktív erőfeszítéseket tesznek annak fenntartására (KLAR – BARAM 2016). Ez viszont meggátolja a nemzetek közös nézőpontjának kialakítását. A globalizáció ugyanakkor egyre inkább világméretű problémákat hoz magával, amelyek megoldásához szükség lesz nemzeti kereteken túlmutató, közös történetek megalkotására, közös nézőpontok felvételére. A csoportközi konfliktusok csökkentéséhez olyan típusú szemléletre lesz szükség, amely képes elmozdulni az elkövetőáldozat szereprelációkon alapuló történelmiesemény-sémáktól.

Az Európai Tudományos és Technológiai Együttműködés keretében megjelent *Aján-lások a csoportközi konfliktusok történelmének tanításához* című kiadvány (PSALTIS et al. 2017) három szempontot azonosít, amelyek szociálpszichológiai kutatási eredmények alapján hozzájárulnak a történelemről való gondolkodás tudatosabb alakulásához:

- A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az oktatás feladata bemutatni az események között meghúzódó komplex kapcsolatrendszereket, a változó értelmezési kereteket, és ezeket adott társadalmi-történelmi-politikai kontextusban szemlélni. A mesternarratívumok ezzel szemben a leegyszerűsítés elvét követik, sémákat és előregyártott karaktertípusokat alkalmaznak, hősök és gonosztevők, győztesek és vesztesek képeivel operálnak, analógiákon keresztül bemutatva az eseményeket (LÁSZLÓ 2012; PSALTIS et al. 2017).
- Kiemelik az empátia képességének szükségességét a történelemoktatásban. Fejlődési célként határozzák meg, hogy a tanulók képesek legyenek elkülöníteni saját perspektívájukat az adott társadalmi-történelmi-politikai kontextusban élő történelmi szereplők nézőpontjától. A történelmi források elemzése során egyrészt fel kell tenni a kérdést, hogy az adott forrásban kinek a nézőpontja jelenik meg; hogyan hat ez a nézőpont az esemény értelmezésére; illetve hogy más források is megerősítik-e ezt a nézőpontot.
- Végül hangsúlyozzák, hogy a mesternarratívumok használata körkörös, fatalista és az események komplexitását figyelmen kívül hagyó eseménymagyarázatok kialakításának kedvez. Ebben a folyamatban a múlt eseményei ugyanazon sémák köré szerveződnek, amelyek nem pusztán a múlt értelmezését határolják be, de a csoport jövőbeni önelképzelését is kijelölik. Ezért javasolják a sematikus, analógiás gondolkodáson alapuló megközelítések mellőzését, valamint a történelmi események folyamatában, újszerű nézőpontokon keresztül történő bemutatását (PSALTIS et al. 2017).

## ZÁRÓ GONDOLATOK

A narratív szociálpszichológia megközelítésében a történelem szociális reprezentációja történeteken keresztül nyeri el jelentését (LÁSZLÓ 2012). A csoporttörténetben fellelhető narratív jegyek meghatározott kompozíciója a csoport pszichológiai állapotának jellemzőit hordozzák magukon (LÁSZLÓ – EHMANN 2015; LÁSZLÓ – EHMANN 2013;

LÁSZLÓ és mtsai. 2013; ROHSE 2013). Ezért a narratív szociálpszichológia mellett érvel, hogy a történetek kompozíciós tulajdonságait elemezve képet kaphatunk a csoport identitásállapotáról, sérülékenységről és megküzdési módjairól. A történelemkönyvek és naiv történelemtörténetek vizsgálatának eddigi eredményei rámutattak a történetírás történelmi reprezentációk kialakításában betöltött jelentős szerepére. A történelem-történetek narratív szociálpszichológiai elemzései támpontot szolgáltathatnak a történetírás és a történelemoktatás számára, az elfogulatlan eseménytörténetek pedig elősegíthetik a tudatosabb történelmi gondolkodást.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALPHEN, Floor van – CARRETERO, Mario (2015): The construction of the relation between national past and present in the appropriation of historical master Narratives. *Integrative Psychological and Behavioral Science* 49(3). 512–530.
- ALRIDGE, Derrick P. (2006): The limits of master narratives in history textbooks: An analysis of representations of Martin Luther King. *Teachers College Record* 108(4). 662–686.
- AZZOPARDI, Simone – BUTTIGIEG, Emanuel – LICATA, Laurent (2015): Symbiotics of history and social psychology understanding social representations of history in Europe. *Xjenza Online* 3(1). 36–40.
- BANGA, Csilla – SZABÓ, Zsolt – LÁSZLÓ, János (2009): Does the perceived solution of historical conflicts has an affect on intergroup linguistic bias? *12th Jena Workshop on Intergroup Processes*. Friedrich-Schiller-University, Jena.
- BAR-TAL, Daniel (ed.) (2011): *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective*. Psychology Press, New York.
- BAR-TAL, Daniel – CHERNYAK-HAI, Lily – SCHORI, Noa – GUNDAR, Ayelet (2009): A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross* 91(874). 229–258.
- BARTLETT, Frederic Charles (1932): *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BILEWICZ, Michal et al. (2017): How to teach about the Holocaust? Psychological obstacles in historical education in Poland and Germany. In: PSALTIS, Charis – CARRETERO, Mario – ČEHAJČ-CLANCY, Sabina (eds): *History education and conflict transformation*. Palgrave Macmillan, Cham, 169–197.
- BILEWICZ, Michał – STEFANIAK, Anna (2013): Can a victim be responsible? Anti-Semitic consequences of victimhood-based identity and competitive victimhood in Poland. In: BOKUS, B. (ed.): *Responsibility: A cross-disciplinary perspective*. Piaseczno, Studio Lexem, 69–77.
- BOBOWIK et al. (2014): Victorious justifications and criticism of defeated: Involvement of nations in World Wars, social development, cultural values, social representations of war, and willingness to fight. *International Journal of Intercultural Relations* 43(A) 60–73.
- BOYER, Pascal – WERTSCH, James V. (ed.): (2009): *Memory in mind and culture*. Cambridge University Press, New York.

- BRANSCOMBE, Nyla R. – ELLEMERS, Naomi – SPEARS, Russell – DOOSJE, Bertjan (1999): The context and content of social identity threat. In: ELLEMERS, Naomi – SPEARS, Russell – DOOSJE, Bertjan (eds): *Social identity: Context, commitment, content*. Blackwell, Oxford. 35–58.
- BURKE, Peter (ed.) (2001): *New perspectives on historical writing*. Pennsylvania State University Press, Cambridge.
- CONNERTON, Paul (1989): *How societies remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CSERTŐ István – LÁSZLÓ János (2013): Intergroup evaluation as an indicator of emotional elaboration of collective traumas in national historical narratives. *Sociology Study* 3(3). 207–224.
- DE BAETS, Antoon (2002): *Censorship of historical thought: A world guide, 1945-2000*. Greenwood, Westport.
- EHMANN Bea – LENDVAI Piroska – MIHÁLTZ Márton – VINCZE Orsolya – LÁSZLÓ János (2013): Szemantikus szerepek a narratív kategoriális elemzés (NARRCAT) rendszerében. In: TANÁCS Attila – VINCZE Veronika (szerk.): *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem Informatikai tanszékcsoport, Szeged. 121–123.
- ERLL, Astrid (2005): *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*. J.B Metzlersche Verlagsbuchhandlung – Carl Ernst Poeschel Verlag, Stuttgart.
- FÜLÖP Éva – CSERTŐ István – ILG Barbara – SZABÓ Zsolt – SLUGOSKI Ben – LÁSZLÓ János (2014): Emotional elaboration of collective traumas in historical narratives. In: FORGAS, Joseph P. – VINCZE Orsolya – LÁSZLÓ János (eds): *Social cognition and communication*. Psychology Press, New York – London. 245–262.
- GENETTE, Gérard (1990): *Narrative discourse: An essay in method*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- GERGEN, Kenneth J. (1973): Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology* 26(2). 309–320.
- GIBSON, Stephen (2012): History in action: The construction of historical analogies in televised debates concerning the Iraq War. *Papers on Social Representations* 21(2). 13.1–13.35.
- GLÁVEANU, Vlad – KOJI Yamamoto (2012): Bridging history and social psychology: What, how and why. *Integrative Psychological and Behavioral Science* 46(4). 431–439.
- GRABOWSKI, Jan (2013): *Hunt for the Jews: Betrayal and murder in German-Occupied Poland*. Indiana University Press, Bloomington, Indiana.
- GRAVLIN, Steven C. (1996): Remembering war the American way. *History: Reviews of New Books* 24(3). 114.
- GRAY, Kurt – WEGNER, Daniel (2009): Moral typecasting: Divergent perceptions of moral agents and moral patients. *Journal of Personality and Social Psychology* 96(3). 505–520.
- GROSS, Jan Tomasz (2003): *Neighbors: The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*. Arrow Books, London.
- GYÁNI Gábor (2007): *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- HEIN, Laura Elizabeth – SELDEN, Mark (eds) (2000): *Censoring history: Citizenship and memory in Japan, Germany, and the United States*. Sharpe, Armonk, NY.

- HILTON, Denis J. – LIU, James H. (2017): History as the narrative of a people: From function to structure and content. *Memory Studies* 10(3). 297–309.
- HIRSCHBERGER, Gilad (2018): Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology* (9). 1441.
- HIRSCHBERGER, Gilad – KENDE, Anna – WEINSTEIN, Shoshana (2016): Defensive representations of an uncomfortable history: The case of Hungary and the Holocaust. *International Journal of Intercultural Relations* (55). 32–43.
- HOBBSAWM, Eric J. – RANGER, Terence (eds) (1983): *The invention of tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- JENEI Dániel – CSERTŐ István – VINCZE Orsolya (é. n.): Elkövetőből áldozat – A csoportközi konfliktusok narratív konstrukciójának percepciója. *Magyar Pszichológiai Szemle* (megjelenés alatt)
- KEEN, Suzanne (2006): A theory of narrative empathy. *Narrative* 14(3). 207–236.
- KIRKWOOD, Steve (2019): History in the service of politics: Constructing narratives of history during the European refugee „crisis”. *Political Psychology* 40(2). 297–313.
- KLAR, Yechiel – BARAM, Hadas (2016): In DeFENCE of the in-group historical narrative in an intractable intergroup conflict: An individual-difference perspective. *Political Psychology* 37(1). 37–53.
- KLAR, Yechiel – BILEWICZ, Michał (2017): From socially motivated lay historians to lay censors: Epistemic conformity and defensive group identification. *Memory Studies* 10(3). 334–346.
- LAMB, Sharon – KEON, Susan (1995): Blaming the perpetrator: Language that distorts reality in newspaper articles on men battering women. *Psychology of Women Quarterly* 19(2). 209–220.
- LÁSZLÓ János (2012): *Történelemtörténetek: Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai, Budapest.
- LÁSZLÓ János (2013): *Historical tales and national identity: An introduction to narrative social psychology*. Routledge, London.
- LÁSZLÓ János és mtsai. (2013): Narrative language as an expression of individual and group identity: The Narrative Categorical Content Analysis. *SAGE Open* 3(2). 1–12.
- LÁSZLÓ János – EHMANN Bea (2013): Narrative social psychology. In: FORGAS, Joseph P. – VINCZE Orsolya – LÁSZLÓ János (eds) (2014): *Social cognition and communication*. Psychology Press, New York. 205–228.
- LÁSZLÓ János – EHMANN Bea (2013): Narrative social psychology and the Narrative Categorical Content Analysis (NarrCat) in the study of social representations of history. *Papers on Social Representations* 22(1). 3.1–3.16.
- LÁSZLÓ János – FERENCZHALMY Réka – SZALAI Katalin (2010): The role of agency in social representations of history. *Societal and Political Psychology International Review* 1(1). 31–43.
- LICATA, Laurent – MERCY, Aurélie (2015): Collective memory (social psychology of). In: WRIGHT, James D. (ed.): *International Encyclopedia of the social and behavioral sciences*, Vol. 4. Elsevier, Oxford. 194–199.
- LIU, James H. – HILTON, Denis J. (2005): How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology* 44(4). 537–556.

- LIU, James H. – LÁSZLÓ János (2007): A narrative theory of history and identity: Social identity, social representations, society and the individual. In: MOLONEY, Gail – WALKER, Iain (eds): *Social representations and identity*. Palgrave Macmillan, London – New York. 85–107.
- LIU, James H. – SIBLEY, Chris G. (2009): Culture, social representations, and peacemaking: A symbolic theory of history and identity. In: NOOR, Noraini M. – MONTIEL, Cristina Jayme (eds): *Peace psychology in Asia*. Springer, New York.
- MALINOWSKI, Bronislaw (2011): *Sex, culture, and myth*. Literary Licensing, MT.
- McHOUL, Alec W. – RAPLEY, Mark (2001): *How to analyse talk in institutional settings: A Casebook of methods*. Bloomsbury, London – Oxford – New York.
- MUNSTERBERG, Hugo (1899): Psychology and history. *Psychological Review* 6(1). 1–31.
- NEAL, Arthur G. (2018): *National trauma and collective memory: Extraordinary events in the American experience*. Routledge, New York.
- NOOR, Masi – SHNABEL, Nurit – HALABI, Samer – NADLER, Arie (2012): When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review* 16(4). 351–374.
- NOVICK, Peter (2007): *The Holocaust in American life*. Houghton Mifflin Company, Boston, New York.
- PÁEZ, Dario R. – LIU, James H. (2010): Collective memory of conflict. In: BAR-TAL, Daniel (ed.): *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective*. Psychology Press, New York. 105–124.
- PÁEZ, Dario R. – LIU, James H. – TECHIO, Elza – SLAWUTA, Patricia – ZLOBINA, Anya – CABECINHAS, Rosa (2008): „Remembering” World War II and willingness to fight: Socio-cultural factors in the social representation of historical warfare across 22 societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 39(4). 373–380.
- PENNEBAKER, James W. – BANASIK, Becky L. (1997): On the creation and maintenance of collective memories: History as social psychology. In: PENNEBAKER, James W. (ed.): *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Hillsdale. 3–19.
- PSALTIS, Charis et al. (2017): *Recommendations for the history teaching of intergroup conflicts. COST IS 1205 Working Group*. [https://ucy.ac.cy/dir/documents/dir/cpsaltis/History\\_Teaching\\_Recommendations\\_for\\_the\\_Teaching\\_of\\_Intergroup\\_Conflicts\\_COST\\_IS1205.pdf](https://ucy.ac.cy/dir/documents/dir/cpsaltis/History_Teaching_Recommendations_for_the_Teaching_of_Intergroup_Conflicts_COST_IS1205.pdf) (Letöltés ideje: 2020. július 19.)
- ROHSE, Melanie (2013): From a narrative understanding of conflict to a narrative resolution of conflict: The challenges of storytelling in conflict transformation. In: ROHSE, Melanie – INFANTI, Jennifer J. – SABNANI, Nina – NIVARGI, Mahesh (eds) (2013): *The many facets of storytelling: Global reflections on narrative complexity*. Inter-Disiplinary Press, Oxford. 53–67.
- SCHMID, Jeannette – FIEDLER, Klaus (1996): Language and implicit attributions in the Nuremberg Trials analyzing prosecutors’ and defense attorneys’ closing speeches. *Human Communication Research* 22(3). 371–398.
- SEMIN, Gün R. – FIEDLER, Klaus (1988): The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: Social cognition and language. *Journal of Personality and Social Psychology* 54(4). 558–568.

- SIMANTOV-NACHLIELI, Ilanit – SHNABEL, Nurit (2014): Feeling both victim and perpetrator: Investigating duality within the needs-based model. *Personality and Social Psychology Bulletin* 40(3). 301–314.
- TAJFEL, Henri (1981): *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TILEAGĂ, Cristian – BYFORD, Jovan (eds) (2014): *Psychology and history: Interdisciplinary explorations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TURNBULL, William (1994): Thematic structure of descriptions of violent events influences perceptions of responsibility: A thematic structure effect. *Journal of Language and Social Psychology* 13(2). 132–157.
- TVERSKY, Amos – KAHNEMAN, Daniel (1973): Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology* 5(2). 207–232.
- VINCZE Orsolya – ILG Barbara – PÓLYA Tibor (2013): The role of narrative perspective in the elaboration of individual and historical traumas.
- In: FORGAS, Joseph P. – VINCZE Orsolya – LÁSZLÓ János (eds): *Social cognition and communication*. Psychology Press, New York – London. 229–243.
- VINCZE Orsolya – REIN Gabriella (2011): A csoportközi diszkrimináció és tolerancia narratív alapjai: A kognitív állapotok szerepe a csoportközi attitűdök változásában történelmi szövegek esetében. *Pszichológia* 31(1). 17–34.
- VOLKAN, Vamik D. (2001): Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis* 34(1). 79–97.
- VOLLHARDT, Johanna (ed.) (2020): *The social psychology of collective victimhood*. Oxford University Press, New York.
- WERTSCH, James V. (2008): The narrative organization of collective memory. *Ethos* 36(1). 120–135.
- WERTSCH, James V. (2002): *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press, New York – Cambridge.
- ZAROMB, Franklin M. – LIU, James H. – PÁEZ, Dario – HANKE, Katja – PUTNAM, Adam L. – ROEDIGER, Henry L. (2018): We made history: Citizens of 35 countries overestimate their nation's role in World history. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 7(4). 521–528.

*Novák Veronika*

**Eltitkolt örökség:  
Vérbosszútörténetek a 15–16. századi  
Franciaországban**

[ • ]

**BEVEZETÉS**

A bosszúállás remek irodalmi téma, külön filmes műfajok épülnek rá, nem meglepő tehát, hogy a vérbosszútörténeteket izgalmasnak tartották egy olyan korszakban is, amikor a jelenség maga még meglehetősen elterjedt gyakorlatnak számított, és megítélése sem volt teljesen negatív. Elemzésemben ezért az örökölt ellenségeskedés reprezentációit vizsgálom meg két jellegzetes narratív műfajban, személyes és jogi szövegekben. A történetek egy része egy párizsi értelmiségi saját maga és családja, ismerősei épülésére szolgáló feljegyzéseiből származik. A többi elbeszélés egy speciális jogi műfajhoz, a kegyelemlevelekhez tartozik, amelyekben elkövetők fordulnak felmentésért az uralkodóhoz, és ennek elnyerése érdekében részletesen beszámolnak az általuk elkövetett, leginkább erőszakos bűntetteikről. A megölt családtagjaikért bosszút álló gyilkosok elbeszélései azonban nem egyszerűen a lezajlott eseményeket tükrözik, és nem is a történetek egy szépített vagy éppen túldramatizált változatát. A lejegyzők ugyanis sajátos módon használják a véres történeteket, és az egyes történetelemek a szövegek funkciójának megfelelően kapnak helyet vagy éppen tűnnek el, olyannyira, hogy a narratívák egy része nem is beszél a bosszúról, hanem elkendőzi a jelenségeket. Ennek az az oka, hogy az erőszak és ezen belül a bosszú megítélése fontos átalakuláson ment át a vizsgált korszakban, amelyek nagyban meghatározták a téma tárgyalásának módjait és lehetőségeit. Először tehát ezeket az átalakuló kereteket mutatom be, majd a két műfaj néhány bosszútörténete alapján a reprezentáció hangsúlyait, elhallgatásait, módozatait és funkciót vizsgálom meg. Kérdés az, hogy miért és hogyan mesélik vagy éppen titkolják el az örökölt konfliktusokat a 15–16. századi Franciaországban.

## AZ ERŐSZAK ÉS A BOSSZÚ BIZONYTALAN KERETEI

Általánosan elfogadott tény a személyközi erőszak hosszú távú csökkenése kultúránkban, bár az elgondolás minden részét érik folyamatos kritikák (TOMKA 2018). Minket témánk miatt a premodern szakaszra vonatkozó vita érdekel. Az elmélet szerint a modernizáció vagy a civilizáció folyamata azzal jár, hogy a középkori kontrollálatlan erőszak az igazságszolgáltatás megerősödése, az udvari-városi ideál elterjedése, valamint a növekvő népesség és az urbanizáció miatt fokozatosan visszaszorul a kora újkor időszakában, majd a 19–20. században egészen alacsony szinten stagnál. A mérőszámot az emberölések adott népességre eső száma jelenti, amely így hosszú évszázadokon keresztül statisztikailag követhetővé teszi a jelenség alakulását (EISNER 2003; SPIERENBURG 2001). A középkorral és kora újkorral foglalkozó történészek számos, egymásnak néha ellentmondó érvet sorakoztatnak fel az elmélet által nyújtott leegyszerűsítő kép ellenében. Ezek szerint a korai századokra gyakorlatilag lehetetlen megbízható statisztikai adatokat nyerni; a folyamat semmiképpen sem lineáris, hiszen ezekben az időszakokban az emberölések számának, illetve más erőszakos cselekedeteknek a növekedését is tapasztalhatjuk; továbbá a változás mögött feltételezett motivációk helyett vagy mellett más jelenségekkel és mozgatórugókkal is számolni kell.

Ez utóbbi érvelés keretében a kutatások rámutattak arra, hogy számos, mai szemmel logikusnak tűnő ellentét pár a középkor és a kora újkor határán egészen eltérő konfigurációban működött. Egyrészt míg az eredeti elméletben az ösztönök és az érzelmek szerepét egyre inkább átveszi az értelem és a visszafogott viselkedés, a premodern erőszak kutatói arra világítanak rá, hogy a becsület, a rituális viselkedés, a társadalmilag elfogadott keretek súlya miatt valójában már ebben a korábbi időszakban sem lehet pusztán ösztönösnek, hirtelen felindulásból elkövetettnek ítélni a gyilkosságokat (SCHWERHOFF 2002; GAUVARD 1991). Mindeközben pedig már magukat az érzelmeket is egészen eltérő módon ítéli meg a történelmi kutatás (VALUCH – LUKÁCS – TÓTH 2019; ROSENWEIN 1998). A második ellentét pár az erőszak és az igazságszolgáltatás helye a konfliktuskezelésben: míg az elmélet szerint korábban igen gyakori volt az önbíráskodás, a vitás kérdések erőszakos elintézése, ez később az állam megerősödésének köszönhetően átalakult, és egyre inkább a bíróságok bevonásával rendezték a problémás helyzeteket. A konkrét kutatások azonban arra mutatnak rá, hogy a vérontás és a pereskedés nem egymást kizáró módszerek, hanem valójában ugyanannak a konfliktuskezelési stratégiának az elemei: a perrel való fenyegetés, a perbe fogás és az erőszak alkalmazása is arra irányult nagyon gyakran, hogy kikényszerítse a felek közti megegyezést (ERDÉLYI 2001: 153–154). A harmadik ellentét pár az egyén és a közösség szembeállítását veti fel: míg az eredeti elmélet arra utal, hogy a nagyobb népsűrűség és az egymás mellett élés, tehát a közösségi nyomás vezet az erőszak visszaszorulásához, addig a korszak kutatói amellet érvelnek, hogy éppen az individualizmus előretörése, a közösségi (családi, felekezeti, lokális) értékek térszerzése csökkenti le az erőszakos viselkedés indítékait (NASSIET 2011).

Mindezek alapján biztosan hiba lenne egyszerű lineáris csökkenést elképzelni vizsgált korszakunk erőszakos viselkedésében – a személyközi erőszakkal kapcsolatban felvetett kritikákhoz hozzátehetjük még az intézményes erőszak (tömegháborúk, vallási üldözés, kivégzések) növekvő arányát, illetve a kegyetlenség és a szenvedés hatalmas kulturális szerepét (TÓTH 2002).

Ha az erőszak körvonalait és változását nehéz megragadni, ugyanez elmondható a vérbosszú jelenségéről is. A magánháború (*Fehde, feud, faida*) és a bosszúállás a középkor korai szakaszában teljesen elfogadottnak tűnik, a szokásjogi gyűjtemények részletesen szabályozták az időbeli, személyes és viselkedésbeli kereteit (SMAIL – GIBSON 2009). A sérelmet bizonyos türelmi idő elteltével lehetett csak megtorolni, viszont nemcsak az elkövetőt és az áldozatot, hanem az egész rokonságukat és vazallusi, szövetségi rendszerüket is érintette (PÓSÁN 2014). A 13–14. század azonban változást hozott, és az addig bevett, legális formákat korlátozták, majd be is tiltották (FIRNHABER – BAKER 2010). A normatív szövegekben található ismételt állásfoglalások azonban korántsem valósultak meg azonnal. Az újabb kutatások rendre arra mutatnak rá, hogy a meghozott törvények ellenére a középkor végén és a kora újkor elején a bosszúállás továbbra is létező gyakorlatát széles társadalmi elfogadottság övezte, és valójában sem a központi hatalom, sem a helyi hatóságok sem léptek fel egyértelműen és mindenhol ellene.<sup>1</sup> Ahogy számos más jelenség, úgy a bosszú kapcsán is igaz, hogy mind a normák, mind a joggyakorlat, mind a társadalmi szokások önmagukon belül és egymás között is rendkívüli rugalmasságot és sok ellentmondást mutatnak (LEVI 2000: 89–91). Daniel Lord Smail elemzése például arra világít rá a 14. századi Marseille több generáción átívelő városi ellenségeskedései kapcsán, hogy egyrészt a városi bíróság nem magát a két városi pártot szembeállító vérbosszút és a hozzá kötődő gyilkosságokat, hanem azok mellékkörülményeit (fegyverviselés, sértegetés, békebontás) tudta csak kriminalizálni, másrészt hogy maga a jogi eljárás, a kikérdezés, a vádemelések járultak hozzá az ellenségeskedés és a szemben álló csoportok formába öntéséhez, megszilárdulásához. Végül a minket érdeklő reprezentáció kapcsán fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a hivatalos városi jegyzőkönyvekben és krónikákban soha nem említik meg a konfliktust (SMAIL 1997).

A késő középkori és kora újkori vérbosszúval kapcsolatos kutatások tehát mind azt mutatják, hogy milyen szívósan tovább élt a magánháború gyakorlata és legitimitása. A bosszú keretei és jogszerűsége azonban már bizonytalanná vált. Smail elemzésében megjelenik a reprezentáció vagy éppen az elhallgatás kérdése is. A kutatások rendre azt hangsúlyozzák, hogy a korábban használt kifejezések kikoptak a gyakorlatból, és helyettük olyan, az érzelmekre, a viszálykodásra utaló szavakkal ragadták meg a jelenséget, mint az ellenségeskedés és a gyűlölet (*inimitié, haine, querelle, enmitas, inimicitia, odium*), melyeknek még konkrétabb a jelentése, amikor jelzőket is kapnak, mint halálos gyűlölet, nyilvános vita vagy fő ellenségeskedés (*mortelle, publique, capitale*) (BARTLETT 2010;

<sup>1</sup> Lásd pl.: KAMINSKY 2002; BARTLETT 2010; MUIR 1993; DEAN 2007: 123–132; CARROLL 2006.

CARROLL 2006: 9, DEAN 2007: 124, SMAIL 2001). A 15–16. századi narratív források vizsgálatával éppen az elhallgatás és néven nevezés, a hangsúlyozott és háttérbe szorított elemek logikáját igyekszem feltárni.

## A NYILVÁNVALÓ ÖRÖKSÉG – EGY PÁRIZSI JOGÁSZ VÉRBOSZÚTÖRTÉNETEI

Pierre de l’Estoile 1574 és 1610 között vezetett feljegyzéseinek sorozata a korszak párizsi, udvari és országos történéseinek kincsesbányája. A szerző különösen nagy figyelemmel fordul egyrészt az alkalmi nyomtatványok és kéziratok versek, pamfletek, másrészt pedig a tudomására jutott bűntények és gyilkosságok felé (HAMILTON 2017). Erőszakos témájú leírásaiból egy előkelő, művelt párizsi jogász, hivatalnok és háztartásfő félelmeire, értékeire következtethetünk: megrettentti a közrend felbomlása, a nemesi párbajok divatjának elharapódzása vagy éppen a gazdájukat az ágyukban meggyilkoló cselédek merészsége (ROUSSEL 2012: 67–81; NOVÁK 2019). Az 1570–1580-as években három vérboszútörténetet is feljegyez. A közös elemek és a különbségek feltárása rávilágíthat a bosszú megítélésének és elbeszélésének kereteire.

1577-ben több mint harminc lovas és néhány gyalogos támadt rá Orbais apátjára, akinek csapdát állítottak egy vidéki úton. A támadás oka az volt, hogy tíz évvel korábban az apát saját egyházi intézményében megölette Du Broeil urat<sup>2</sup> – az ő két fia állt így bosszút. A segítők között egy sógoruk is jelen volt. Az apát bemenekült egy útszéli házba, ez azonban nem segített rajta, mert a ház ajtaját betörték, őt magát megölték, holttestének pedig „száz késszúrást és pisztolylövést” kellett elszemnednie. L’Estoile bérgyilkoságként (*assassinat*) minősíti a tettet, míg a tíz évvel korábbi bűncselekményt csak gyilkosságként (*meurtre*). Leírásában megjelennek a vérboszú elvárt és elfogadott formái is: az elkövetők (*assassins*) „nyilvános ellenségeskedés” módján (*en forme d’hostilité publique*) támadtak az áldozatra és a neki menedéket nyújtó házra, amikor feldúlták az épületet és betörték az ajtókat, de „becsületesen jártak el vele szemben” (*usèrent envers lui d’honnêteté*), mivel holttestét és holmiját átadták a gazdának, és nem bántották az apát szolgáit sem. L’Estoile zárómondatában arra utal, hogy az apátot a király döntése ugyan feloldozta a korábbi gyilkosság alól, de Isten törvénye nem, mely szerint „aki ember vérént ontja, annak vérént ember ontja” (1Móz 9,6) (L’ESTOILE 1837: 88–89).

<sup>2</sup> CARROLL 2006: 176. Más források alapján tudjuk, hogy a holttestet az apát parancsára közszemlére tették és rituálisan megszégyenítették.

1583. április 14-én Moui ura állt bosszút apja haláláért, akit 1569-ben „gonoszul<sup>3</sup> és áruló módon” (*malheureusement et traîtreusement*) ölt meg Maurevert ura (CARROLL 2006: 138). Az összecsapás a Louvre-tól nem messze, a városfalakhoz közel eső helyen történt, mindkét oldalon 9–10 résztvevővel. A harcban mindkét főszereplő és több segítő, például Moui egy fiatal rokona is elesett, L’Estoile több sebesülést is részletezőn ír le (karddal átszúrt has, golyóval átlőtt nyelv, agyvelő, fej, golyó által roncsolt csontok és ütőerek), és azt sem hagyja ki, hogy a támadó ifjú az utca közepén lévő esőcsatornában halt meg (L’ESTOILE 1837: 161). Maurevert-t gyilkosnak (*assassin*) nevezi, akinek a halálát senki nem sajnálta.

1583 augusztusában egy harmadik korábbi gyilkosságot párbaj formájában rendeztek a felek, az ifjú Millaud és Vitaux bárója. Millaud szerint a báró „áruló módon és gonoszul” (*proditoirement et malheureusement*) ölte meg az apját 1573-ban, egy párizsi palota előtt. A párbaj minden szabály betartásával, ingben, karddal és törrel történt, előre megbeszélt rendben, ahol Millaud megölte apja gyilkosát (*meurtrier de son père*). L’Estoile jelzők halmozásával fejezi ki, hogy a harc igazságos volt: „szép küzdelemben, csalás nélkül, igazul és igazságosan” (*de bonne guerre, sans fraude, voire et justement*) zajlott, amint arról a jelenlévő számos nemes úr is tanúskodhat (L’ESTOILE 1837: 164).

A három szöveg közös tanulsága egyrészt a vérbosszú ideje: ezek szerint a bosszú ételét valóban hidegen a legjobb fogyasztani (MARTINES 2010: 17), hiszen mindhárom történetben tíz vagy több év telik el a két gyilkosság között. A másik közös vonás a nagyon szoros rokoni kapcsolatot: mindig a fiú áll bosszút az apjáért, bár a résztvevők között találunk egy-egy távolabbi rokont is. L’Estoile elbeszéléseiben azonban nem rokonságok küzdenek egymás között, a 10–30 említett kísérő inkább katonaként (lovas, gyalogos) jelenik meg. Támogatók, szolgák természetesen részt vesznek a máshol bemutatott magánháborúkban is (CARROLL 2006: 112–118), ám L’Estoile történetei mégsem a rokoni csoportra összpontosítanak, hanem kizárólag a két főszereplőre, ami leegyszerűsíti, drámaivá teszi az eseményeket, viszont némiképp szembemegy a korabeli magánháborúk lezajlásának logikájával, ahol a rokoni segítség, tanács és részvétel kötelező elemek voltak (CARROLL 2006: 110).

Különbségeket is találunk a történetekben, hiszen alapvetően három eltérő rendezési módot mutatnak be. Az első a lesből támadás túlerővel és a kiszemelt áldozat lemészárlásával, a második egy kiegyenlítettebb utcai csata sok halottal, a harmadik pedig egy szabályos párbaj tanúkkal. A küzdelem kegyetlensége csak a két első történetben jelenik meg az átlőtt és átszúrt testrészekkel, megszurkált vagy sárban fekvő holttestekkel, megostromolt házzal, a párbaj a leírásban szelíd találkozóznak tűnik hozzájuk képest annak ellenére, hogy L’Estoile és a hozzá hasonló hivatalnokok általában nem támogatták a korszak párbajörületét (BILLACOIS 1990: 147–148).

<sup>3</sup> A *malheureux* közismert jelentése ’boldogtalan’, de itt feltehetően egy másik jelentése érvényesül. Lásd: WARTBURG 2003: 891.

Fontos megfigyelni az erőszakos tettekre alkalmazott kifejezéseket, mivel ezek világitanak rá talán a legjobban a bosszúállás reprezentációjára. Az emberölés megnevezései jelentik az első csoportot: az alak kifejezés a semleges *megöl* ige (*tuer*), amely mindegyik történetben többször is megjelenik. Ennél erősebb a *gyilkosság*, *gyilkos* kifejezés (*meurtre*, *meurtrier*), amely két esetben is (első és harmadik történet) az első sérelemhez, az apa megöléséhez kötődik. A késő középkori jogi szövegekben már szembeállították az előre eltervezett gyilkosságot a hirtelen felindulásból elkövetett emberöléssel (*homicide*), ám a jelentések sokáig még a bírósági gyakorlatban is összecúsztak (GAUVARD 2005: 95–96). A 16. század közepén jelent meg egy ennél is erősebb kifejezés, az *assassinat* (GAUVARD 2007: 1005, 1029), amelyet szövegeink is használnak, az első történetben az apátot lemészárló fiúk tettére, a másodikban az ellenfelének apját meggyilkoló Maurevert személyére. Az *assassinat* jogi jelentése 'bérgyilkosság', ám látható, hogy eseteinkben valójában nem erről van szó, csak nagyon negatívnak bemutatott gyilkosságokról. Gondolhatnánk ismét azt, hogy a szigorúan vett törvényeken kívül a gyakorlat igen rugalmasan kezelte a szakszavakat, ám itt valószínűleg tudatosabb eljárással van dolgunk. Jogi és irodalmi szövegek elemzésével Sarah Beam arra mutat rá, hogy az *assassinat* kifejezést a 16. század második felében erőszakos cselekedetek igen széles körére, akár hirtelen felindulásból elkövetett emberölésre is használták: ezzel a retorikai túlzással valójában mindenfajta vérontás stigmatizálását és szigorúbb megítélését próbálták elérni (BEAM 2011: 18–19, 27–28). Hasonló negatív képet festenek az alkalmazott határozószók, amelyek kétszer is az eredeti gyilkosságot minősítik *áruló módon elkövetettnek*. Ez a tény rámutat arra, hogy az emberölés egyes formái elfogadottak, tisztességesek, míg mások kívül esnek ezen a kereten – a határok természetesen minden korban máshol húzódnak (GAUVARD 2005). A három eset alapján úgy tűnik, hogy L'Estoile két esetben is az eredeti tettet tartja elfogadhatatlannak, hiszen ezekhez a gyilkosság, bérgyilkos, árulás képzeteit köti, míg szemében a bosszú csak abban az esetben válik túlzóvá, amikor nagy túlerővel, lesből előtörve végzik el, ám még itt is talál pozitívumot, amikor rámutat arra, hogy a holttesttel és a többi jelenlévővel becsületes módon bántak a támadók.

A második csoportot a bosszúállás tényére alkalmazott kifejezések alkotják. A bosszú maga (*venger*) egyetlen egyszer tűnik fel, a második történetben. Emellé felsorakoznak olyan semleges szavak, mint az *összetűzés* (*conflit*), vagy olyan speciális szóösszetételek, amelyek már kifejezetten a vérboszúra utalnak, ám kis körülírással: *kibogozni a köztük lévő régi vitát* (*demesler la vieille querelle qu'ils avoient*) és *nyilvános ellenségeskedés* (*hostilité publique*). L'Estoile szövegében is azzal az általános jelenséggel találkozunk tehát, hogy a vérboszú szókinccse elég képlékeny, ám bizonyos kifejezések, körülírások rögzültek, és a jelenség pontos megnevezéseként értelmezhetők. A szerző ezzel együtt nem kendőzi el a generációkat összekötő bosszúállás tényét, sőt dramatizálja azt, és míg a keretek nagyon hasonlóak: az egyenes leszármazott áll bosszút, néha rokoni segítséggel, hosszabb idő elteltével egy becsületlennek ítélt gyilkosságért; a megoldási módok igencsak különbözők, hiszen az idealizált nemesi párbajtól a lesből támadó túlerőig és a holttest meggyalázásáig terjednek. A szövegek, a L'Estoile feljegyzéseiben megjelenő többi erőszakos

történethez hasonlóan, arról tanúskodnak, hogy szerzőjük nyitott a drámai elemek hatásadás bemutatására, illetve aggodalommal fordul a várost és az országot elárasztó véres cselekedetek, a közrend általános felbomlása felé.

## KEGYELEMLEVELEK – AZ ELTITKOLT VÉRBOSSZÚ

A középkori és kora újkori francia királyságban azok, akiket büntettségért halálos ítélet fenyegetett, a királyhoz fordulhattak egy kérvénnyel, melyben részletesen feltárták az általuk elkövetetteket, és az uralkodó kegyes megbocsátását kérték.<sup>4</sup> Az általában jogászai közreműködéssel megfogalmazott elbeszélésnek azért kellett nagyon részletesnek és pontosnak lennie, mert a király által megadott kegyelmet a helyi jogi fórumon még érvényesítették, ahol a sértettek, vagyis az áldozat családja is meghallgatta a történetet, és beleegyezésükre szükség volt az ügy végső lezárásához. A kegyelemadásnak azonban korszakonként változó, egyre szigorúbb és egyre jobban betartott keretei voltak, amelybe a történetnek bele kellett illenie. Ez egyrészt azt jelentette, hogy míg a középkor végén gyakorlatilag a véletlen és hirtelen felindulásból elkövetett emberölés mellett a gyerekgyilkosság, a szándékos gyilkosság, a nemi erőszak vagy a lopás elkövetője is reménykedhetett a kegyelemben, még akkor is, ha a lopás vagy a nemi erőszak elvileg nem is tartozott a megbocsátható bűnök közé; a 16. századra a korlátozás egyre szigorúbbá vált, és szinte már csak a véletlen vagy önvédelemből elkövetett emberölés esetei nyertek királyi kegyelmet. Másrészt pedig érdemes figyelni arra, hogy az így fennmaradt narratívák szerzői a pontos részleteket igyekeztek olyan történetté formálni, időnként csiszolni, amelyek beleillettek a kívánt jogi keretekbe – éppen ehhez kellett a jogászai segítség. Így a megfogalmazók gyakran hangsúlyozták a véletlen, az önvédelem szerepét, illetve az áldozat szerepének eltűlésével, jellemének befeketítésével próbálták elérni a kegyelemkérő felmentését.<sup>5</sup>

Mivel a vérbosszú az előre eltervezett, szándékos gyilkosság kategóriájába tartozik, ezért elvileg nem lehetett rá kegyelmet kérni. Ez nem azt jelenti, hogy a fennmaradt történetek között nincsenek korábbi gyilkosságot megbosszuló esetek, hanem azt, hogy ezeket az eseteket, taktikai okokból, más történetszálra felfűzve mutatják be: egyszerű kocsmai verekedésként, egy aktuális vita kapcsán kialakult összetűzésként, melyek kapcsán óvakodnak a véres előzmények, régi ellenségeskedés megemlékezéséről. Az általam feldolgozott kegyelemlevelekben<sup>6</sup> egyetlen olyan történettel találkoztam, ahol nyíltan feltárják

<sup>4</sup> A kegyelemadásról általában lásd: GAUVARD 1991; DAVIS 1987: 3–4.

<sup>5</sup> A kegyelemlevelek fikciós és konstruált voltáról lásd: DAVIS 1987; NASSIET 2017.

<sup>6</sup> Az 1400 és 1600 közötti időszakból több száz kiadott, papíralapon vagy online publikált kegyelemlevelet vizsgáltam át – a teljes szám több tízezerre rúg. Erről lásd: NOVÁK 2018: 36–38; GAUVARD 1991; NASSIET 1580–1600. A <https://criminocorpus.org/fr/bibliotheque> oldalon több kiadott kegyelemlevél olvasható.

a rokonságokat érintő korábbi gyilkosságokat, ám számos másikkal, melyek gyanús elemeket tartalmaznak.

Egy 1487-es kegyelemlevél két, szomszédos falvakban lakó pikárdiai parasztcsalád összecsapásait mutatja be. A kegyelemkérő Colin Garchon, aki apjával és két testvérével együtt négy évvel korábban megölte (*occis*) Jehan Dodore-t. Dodore haláláért unokaöccsei és fiai úgy álltak bosszút, hogy megölték (*occis et mis a mort*) Colin apját. A viszálynak (*debat*) a helyi földesúr vetett véget, aki megegyezésre kényszerítette a két családot, és a béke megszegőjét nagy pénzbírsággal fenyegette. Eddig tart a kegyelemkérés előtörténete, a kérelem tárgyát képező események ezután következnek. A megegyezés után kilenc hónappal, 1487. szeptember végén két alkalommal is összeütközésbe kerültek a két család tagjai. Az elbeszélés szerint mindenki teljesen ártatlan céllal indult útnak: ki kocsmába ment testvérei, unokatestvére és mások társaságában, ki rokonaival földet mérni, ki pedig az édesanyját meglátogatni. A két találkozás a Dodore család tagjainak kisebb sebesülésével végződött, és csak azért nem eszkalálódott a helyzet, mert hol az egyik fél menekült el, hol egy unokatestvér állt a verekedők közé és csillapította le őket. Meglepetést okoz azonban a fegyverek mennyisége: mind a földmérők, mind a kocsmázók dárdákat, pikát, töröket és íjakat hordtak magukkal és rántottak elő, amint szembe találtak magukat az ellenséges csoporttal. A kegyelemkérésből az is kiderül, hogy a Dodore család tagjai ezekben a napokban halálosan megfenyegették a Garchonokat. A zárójelenetben két Garchon fivér eleinte tanakodott, hogy a fenyegetés ellenére el merjenek-e menni a vásárba, mivel féltek, hogy megverik vagy megölik őket (*batuz et occis*), ám végül mégis útnak indultak. Egy elhagyott úton találkoztak az egyik Dodore testvérrel, aki a történet szerint ismét halállal kezdte fenyegetni őket (*a mort*), és a fegyverére tette a kezét. A Garchon testvérek, attól való félelmükben, hogy ellenfelük meggyilkolja és megöli (*meurtrist ou occist*) őket, dárdával leszúrták és földre rántották őt, majd testébe többször beledöfték a töröket.

A történet elég jól példázza a kegyelemkérés retorikáját. Mivel egy Garchon családtag a kérelmező, az összecsapásokat a leírás szerint mindig a Dodore-ok kezdik, ők fenyegetik halállal ellenfeleiket, és még teljesen magányosan is támadólag lépnek fel a túlerővel szemben – ezért történik az is, hogy a zárójelenet a két Garchon fivér tetteit gyakorlatilag önvédelemként próbálja bemutatni. A korábbi konfliktust jelző szavak semlegesek (*occis, debat*), a két apa halála nem véres bosszúhoz vezet, hanem egy kikényszerített megegyezéshez, és valójában ez a megegyezés az, amelynek megszegése vagy megőrzése a szeptember végi összetűzések tékje. Az erősebb kifejezések, a fenyegetés, a gyilkosság lehetősége mind a Dodore családhoz kötődnek, így bár ők sebesültek meg a kisebb összecsapásokban, és nekik volt újabb halottjuk, a történet mégis őket mutatja be agresszorként. Annak ellenére, hogy a kérelmező a történet bevezetésében bevallott két kölcsönösen meggyilkolt apát, ami klasszikus paraszti vérboszútörténetre utal, a kegyelemlevél mégis több véletlen összecsapás és egy önvédelemből elkövetett emberölés kusza epizódjaiként mutatja be az eseményeket, hiszen a kegyelemkérő így tudja tettét a megbocsátható erőszak keretei közé szorítani.

A szépen formába öntött elbeszélés azonban tartalmaz nem odaillő elemeket, amelyek felhívják az olvasó figyelmét arra, hogy a történetben valami nincs rendjén. Ezeket az elemeket nevezi Natalie Zemon Davis „sebeknek”.<sup>7</sup> Ilyen például a talpig fegyverben sétára induló parasztok képe – bár ekkoriban mindenkinél van tör, bot, a városlakók közül sokan hordanak kardot, de a dárdák, pikák és íjak kissé szokatlanoknak tűnnek egy rövid út esetében (ROUSSEL 2012: 115–117). Ugyanígy furcsa a már a földön fekvő ellenfél megszúrkálása, a sok tördöfés, amivel találkozunk L’Estoile esetei között is. A szakirodalom általában rámutat arra, hogy a bosszúállás külső, rituálisnak is mondható jegyei közé tartozik az ellenfél egyszerű megölésén túlmutató, túlzott erőszak, a holttest további sebesítése, esetleg meggyalázása is (MARTINES 2010: 17–41; CARROLL 2006: 173–176). Daniel Lord Smail 14. századi marseille-i gyilkosságokat vizsgálva különbséget tesz a hirtelen felindulásból elkövetett emberölések és a leszámolásszerű, eltervezett gyilkosságok modelljei között, mégpedig elsősorban a csapások mennyisége alapján: az utóbbi típusra jellemző a sok ütés, a földön fekvő áldozatra mért további tördöfések nagy száma. A szerző azt veti fel, hogy a bizonytalan típusú történetekben ezek a jellemző részletek is segíthetnek a kutatónak az elhallgatott motiváció feltárásában (SMAIL 2015). Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért kerültek bele ezek az árulkodó elemek a kegyelemlevél történetébe, miért nem ügyeskedett ezekkel is a kérelmező. A szövegek visszatérő elemeit vizsgálva jól látható, hogy általánosságban különös figyelmet szenteltek a fegyverek leírásának, fajtájuk, méretük pontosításának, ezek voltak ugyanis azok a bizonyítható és számonkérhető részletek, amelyek kihagyása a kegyelemkérés visszautasítását, érvénytelenítését hozhatta magával. Az ütések, sebek száma, helye, mélysége ugyanígy kötelezően pontos része a kegyelemlevélnek. Ezekben a bizonyíthatóság mellett feltehetően megfigyelhető még az egyes sebesülésekért fizetendő vérdíj, kártérítés mértékét szigorúan szabályozó szokásjogi gyűjtemények hagyománya is (BENVENISTE 1992: 18–20). A fegyverek és a sebesülések kapcsán tehát nem volt érdemes próbálkozni a történet szépítésével.

Smail felvetését követve megpróbálhatjuk a vérbosszút nem említő elbeszélésekben megkeresni a „sebeket”, elszólásokat, és segítségükkel feltárni az esetlegesen elleplezett motivációkat, rámutatni arra, hogy az első látásra kocsmai verekedésnek vagy szomszédok közti csetepatéknak tűnő történetek valójában egészen másról is szólhatnak.<sup>8</sup> Melyek lehetnek még az árulkodó jelek? Néha magában a konfliktus megjelölésében találkozunk a bosszúállás már ismert visszatérő körülíró megnevezéseivel, a *halálos gyűlölettel*, *ellenségeskedéssel*.<sup>9</sup> Más esetekben a szereplők vizsgálata mutat gyanús jellegzetességeket: a sok rokon, a rendkívül gyakori testvérek mellett az apák és fiúk, nagybácsik, unokaöcsök, vők feltűnése mindkét oldalon arra utal, hogy nem egyszer-

<sup>7</sup> DAVIS 1987: 47–48. Lásd még: ERDÉLYI 2005: 119.

<sup>8</sup> Hasonló módszert alkalmaz Erdélyi Gabriella, amikor a pápai penitenciához benyújtott szupplikációkat vizsgálja: ERDÉLYI 2011: 148–155.

<sup>9</sup> AN JJ 246 n. 55. (1531–1532)

rűen elfajult családi kocsmázásról vagy sétálgatásról lehet szó, hanem az egész klánt mozgósító közös ügyről.

A szereplők jelenlétének egy másfajta átértelmezésére lehet példa egy szintén 1487-es történet, melyben egy pap törvénytelen fia megpróbálta megerőszakolni a kérelmezőt, Jehan de Pietz feleségét, mire a férj és rokonai, nagybácsik, unokatestvérek közösen megverték őt. Olyan, mintha ez lenne a fő történet, ám az erőszakoskodó ezután segítőt gyűjtött maga köré, és bevette magát Jehan Guixanet házába. Az események ekkor átkeverültek Guixanet és a kérelmező apja, Pierre de Pietz kezébe, akik utasításokat adtak, hogy kiket szabad bántani, és kiket nem. A többszöri összecsapás és házostrom során végül a kérelmező megölte Jehan Guixanet-t. Csak ekkor említi meg a szöveg, hogy hat évvel korábban Jehan Guixanet fia meggyilkolta Pierre de Pietz fiait, de kegyelmet kapott. A két család kibékült, és a Pietzek megesküdtek, hogy nem ártanak a Guixanet családnak.<sup>10</sup> Bár a kérelem kiindulópontja egy nemierőszak-kísérlet és ennek megtorlása, a korábbi események említése hirtelen világossá teszi, hogy egyes szereplők miért kerülnek hirtelen fontos, irányító szerepbe, és a pap törvénytelen fia miért szorul ki a végső leszámolás jelenetéből. A mellékkonfliktus alatt ugyanis felsejlik a régi ellenségeskedés, és a két szemben álló családfő magára ölti a „fő ellenség” (*ennemi capital*) (CARROLL 2006: 8) hagyományos szerepét.

Ugyanígy gyanús jel lehet a kocsmai összездördülésben elhangzó számos utalás árulásra, régi perekre vagy éppen az aránytalanul agresszív fenyegetések, amelyek nemcsak a két jelenlévő felet, hanem egész rokonságukat érintik. Egy 1585-ös kegyelemlevélben a kérelmező pap testvérét fenyegeti meg a családdal pereskedésben álló apa és fia: „Kiirtjuk a Davouts egész nemzetségét!” (NASSIET 1580–1600: 26).

Minket most természetesen nem az érdekel, hogy ténylegesen miért ölték meg egymást a kegyelemlevelek különféle szereplői, hanem az, hogy a vérboszút nyíltan vállaló elenyésző számú kegyelemlevél mellett feltehetően számos másik esetben is hasonló motivációt sejtethetünk. Ezeknél azonban a kérelmek megfogalmazói arra törekedtek, hogy egyáltalán ne vagy ne hangsúlyosan jelenjen meg a bosszúállás ténye, mivel ez esélytelenné tette volna a kegyelemkérést. Bizonyos elemeket, amelyekre hagyományosan különös figyelem került, mint a sebek és a fegyverek, azonban nem lehetett kihagyni, mivel ha ezekre az érintett tanúk felhívták a figyelmet a helyi bíróságon történő elfogadás során, akkor az veszélybe sodorta a kegyelem érvényesítését. Más elemek, például fenyegetések, korábbi összeütközések azért is bekerülhettek a szövegbe, mert a kérelmező segítségével próbálta az áldozatot negatív színben feltüntetni. Az „elszólások” tehát nem véletlen nyelvbotlásként, hanem tudatos mérlegelés eredményeként foghatók fel, melynek során a szöveg előállítói vállalták az igazi motivációk felsejlésének kockázatát vagy azért, hogy kérelmük elfogadását a kihagyhatatlan részletek beemelésével biztosítsák, vagy hogy az elbeszélés retorikai fegyvertárába hatékony elemeket építhessenek.

<sup>10</sup> AN JJ 217. n. 38. (1487)

## ÖSSZEGZÉS

Pierre de l'Estoile feljegyzéseiben a vérbosszútörténetek drámaian sarkítva, erős kifejezésekkel világítanak rá a megengedett és az elítélendő erőszak határaitra. A szerző leírásából kibontakoznak a számára elfogadható bosszú keretei: az apját fiatalon elvesztő fiú felnőtt, majd egyenlő esélyeket nyújtva ellenfelének, nyilvánosan leszámol a gyilkossal; ám az is nyilvánvaló, hogy a szereplők egy része nem ezt a módot választja. Bár az alkalmazott eszközök és formák igen változatosak, a történetek bevallott vezérfonala a bosszúállás, mind a szereplők, mind a naplóiíró szavai és gesztusai nyilvánvalóvá teszik a vérbosszú tényét. A kegyelemlevelek elbeszéléseiből éppen ez az egyértelmű vezérfonal hiányzik, miközben a történetbe beépített részletek, szereplők, fegyverek, eljárásmodok időről időre felvillantják a jogi okokból rejtve maradó motivációkat. Itt is látnunk kell azonban a történetet összeállító kérelmező és jogász segítőtje, valamint a szereplők tudatosságát: mind a tettek, mind a tetteket leíró vagy éppen elkendőző szavak a korszak társadalmi és jogi elvárásaihoz alkalmazkodnak, ezeket próbálják hasznosítani saját céljaik elérésére.

Mivel az örökölt ellenségeskedés kezelése a középkor végén és a kora újkor elején az elfogadottság határán billegett, mind a normák, mind a jogi gyakorlat, mind a társadalmi elvárások igen képlékenyek voltak, ezért a vérbosszú narratív ábrázolása nem egységes az általunk vizsgált elbeszélésekben. Ebben a helyzetben a 15–16. századi szövegek műfajukból fakadó logikájának, funkcióinak döntő szerepe van, hiszen ezek határozzák meg, és ezek mentén tárhatjuk fel azt, hogy mi lesz látható és hangsúlyos, illetve mi marad rejtve a bosszúállás makacsul továbbélő gyakorlatából. Az eltitkolt vagy éppen közszemlére tett, dramatizált véres örökség a szerzők szándékairól, félelmeiről, taktikázásáról árulkodik, és a korszak jogi és kulturális keretei mellett ezek egyéni narratív használatát is feltárja.

## FORRÁSOK

Archives Nationales série JJ (Trésor des Chartes)

L'ESTOILE, Pierre de (1837): *Registre-journal de Henri III.* In: MICHAUD, Joseph-François – POUJOLAT, Jean-Joseph-François (éd.): *Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France.* (Série II, tome I/1.) Édouard Proux, Paris.

NASSIET, Michel (1580–1600): *Lettres de rémission accordées en Anjou (1580–1600).* [http://cerhio.fr/IMG/pdf/Lettres\\_remission\\_Anjou\\_1580-1600.pdf](http://cerhio.fr/IMG/pdf/Lettres_remission_Anjou_1580-1600.pdf) (Letöltés ideje: 2011. 07.03.)

## FELHASZNÁLT IRODALOM

BARTLETT, Robert (2010): „Mortal enmities”: The legal aspects of hostility in the Middle Ages. In: TUTEN, Belle S. – BILLADO, Tracy L. (eds): *Feud, violence, and practice: Essays in Medieval Studies in honor of Stephen D. White.* Routledge, Farnham. 197–212.

- BEAM, Sara (2011): Les canards criminels et les limites de la violence dans la France de la première modernité. *Histoire, Économie et Société* 30(2). 15–28.
- BENVENISTE, Henriette (1992): Le système des amendes pénales en France au Moyen Âge: une première mise en perspective. *Revue historique de droit français et étranger* 70(1). 1–28.
- CARROLL, Stuart (2006): *Blood and violence in early modern France*. Oxford University Press, Oxford.
- CHARBONNIER, David (2008): Les limites du pardon des violences dans les lettres de rémission du XVe siècle. In: FOLLAIN, Antoine et al. (éds): *La violence et le judiciaire: Discours, perceptions, pratiques*. Presses universitaires de Rennes, Rennes. 61–74.
- DAVIS, Natalie Zemon (1987): *Fiction in the archives: Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*. Stanford University Press, Stanford.
- DEAN, Trevor (2007): *Crime and justice in late medieval Italy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EISNER, Manuel (2003): Long-term historical trends in violent crime. *Crime and Justice* 30. 83–142.
- ERDÉLYI Gabriella (2005): *Egy kolostorper története: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- ERDÉLYI Gabriella (2011): *Szökött szerzetesek: Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest.
- FIRNHABER-BAKER, Justine (2010): Seigneurial war and royal power in later medieval Southern France. *Past and Present* 208(1). 37–76.
- GAUVARD, Claude (1991): „De grace especial”: *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge. I–II*. Sorbonne, Paris.
- GAUVARD, Claude (2005): Violence licite et violence illicite. In: GAUVARD, Claude: *Violence et ordre republic au Moyen Âge*. Picard, Paris. 265–282.
- GAUVARD, Claude (2007): La violence commanditée: La criminalisation des «tueurs à gage» aux deriniers siècles du Moyen Âge. *Annales HSS* 62(5). 1005–1029.
- HAMILTON, Tom (2017): *Pierre de L'Estoile and his world in the wars of religion*. Oxford University Press, Oxford.
- KAMINSKY, Howard (2002): The noble feud in the later Middle Ages. *Past and Present* 177(1). 55–83.
- LEVI, Giovanni (2000): Az életrajz használatáról (CZÖCH Gábor ford.). *Korall* 1(2). 81–92.
- MARTINES, Lauro (2010): *Firenze és a Mediciek: Hatalom és összeesküvés a reneszánsz Itáliában* (TÓTH Árpád ford.). General Press, Budapest.
- MUIR, Edward (1993): *Mad blood stirring: Vendetta in Renaissance Italy*. John Hopkins University Press, Baltimore – London.
- NASSIET, Michel (2011): *La violence, une histoire sociale: France, XVIe–XVIIIe siècles*. Champ Vallon, Seyssel.
- NASSIET, Michel (2017): Lettres de pardon du roi de France (1487-1789). *Criminocorpus* <http://journals.openedition.org/criminocorpus/3572> (Letöltés ideje: 2020. 07. 22.)

- NOVÁK Veronika (2019): „Párizs városának kellős közepén”: Büntettek, történetmesélés és félelem a 15–16. században. In: VALUCH Tibor és mtsai. (szerk.): *Az érzelmek története*. Hajnal István Kör, Budapest. 123–141.
- PÓSÁN László (2014): Magánharc (*fehde*), bosszúállás és erőszak a Német Lovagrend államában. *Történelmi Szemle* 56(1). 75–90.
- ROSENWEIN, Barbara H. (1998): *Anger's past: The social uses of an emotion in the Middle Ages*. Cornell University Press, Ithaca, London.
- ROUSSEL, Diane (2012): *Violences et passions dans le Paris de la Renaissance*. Champ Vallon, Seyssel.
- SCHWERHOFF, Gerd (2002): Criminalized violence and the process of civilisation: A reappraisal. *Crime, History and Societies* 6(2). 1–24.
- SMAIL, Daniel L. (1997): Telling Tales in Angevin Courts. *French Historical Studies* 20(2). 183–215.
- SMAIL, Daniel L. (2001): Hatred as a social institution in late-medieval society. *Speculum* 76(1). 90–126.
- SMAIL, Daniel L. (2015): The Rhythms of Vengeance in Late Medieval Marseille. In: GAUVARD, Claude – ZORZI, Andrea (éds): *La vengeance en Europe XIIIe-XVIIIe siècle*. Sorbonne, Paris. 75–99.
- SMAIL, Daniel L. – GIBSON, Kelly (2009): *Vengeance in Medieval Europe: A reader*. University of Toronto Press, Toronto.
- SPIERENBURG, Pieter (2001): Violence and the civilizing process: Does it work? *Crime, History and Societies* 5(2). 87–105.
- TOMKA Béla (2018): Erőszak a történelemben: Jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 33(3). 170–185.
- TÓTH G. Péter (2002): „Európa véres színháza”: A fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság kultúrája a kora újkori Magyarországon. In: PÁSZTOR Cecília (szerk.): *Ünnep – hétköznap – emlékezet: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000, augusztus 24–26. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.)*. Hajnal István Kör, Salgótarján. 21–47.
- VALUCH Tibor és mtsai. (szerk.) (2019): *Az érzelmek története*. Hajnal István Kör, Budapest.
- WARTBURG, Walter von (2003): *Französisches etymologisches Wörterbuch: Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. 25. <https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/lire/250/891> (Letöltés ideje: 2020. 07. 22.)

*Szívós Erika*

## Utcanevek és utcanévváltozások: Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás



### BEVEZETÉS

Az utcanevek, közterület-elnevezések a 19. század második felétől megbízható barométerként jelezték az éppen fennálló politikai rendszerek értékrendjét és az adott korszak hivatalos történelemszemléletét Magyarországon és a régió más országaiban egyaránt. A rendszerváltozásokat követően a berendezkedő új rendszerek első dolga volt, hogy az utcaneveket lecseréljék, illetve hogy bizonyos kiemelt utakat, tereket, közterületeket saját ideológiájuknak megfelelő nevekkal ruházzanak fel. Az utcanévváltozások természetesen soha nem elszigetelten történtek, és soha nem jártak egyedül: szobrok, emlékművek eltávolítása, illetve átalakítása, új emlékművek felavatása, közintézmények neveinek megváltoztatása, épületek funkcióváltása kísérte ezeket. Az „újrakódolt” városi térben zajló események, ünnepek, politikai rítusok, megemlékezések szintén hozzájárultak a jelentősebb terek és útvonalak szimbolikus el- és visszafoglalásához.<sup>1</sup>

Az új rendszerek az utcanév-változtatásokkal nem pusztán saját erejüket kívánták demonstrálni. Törekedtek arra is, hogy az állampolgárokkal elfogadtassák az általuk képviselt világnézetet, az emberek mindennapi életének (és ünnepnapjainak) részévé tegyék az új korszak hőseit és jelképeit, és a városlakók helyi kötődéseinek, lakókörnyezetének „átkódolásával” egyfajta érzelmi viszonyulást alakítsanak ki az új renddel szemben. A legitimációs stratégia része volt ugyanakkor az is, hogy az örökség, a tradíció egy részét mindig tiszteletben tartották: az utcanévanyag jelentős része – vagy a régi nevek semlegessége, vagy „értékálló” volta, vagy pedig az új rendszerek következtetlenségei miatt – meglepően stabil maradt a 20. század folyamán.

<sup>1</sup> Az 1990-es évektől kezdve számtalan tanulmány foglalkozott a közép-európai városi tér politikai célokra történő kisajátításával, „átkódolásával”, a szimbolikus politika térbeli megnyilvánulásaival. A teljesség igénye nélkül lásd pl.: STACHEL – JAWORSKI (szerk.) 2007 (e kötet összes tanulmánya); LIPTÁK 1999; kifejezetten az utcanevekről lásd: GLASNER 2015. Az *átkódolás, újrakódolás (Neukodierung, Umkodierung)* kifejezéseket Peter Stachel e kötetben megjelent bevezető tanulmányából származik (STACHEL 2007: 20, 35). A térpolitika és a szimbolikus térfoglalás magyarországi irodalmából ismét csak néhány példa erejéig lásd pl.: GERŐ 1987, 1991, 2009; SINKÓ 1987; VÖRÖS 2019; GYÁNI 2016; FAZEKAS 2019.

Az utcanevekhez és utcanévváltozásokhoz való kollektív, illetve egyéni viszony változásait jól illusztrálja Budapest utcaneveinek 20. századi története. Az utcaneveket, illetve tágabban a közterület-elnevezéseket ebben az összefüggésben többféle szemszögből is meg lehet közelíteni: egyrészt a fennálló vagy újonnan berendezkedő rendszerek térpolitikájának részeként;<sup>2</sup> másrészt viszont közösségek és egyének kötődésének terepeként és tárgyaként.

E tanulmányban bevezetésképp először áttekintem a budapesti közterület-átnevezések jelentősebb hullámain a késő 19. és a 20. század folyamán. Egy-egy rendszerváltás kapcsán elemzem azt, hogy az akkor újonnan berendezkedő politikai rendszer hogyan törekedett Budapesten a maga szimbolikus univerzumának kialakítására, és milyen szerepet játszottak ebben az utcanevek. Majd az utcanevekhez és utcanév-változtatásokhoz való kollektív és egyéni viszonyulás lehetőségeit veszem sorra; s ennek során a fennálló hatalommal való együttműködés, illetve az azzal szembeni ellenállás kérdését is érintem. Végül, de nem utolsósorban kitérek a régi utcanevekhez való ragaszkodás, az utcanevekhez való (érzelmi) kötődés kérdéskörére, rámutatva arra, hogy ezek a kötődések nemcsak egyéni, hanem generációs jellegűek is lehetnek.

## A BUDAPESTI KÖZTERÜLET-ÁTNEVEZÉSEK JELENTŐSEBB HULLÁMAI A 20. SZÁZAD SORÁN

Az utcanévadás jellege és célja a dualizmus korában, a kiegyezést követően alakult át. A 19. század középső harmadát, a nacionalizmus Európa-szerte jellemző erőteljes kibontakozását megelőzően az utcaneveknek nem volt történelmi, emlékmegőrző jellegük. Az utcákat arról nevezték el, ami rájuk leginkább jellemző volt: az ott űzött mesterségekről (ilyen volt pl. Pest-Budán a Tímár utca vagy a Bérkocsis utca), az ott élő etnikumok tagjairól (pl. Magyar utca, Szerb utca), az utcában álló fogadóról, cégérekéről, az épületeket díszítő szobrokról (pl. Két Szerecsen utca) vagy az ott álló jellegzetes, meghatározó épületekről, intézményekről. Ezek a minták ma is jól kivehetők a pesti Belváros térképén, ahol tucatjával találkozunk olyan nevekkal, mint például a Molnár utca, Szerb utca, Só utca, Lövész utca vagy Bástya utca.

A 19. század utolsó harmadában azonban megváltozott a helyzet; az utcanévadás Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is a nemzeti emlékezetkultúra és identitásépítés részévé vált. Pest-Budán az ilyen jellegű névadás rögtön a kiegyezés évében megkezdődött, amikor is – a kor szellemével összhangban – Pest város képviselőtestülete

<sup>2</sup> Jelen tanulmánnyal rokon szellemű munka, mely a hatalmi önreprezentáció és a szimbolikus térfoglalás budapesti megnyilvánulásait tárgyalja kimondottan a késő 19. és 20. századi Budapest kontextusában: NIKITSCHER 2014.

kimondta, hogy a továbbiakban a magyar történelem jeles szereplőiről kívánnak utcákat elnevezni.<sup>3</sup>

Az utcák elnevezésének jogköre 1870-től az ekkor törvénnyel létrehozott Fővárosi Közmunkák Tanácsához került.<sup>4</sup> Az FKT alakította ki azt a gyakorlatot, hogy az utcaelnevezések előkészítésére jeles szakértőkből és a főváros delegáltjaiból bizottságot alakított. Később ez a hagyomány – a Rákosi-korszakot leszámítva – valamilyen formában mindegyik korszakban folytatódott. Úgyszintén ez idő tájt, 1877-ben foglalták először formálisan össze az utcanévadás elveinek rendszerét.<sup>5</sup> A Közmunkatanács folytatta a Pest város által megkezdett gyakorlatot. Ahogy Gyáni Gábor fogalmaz:

Ennek nyomán az 1870-es évektől nagy számban neveztek el utcákat (és tereket) a magyar történelem legendás alakjairól (törökverő hőseiről, kuruc vezérekről) vagy a pogány kori történelmi figurákról. Később egyre nagyobb számban szerepeltek a névadók között a középkori magyar királyok és más történelmi személyiségek, sőt még 1848/49 hősei is. (GYÁNI 2016: 143)

A dualizmus korának átnevezési gyakorlatát az is motiválta, hogy igyekeztek megszabadulni a provinciálisnak, kisvárosiasnak tartott, minden nemzeti tartalmat nélkülöző, hétköznapi dolgokra, állatokra, növényekre, valamint a túlságosan közönségesnek tartott tevékenységekre utaló nevektől,<sup>6</sup> s ezeket emelkedettebb kifejezésekkel, többnyire személynevekkel helyettesíteni, a magyar történelem, tudomány, művészet- és irodalomtörténet panteonjából merítve az ötleteket. A közelmúlt jeles közéleti személyiségeinek, az éppen elhunyt jelentősebb politikusoknak is sűrűn állítottak emléket a dualizmus korában azzal, hogy haláluk után utcát neveztek el róluk.

A Pest egykori városfalain kívül kialakuló külvárosok közül több is – jelesül a Teréz-, a József- és a Ferencváros – Habsburg uralkodók nevét kapta, és 1873 után budapesti kerületként is ezt a nevet viselték. A kiegyezést követően Ferenc Józsefről, illetve a Habsburg–Lotaringiai-ház számos más tagjáról és házastársaikról életükben is neveztek el közterületeket, intézményeket; haláluk után – főként, ha az tragikus hirtelenséggel következett be – az utcanév az emlékállítás szerepét töltötte be. A magyarok körében közszeretetnek örvendő Erzsébet királynéről már életében neveztek el kerületet és utat

<sup>3</sup> GYÁNI 2016: 143. A budapesti utcanév-szabályozás hatósági kereteit, elveit és gyakorlatát Takáts Rózsa tekintette át átfogó és kimerítően alapos tanulmányában (TAKÁTS 1985); szimbolikus dimenzióival pedig egyebek között Gyáni Gábor foglalkozott imént hivatkozott, a történelmi emlékezet és a nyilvános terek viszonyát elemző, Budapestnek is nagy szerepet szentelő tanulmányában (GYÁNI 2016).

<sup>4</sup> Pest és Buda városa ezt követően csak véleményezhette az FKT javaslatait; lásd TAKÁTS 1985: 297. Igaz, az FKT tagjainak egy híján felét a két város – majd az 1873. évi városeyesítés után Budapest főváros képviselői – adták. Az FKT történetére lásd: SIKLÓSSY 1931.

<sup>5</sup> HU BFL IV. 1407.b. 11/1874. II. üo. – Budapest Székesfőváros Tanácsa 44091/1877. Idézi TAKÁTS 1985: 298.

<sup>6</sup> HU BFL IV. 1407.b. 11/1874. II. üo. Budapest Székesfőváros Tanácsa 30728/1877. Idézi TAKÁTS 1985: 298, 313.

Budapesten: például a közigazgatásilag már korábban kettéosztott Terézváros egyik fele, a VII. kerület 1882-től viselte az Erzsébetváros nevet; az akkor még a VII. kerület külterületén, Herminamezőn, illetve Alsórákoson kialakított Erzsébet királyné útját (ma XIV. kerület) pedig 1879-ben nevezték el így (BUZA – RÁDAY 1998: 135).

Miután 1898-ban egy merénylet kioltotta Erzsébet királyné életét, számos magyarországi településen neveztek el róla utat, teret vagy más közterületet, valamint különféle egyesületeket és intézményeket; Budapesten például egy 1869-ben tanítónőképzőként alapított intézmény vette fel 1898-ban az Erzsébet Nőiskola nevet, és az 1903-ban átadott Erzsébet híd is az elhunyt királyné emlékét őrizte. Emellett hosszan lehetne sorolni az egyéb példákat – azaz a Habsburg-ház tagjainak és házastársaiknak emlékét állító közterület-elnevezéseket – a dualizmus kori Budapestről: ilyen volt például a Rudolf trónörökös tér (1903, ma Jászai Mari tér), a Főherceg Sándor utca (1867, ma Bródy Sándor utca), a Stefánia út (1888) vagy az akkori V. és VI. kerületet összekötő, vasúti felüljáróként funkcionáló Ferdinánd híd (1874).<sup>7</sup>

A lakosság ellenérzését, a tömeges átkeresztelésekkel kapcsolatos felzúdulást tapasztalva azonban az FKT a 19–20. század fordulójától már meggondoltabban folytatta tovább az átnevezéseket; arra az álláspontra helyezkedett, hogy a város hagyományos névanyagában a város múltja testesül meg, ezért ezek a nevek védendő értékek (TAKÁTS 1985: 299).

Budapest belső kerületeiben azok a ma is létező utcanevek, amelyek a régi Pest-Budára jellemző egykori árakra, foglalkozásokra, gazdasági tevékenységre utalnak, vagy a városias beépítés előtti korból származó, a kertes jellegre emlékeztető, az egykor az eligazodást segítő nevek – pl. Nagymező utca, Akácfa utca, Kisdíófa utca – részben ennek a megváltozott szemléletnek köszönheték túlélésüket. Másfelől maga a főváros is számos esetben szabotálta el az FKT által előírányzott utcaátnevezéseket, ragaszkodva a hagyományos nevekhez, és nem tette ki az új névtáblákat, sőt, a régi nevet feltüntető új táblákat gyártatott. Így maradt meg például Takáts Rózsa szerint a belvárosi Sörház utca neve, melyet az FKT Bartha utcára szeretett volna átnevezni (TAKÁTS 1985: 298).

Budapest rohamos növekedése, az új utcák, terek sokaságának kijelölése miatt az 1870-es, 1880-as évektől kezdve amúgy is tág tere nyílt a kiépülő városnegyedekben a kor fogalmai szerint esztétikus és hazafias névadásnak, a legrégebb városmag régies, köznapi tevékenységekre utaló elnevezéseit tehát nem tűnt már annyira fontosnak történelmi hősök, néhai államférfiak vagy kultúrhéroszok neveivel felváltani.

Az ideológiai, politikai szempontú névadás és utcanéveltörlés tehát lényegében a kiegyezéssel vált nagyarányúvá; a későbbi rendszerváltozások legfeljebb radikálisabb formában és rövidebb idő alatt ismételték meg ugyanezt a szimbolikus térfoglalást. (Az utcaátnevezés nagy előnyét egyébként minden korszakban az jelentette, hogy általa a szimbolikus térfoglalást olcsón és gyorsan lehetett kivitelezni: zománcozott bádog

<sup>7</sup> BUZA – RÁDAY (szerk.) 1998: 99., 143., 198., 348. Buza és Ráday felhívják a figyelmet arra, hogy a Főherceg Sándor utcánál valójában nem lehet tudni, hogy a név kire utalt; a legvalószínűbb, hogy Sándor Lipót főhercegre.

utcanévtáblákat gyártani és felszerelni sokkal egyszerűbb volt ugyanis, mint például emlékművet állítani.)

1918 októberének végén, az őszirózsás forradalom idején felmerültek bizonyos utcaátnevezési tervek, de idő már nem maradt megvalósításukra, kivéve a Köztársaság térre átkeresztelt korábbi Országház tér (1918–1919) esetét. A Tanácsköztársaság alatt viszont, annak rövid fennállása ellenére, egy sor nevet megváltoztattak, például a Habsburg-ház tagjainak nevét viselő utcákét.

## A HORTHY-KORSZAK UTCANÉVADÁSI GYAKORLATA

A Tanácsköztársaság bukását követően azután erőteljes visszarendeződés következett be az utcanév-politika terén. A Horthy-korszak egyik jellemzője az volt, hogy az utcanévállomány nagyfokú kontinuitást mutatott a dualizmus korának utcaneveivel: a Horthy-rendszer nem akart látványosan szakítani az első világháború előtti utcanév-politikával. A Tanácsköztársaság alatt lecserélt utcaneveket visszaállították, kifejezve ezzel azt is, hogy a két világháború közti Magyarországot az 1918 előtti Magyar Királyság szerves folytatásának tekintik. A szomszédos országokkal összehasonlítva feltűnő, hogy a Horthy-korszak döntéshozói, a köztérpolitika alakítói mennyire nem kívántak szembefordulni az Osztrák–Magyar Monarchia korának hagyományaival: míg Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában minden, a Habsburg múltra emlékeztető nevet eltöröltek, Magyarországon éppen ellenkezőleg. Minden maradt a régiiben, illetve minden helyreállt: a Ferenc József híd, a Ferenc József tér, az Erzsébet tér, a Rudolf tér, a Károly körút, a Stefánia út, a Sándor utca (amely 1919-ig Főherceg Sándor utca volt) stb.

Ugyanakkor a Horthy-korszakot a közterület-elnevezések terén értelemszerűen nem kizárólag a hagyományok őrzésének szándéka vezette. A korszak kormányai, budapesti városvezetése és a mindkettőt reprezentáló Fővárosi Közmunkák Tanácsa az utcanévadást ugyanúgy a szimbolikus politika fontos terepének tekintette, mint tették azt elődeik a dualizmus korában, illetve a hatalom birtokosai a Tanácsköztársaság fennállása alatt. Az 1919 novembere és 1944 októbere közötti utcanévadási gyakorlat híven tükrözte a korszak hivatalos értékrendjének és ideológiájának domináns vonásait, valamint az ország bel- és külpolitikájának alakulását.

Számos utcát neveztek el a röviddel azelőtt elhunyt politikusokról: így például Tisza Istvánról (1924, ma József Attila utca), Gömbös Gyuláról (1937, ma Alkotás utca) vagy Darányi Ignácra (1942, ma Október 23. utca) (BUZA – RÁDAY 1998: 202, 58, 297). Jellemző a korszak politikai légkörére és szellemiségére, hogy a két világháború között a hercegi, grófi, bárói címek számos esetben jelentek meg a személyekről elnevezett utcák nevében, különösen, ha új utcaelnevezésről volt szó: példaként szolgálhat a fentebb már említett gróf Tisza István utca, a gróf Teleki Pál utca (1941, ma Október 6. utca) és a gróf Klebelsberg Kunó utca (1938, ma Hold utca) (BUZA – RÁDAY 1998: 294, 184). A dualizmus korában ez még nem volt gyakorlat, és az arisztokrata politikusokról 1914 előtt elnevezett utcák, például az Andrássy út, a Podmaniczky utca vagy az Esterházy utca

nevei eredetileg nem utaltak névadóik rangjára; mindazonáltal a két világháború között az arisztokrata címeket gyakran azokon az utcanévtáblákon is feltüntették, amelyeken azok 1914 előtt nem szerepeltek (BÚZA – RÁDAY 1998: 165). Arra is érdemes emlékeztetni, hogy a szomszédos országok egy részében az első világháborút követően eltörölték az arisztokrácia és a nemesség előjogait, és törvényben tiltották meg az ilyen jellegű címek használatát (Csehszlovákiában 1918-ban, Ausztriában pedig 1919-ben; Magyarországon ilyen törvény csak 1947-ben születik majd). Ebben a kontextusban az a gyakorlat, mely szorgalmazta a gróf Tisza István- vagy gróf Klebelsberg Kunó-típusú utcaneveket, még inkább kiemelte a két világháború közötti magyarországi politikai klíma tekintélyelvűségét és konzervativizmusát.

Noha a Fővárosi Közmunkatanács többször kimondta azt az elvet, hogy élő politikusról nem lehet utcát elnevezni, sőt az illető halála után még tíz évig is csak kivételes esetben, ezt a szabályt – mint azt a fenti példák egy része is illusztrálja – a Horthy-korszakban nemigen tartották be. Számos élő politikusról neveztek el utcát, teret: például gróf Apponyi Albertet a veterán politikus 75. születésnapja alkalmából 1921-ben a főváros díszpolgárává választotta, és róla nevezték el az addigi Kígyó teret a (mai Ferenciek tere egy része).

Horthy Miklós nevét több közterület viselte a két háború között: a mai Bartók Béla út és a Mórícz Zsigmond körtér, a Várban egy sétány (ma Babits Mihály sétány), valamint 1937-es átadása után a Boráros téri híd, azaz a mai Petőfi híd. A Horthy Miklós út és a Horthy Miklós tér, mint az közismert, annak az útvonalnak volt része, amelyen Horthy 1919 novemberében a Nemzeti Hadsereg élén bevonult Budapestre; ezek az utcaelnevezések tehát a kormányzó 1920-tól kezdve formálódó kultuszának részét alkották, a bevonulás kerek évfordulóin megrendezett ünnepségekkel és számos más elemmel együtt (TURBUCZ 2015: 147–148). A kormányzó családtagjai sem maradtak ki. Horthy neje, Purgly Magdolna nevét kapta Angyalföld kerület, melyet 1938-tól egy ideig Magdolnavárosnak neveztek; idősebbik fiukról, a kormányzóhelyettes Horthy Istvánról pedig az addigi Vámház körutat nevezték el 1942-ben, Horthy István halálos kimenetelű repülőgép-balesete után.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy nemcsak Budapesten, hanem az akkor még Budapesthez nem tartozó peremtelepüléseken, Újpesten, Rákosszentmihályon, Mátyásföldön, Kispesten, Erzsébeten, Csepelen, Budafokon stb. is számtalan esetben választották az utcáknak az említett neveket. A fenti példák közül néhányat kiragadva: a peremtelepüléseken összesen tizenhat további Horthy Miklós utca, összesen tizennégy (gróf) Apponyi Albert utca, négy Apponyi tér és öt Gömbös Gyula utca volt található; ahogyan Teleki Pál és Darányi Kálmán nevét is számos közterület viselte a Budapest környéki agglomerációban.

A Horthy-korszak utcanévadási gyakorlatában nagy szerepet kapott Magyarország honfoglalás kori és középkori történelme is. Előszeretettel neveztek el ekkoriban közterületeket Magyarország középkori királyairól, főként az Árpád-ház tagjairól, közülük is különösen a szentté avatottakról (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Margit); valamint magáról Árpádról és a hat másik vezérről. Ez a gyakorlat egyébként teljes mértékben illeszkedett a dualizmus kori előzményekhez; az Árpád-házi királyok és szentek

már a századfordulón számos köztér és intézmény nevét ihlették, Árpád kultusza pedig kimondottan a századfordulón, a millennium idején bontakozott ki Magyarország-szerte, és öltött testet emlékművekben, utca- és intézménynevekben (VARGA 2017). Ugyanakkor a két világháború között új elemnek tekinthető a többi honfoglaló vezér kultuszának megerősödése és neveik megjelenése az akkoriban újonnan kiépülő városnegyedek, az 1930-tól önállósuló XIV. és XI. kerület területén. Ekkor jött létre az a névbokor, mely Zuglóban az Örs (ekkor még Eörs) vezér teret, az Ond vezér útját és az Álmos vezér teret és utcát foglalta magában; ekkor jelent meg a Tas vezér utca a XI. kerületben az újonnan kiépülő Lenke (ma Kosztolányi Dezső) tér tözsomszédságában; és ekkor jelent meg több helyütt Előd, Kond és Töhötöm neve is (mindezek a nevek többszörözöten, a peremtelepüléseken is.)

Nagyon jellemző, hogy számtalan utcát neveztek el a trianoni békeszerződésben elcsatolt területek városairól, falvairól, hegyeiről, várainról. Megint csak az új városnegyedek kínálták erre a legjobb lehetőséget; ilyen utcanevek voltak például az Újlipótvárosban a Pozsonyi út vagy a Táttra utca; Zuglóban az Újvidék tér és a Kassai tér; a XI. kerületben, Farkasréten pedig utcák egész bokrának adtak erdélyi helyneveket: például Brassó út, Cenkehegy utca, Törösvár utca. A trianoni békeszerződés következtében elveszített területek, helységek utcanevekben való megörökítése kimondott, deklarált cél volt a két világháború között. Mint Gallina Frigyes székesfővárosi tanácsnok írta 1931-ben: „... amelyeket az utódállamok úgyis megszüntettek s amelyeket addig is, míg visszakaphatják régi neveiket, helyes hogy mi megörökítsük” (GALLINA 1930: 1346). Végül, de nem utolsósorban Magyarország szövetségeseinek, Olaszországnak és Németországnak és az ezen országok vezető politikusainak szóló tiszteletadás is megjelent az utcanevekben.

Érdemes érzékeltetni azt, hogy kik és milyen körülmények között kezdeményezték ezeket az utcanév-változtatásokat. 1936-ban például Budapest akkori polgármestere, Szendy Károly indítványozta azt, hogy az Oktogont Mussoliniról nevezzék el, és rapid módon véghez is vitte ezt az elképzelést. A Fővárosi Hírlap erről így tudósított néhány nappal később:

Budapest egyik legszebb és legforgalmasabb tere, az eddigi Oktogon-tér péntek óta Mussolini nevét viseli. A budapesti utcák és terek elnevezésének történetében örökre nevezetes marad ez a keresztelő, amely a javaslattól a megvalósulásig fél nap alatt történt meg. Szendy Károly polgármester javaslata a tér elnevezéséről pénteken reggel került a Közmunkatanács elé. Még délelőtti rendkívüli ülésen elhatározta a Közmunkatanács, hogy a teret Mussoliniról nevezi el, és mire kora délután megérkezett Ciano gróf olasz külügyminiszter a feleségével, a Duce leányával és az ünneplő sokaság között a vendégek autói keresztülvonultak az Oktogonon, már a falakon ott díszleptek a névtáblák: Mussolini tér. Amikor Szendy Károly polgármester Magyarország nagy barátja iránti hálánkat azzal is kifejezésre juttatta, hogy a város szívében egy teret róla nevezett el, ez az ünnepélyes térkeresztelő villámos gyorsaságával egyúttal Mussolini száguldó tempóját is kifejezte.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Fővárosi Hírlap, 1936. november 18. Idézi: BART (szerk.) 2007: 493.

Az Oktogon Mussolini térré való átnevezését néhány héttel előzte meg annak a német–olasz szerződésnek az aláírása, amely létrehozta a Berlin–Róma tengelyt. Két évvel később, 1938 novemberében pedig a FKT díszülésen határozta el, hogy a Köröndöt Hitler nevével ruházza fel, hálából azért, hogy az első bécsi döntés (1938. november 2.) újra Magyarországnak ítélte Szlovákia jórészt magyarlakta déli részét.<sup>9</sup>

## UTCANÉVVÁLTOZÁSOK 1945 UTÁN

A második világháború után óriási utcanév-változtatási hullám kezdődött: a Horthy-korszakkal és a nyilas érával való szakítás igénye elemi erővel tört felszínre, de a névcserék háttérében nyilván ott volt a szovjet nyomás is. Mindenesetre tény, hogy az 1945-ben lezajlott, illetve 1945 utáni névcserék radikalizmusa nem kizárólag a kommunistákhoz és nem is 1948–1949-hez, a fordulat évéhez kötődött, hanem már a koalíciós években, illetve rögtön 1945-ben is megmutatkozott. Először is, Budapest felszabadulása után a leginkrimináltabb neveket azonnal lecserélték; a hatóságok az első intézkedések között rendelkeztek ezekről, ugyanúgy, ahogy például a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről is. Budapesten még nem állt helyre a víz- és áramellátás, nem volt élelmiszer, számtalan ház állt romokban vagy vált lakhatatlanná – de az utcanevekre még ilyen körülmények között is figyeltek; ebből is látszik, hogy mennyire szimbolikus jelentősége volt a közterületek elnevezéseinek. Az FKT 1945. április 16-án huszonnyolc főútvonal nevének megváltoztatásáról határozott (TAKÁTS 1985: 300), majd 1945 júliusában egy külön utcanév-revíziós bizottság alakult, mely a visszaállítandó, illetve átnevezendő utcák listájának elkészítésén dolgozott. A revízió 1947 májusáig folyt (uo.).

Az elsőként eltávolított nevek közé tartoztak Hitler és Mussolini nevei mellett Horthynak és családtagjainak, valamint az előző korszak összes miniszterelnökének és minisztereinek nevei. A radikalizmus ezután is folytatódott: csak 1945 és 1947 között több mint 1100 nevet cseréltek le (TAKÁTS 1985: 301). A szovjet nyomás és az erősödő kommunista befolyás már ekkor egyértelműen éreztette hatását. A szovjetek megkövetelték, hogy a felszabadító Vörös Hadseregről és hadvezéreiről utakat nevezzenek el. Így lett Vörös Hadsereg útja (1946) a mai Hűvösvölgyi út (valamint hét további főútvonal más peremközségekben és -városokban); s így lett a Vámház körútból Tolbuhin körút (1946). Az utóbbi Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallról, a 3. Ukrán Front parancsnokáról kapta a nevét; ő vezette Budapest ostromát 1944 decembere és 1945 februárja között. Kliment Jefremovics Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi elnökének nevét 1946 és 1961 között a mai Stefánia út viselte Budapest XIV. kerületében.

Már ekkor eltávolították az utcákról nemcsak a Horthy-korszak politikusainak, hanem a dualizmus kor számos miniszterelnökének, miniszterének s más jelentős közszereplőjének a nevét is: nemcsak Széll Kálmán, Bánffy Dezső és Tisza István, hanem a Budapest

<sup>9</sup> A Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1938. november 4-i ülése. HU BFL II. 1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsa Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek. Idézi RÁTONYI 2016.

fejlesztésében egykor kulcsszerepet játszó Andrassy Gyula és Podmaniczky Frigyes névtáblája is lekerült, valamint olyan polgári származású politikusoké, egykori országgyűlési képviselőké is, mint például Wahrmann Mór vagy Falk Miksa. Megmaradhattak viszont utcanévként azok, akik Magyarország 19. századi modernizációjában játszott szerepét az 1945 utáni rendszer elismerte: például Baross Gábor, Eötvös József és Trefort Ágoston (Eötvös nyilván a reformkorban és 1848–1849-ben játszott szerepe miatt is). Arisztokraták általános szabályként csak akkor maradhattak meg Budapest térképén, ha nevük egyértelműen a haladással vagy valamely forradalommal, szabadságharcokkal fonódott össze, mint Széchenyi István és Batthyány Lajosé. Egy új történelemszemlélet körvonalazódott, amelyben a magyar történelem Habsburg-ellenes szabadságharcainak, jobbágyfelkeléseinek és forradalmainak hősei kerültek előtérbe. 1945-ben kapta például a nevét a Városliget menti Dózsa György út (és ezt számos másik követte a későbbi külső kerületekben). Más esetekben semlegesebb volt a névválasztás, és a modern magyar kultúra röviddel azelőtt elhunyt jelentős alkotóinak állítottak emléket az utcanévek, hozzájárulva ezzel egy új kánon kiformalódásához: így például Horthy Miklós nevét utca- és térnévként Bartók Béla és Móricz Zsigmond neve váltotta fel a XI. kerületben (1945), Tisza Istvánt pedig József Attila az V. kerületben (szintén 1945-ben) (BUZA – RÁDAY 1998: 202).

1945 és 1950 között eltűnt Budapest térképéről a Habsburg-dinasztia legtöbb tagjának és házastársainak neve (pl. Ferenc József tér, Erzsébet tér, Rudolf tér, Stefánia út stb.), bár ezek tekintetében a döntéshozók már kevésbé voltak következetesek. A Habsburgok ihlette kerületnevek és egyes utcák, körutak terek nevei például nem változtak, talán mert ezen helynevek egy része – például a Ferenc és József körút vagy a Terézváros – addigra már nagymértékben szervesültek, és kis jóakarattal el is voltak vonatkoztathatók a Habsburgoktól. Hasonló következetlenségek mutatkoztak az Árpád-házi királyok neveinek terén. Bár közülük sokak neve eltűnt a térképről és az intézmények homlokzatáról, Árpádot és leszármazottait a „haladó”, baloldali felfogás is a nemzeti történelem részének tekintette, és az esetek egy részében a rendszer megelégedett azzal, hogy a „szent” jelzőt megszüntette (így lett például a XIV. kerületi Szent István Gimnáziumból I. István Gimnázium.). Feltűnő kivétel maradt e téren az igen exponált Szent István körút, amelynek neve furcsa vakfoltként nemcsak a koalíciós éveket, hanem az egész 1948 és 1989 közötti korszakot is sikerrel túlélte. Ötletes megoldásokban sem volt hiány: például a Szent Margit Gimnázium a Kaffka Margit Gimnázium nevet kapta, a Főherceg Sándor utca nevét pedig a Bródy Sándor utca váltotta fel (1946) (BUZA – RÁDAY 1998: 98). Ezek a megoldások nyilván azt a célt szolgálták, hogy a városlakók helyekkel és helynevekkel való kapcsolata ne törjön meg teljesen.

Akármennyire érezhető volt is azonban az ideológiai kényszer, és akármennyire erős volt is a szovjet nyomás, még az 1945 utáni, egyre egyenlőtlenebb hatalmi helyzetben is maradt némi mozgástér. Fischer József, az Fővárosi Közmunkatanács második világháború utáni elnöke – egyébként modernista építész és szociáldemokrata – hónapokig alkudozott a szovjetekkel, konkrétan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tényleges vezetőjével, Szviridov altábornaggyal arról, hogy melyik köztér legyen Sztálinról elnevezve.

(Vorosilovot, akit 1946-ban a szovjet minisztertanács elnökhelyettesévé neveztek ki, ekkortól Vlagyimir Petrovics Szviridov helyettesítette a SZEB élén.) Hangsúlyos elem egyébként, hogy a kívánt közterületet Sztálin *marsallról* kívánták elnevezni a szovjetek, azaz nem mint a Szovjetunió politikai vezetőjét, hanem mint a felszabadító szovjet hadsereg fővezérét tervezték őt utcanév formájában megörökíteni Budapesten, arra számítva, hogy ez a magyar lakosság, illetve hatóságok szemében is méltányolható kívánság lesz. A szovjetek mindenképp valamelyik prominens útvonalat vagy teret szerették volna, Fischer pedig épp ezt próbálta elkerülni; ha már muszáj, érvelt, akkor legalább ne Budapest díszé, az Andrássy út legyen Sztálin út, hanem valamelyik félreesőbb útvonal.<sup>10</sup> Végül Fischer alulmaradt, és 1950-ben az Erzsébet tér, valamint az Andrássy út kapta meg Sztálin nevét. A Dózsa György úti felvonulási útvonal kiépüléséig, a Sztálin szobor felállításáig (1951), sőt egy darabig azután is az Andrássy (azaz Sztálin) út szolgált a tömegfelvonulások útvonalaként, és itt kapott helyet a szovjet nagykövetség is. 1949-ben egyébként az FKT-t megszüntették, hamarosan pedig Budapest önkormányzatiságát is.

Az 1950-ben létrejött Nagy-Budapest már a tanácsrendszer részeként működött, és az utcanévadás hatáskörét a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága vette át.

1949 végén annak alkalmából, hogy az akkor még Budapest Ideiglenes Városi Tanács névre hallgató testület Végrehajtó Bizottsága megalakult, és először hozott döntéseket utcanév-ügyekben, kifejezetten központi, reprezentatív utak, körutak, terek átnevezését határozták el. 1949 októberének végén döntést hoztak arról, hogy az Oktogon az 1917-es oroszországi forradalom emlékére a November 7. tér nevet kapja; a Teréz és az Erzsébet körút pedig a Lenin körút nevet vette fel (mindegyik névváltozás 1950-től lépett életbe). Ezt 1950 novemberében a kiegészítették a Rudolf tér Jászai Mari térré történő átnevezésével (TAKÁTS 1985: 304). A Körútra merőleges Király utca ugyancsak 1950-ben Majakovszkij utca lett, a mai Városligeti fasor pedig Gorkij fasor.

A Rákosi-korszak gyakorlatát jól adja vissza Takáts Rózsa már idézett, 1984-ben megjelent – ezért némiképp még visszafogott, de az ötvenes évek politikájával szemben már távolságtartó – összefoglalása:

Átfogó rendezésre 1951. november 9-én került sor. A V. B. ülésén a lakosságtól, a kerületi tanácsoktól, az írószövetségtől, a Tudományos Akadémiától és művészeti szövetségektől érkezett javaslatok alapján a még mindig fennálló ún. reakciós utcanéveket tárgyalták. A legsürgősebben megváltoztatandó 38 utcanév között Rákosi Jenő, Bánffy Dezső, Mária Terézia neve mellett szerepelnek Károlyi Mihály és Podmaniczky Frigyes nevei is. Az ekkor adott új nevek közül 28 a személynév (Móra Ferenc, Horváth Mihály, Bánki Donát, Kaffka Margit stb.). Ekkor kapta nevét a Moszkva tér és a Felszabadulás tér is. A bizottság jelentése szerint még 28 utcanév sürgősen megváltoztatandó, melyeknek 1952 folyamán adtak új nevet. E felülvizsgálatok során szüntettek meg az 1945–49 közötti időszakban szociáldemokrata mártírokról és mozgalmi vezetőkről történt utcaelnevezéseket. (TAKÁTS 1985: 304)

<sup>10</sup> A Fischer és a szovjetek közötti alkufolyamat összefoglalását lásd: FISCHER 1985.

Az országos pártvezetés és a Budapesti Pártbizottság nyomásgyakorlásának, illetve a hatalmi szervek, a lakosság és a különféle testületek interakcióinak tárgyalása meghaladná e tanulmány kereteit, de az mindenképpen tanulságos, hogy a rendszer még ekkor, a legkeményebb diktatúra idején is hangsúlyt fektetett arra, hogy alulról jövő javaslatoknak és szakértői, valamint társadalmi kezdeményezésnek állítsa be azt, ami minden bizonnyal a kormány és az MDP KB PB szándékai szerint történt. Könnyen elképzelhető azonban az is, hogy miként a Horthy-korszakban a székesfőváros polgármesterei és az FKT illetékesei nem feltétlenül hatalmi nyomásra cselekedtek, hanem az idők szelét megérezve gyakran maguktól, „proaktív” módon javasoltak a maguk idejében ideológiai és politikai szempontból kívánatos (egy későbbi politikai rendszerben ugyanakkor mélyen elítélt) névváltoztatásokat, ugyanúgy a kommunista korszak helyi politikusai, valamint az addigra amúgy is megrostált és „gleichschaltolt” tudományos és társadalmi szervezetek tagjai is az elvárásoknak megfelelően kezdeményeztek. Ennek feltárása azonban további kutatást igényel.

A főbb útvonalak és terek elnevezésének volt egy sajátos térbeli logikája: egymáshoz kapcsolódó főutak és körutak tengelyében hangsúlyos terek és emlékművek helyezkedtek el. A főbb tengelyeket a Sztálin út (1957-től Népköztársaság útja) és az azt keresztező Dózsa György út, Lenin körút és – a Kiskörút részeként – a Tanács körút, Múzeum körút és Tolbuhin körút alkották; a súlyponti tereket pedig a Sztálin, 1953-tól Engels tér, a November 7. tér és a Marx tér jelentették (mellettük a Hősök tere, a Kossuth és Szabadság tér természetesen megőrizték jelentőségüket, és esetükben névcserére sem volt szükség). Ebben a szimbolikus tájban hangsúlyos helyeken magasodtak a szovjet hősi emlékművek (Szabadság tér, Molotov – 1957-től ismét Vigadó – tér, Gellért tér); a Gellérthegyén a Felszabadulási emlékmű a Szabadság-szoborral; és a Dózsa György úton a Sztálin-szobor.

1956-ban úgyszintén történtek szimbolikus jelentőségű névváltoztatások: a Sztálin útból Magyar Ifjúság útja lett, majd az 1956-os forradalom leverése után 1957-től a sugárút neve Népköztársaság útjára változott. Sztálin neve addigra értelemszerűen eltűnt a közteterekről, ahogyan 1956-ban, a forradalom napjaiban szobrát is ledöntötték és eltávolították a róla elnevezett térről.

## A KÁDÁR-KORSZAK

A Kádár-korszakban lassan tovább gyarapodott az ideologikus indíttatású névállomány. A Fővárosi Tanács VB keretein belül újra létrehozták az utcanévbizottságot, amelybe egy sor tudományos és egyéb intézmény, testület delegált tagokat: egyebek között az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Párttörténeti Intézet. (Utóbbi nyilván azért, hogy újabb és újabb, kevésbé ismert kommunista mártírokat és jeles mozgalmárokat lehessen javasolni utcanévéadás céljából.)

Meglepő módon ebben a korszakban sem mindig felülről kezdeményezték az utcanévéadásokat. A fennmaradt iratok szerint a kerületi tanácsokat és a Fővárosi Tanácsot

rendszeresen ostromolta a lakosság utcanévötletekkel. Ezeknek csak egy része szólt arról, hogy kommunista hőökről való utcaelnevezéseket megpróbálják népi kezdeményezésnek beállítani; a kezdeményezések egy része, úgy tűnik, valóban grassroots módon történt, lokálpatrióta indíttatásból. Ugyanakkor a Budapesti Pártbizottság Propaganda- és Művelődési Bizottsága, majd 1989-től Társadalompolitikai Osztálya rendszeresen állást foglalt az utcaelnevezési (valamint emléktábla-elhelyezési és emlékműállítási) javaslatokkal kapcsolatban,<sup>11</sup> tehát a párt kontrollja minden esetben érvényesült.

### AZ 1990-ES RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ AZT KÖVETŐ ÁTNEVEZÉSI HULLÁM

Az újabb nagy vízvázalásztó 1989–1990, a rendszerváltás éve volt. A spontán, demonstrációszerű névcsereakciók után (mint amilyet Krassó György, volt 1956-os forradalmár és ismert ellenzéki hajtott végre 1989-ben, amikor a Münnich Ferenc utca névtábláját leragasztotta, és Nádor utcára változtatta, 1990-ben érkezett a rendszerszerű és tömeges utcanévcserek ideje. (Ezt a megszűnő tanácsrendszer utolsó évében még a Fővárosi Tanács egy 1989 novemberében hozott rendelete alapozta meg.<sup>12</sup>) Csak 1989 és 1992 áprilisa között mintegy 650 nevet cseréltek le;<sup>13</sup> a már demokratikus viszonyok között megalakult fővárosi önkormányzat megújult utcanévbizottságában olyan személyiségek foglaltak helyet, mint például Ráday Mihály, a Budapesti Városvédő Egyesület elnöke. A névcserek logikája változó volt: a kommunista mártírokat, munkásmozgalmi hőöket általában eltávolították, de nem minden esetben. Az elv általában az volt, hogy az 1948 előtti, de legkorábban 1945-ös állapotokat kell visszaállítani; a korábbi névállományból pedig azokat a közterület-elnevezéseket, amelyek 1945 tavaszán – legalábbis egy darabig még – használatban maradhettek. Nem volt cél az, hogy helyreállítsák a két világháború közti névállománynak azt a részét, amely a Horthy-rendszer vezető politikusaihoz kötődött, vagy amelyik formájában és tartalmában a Horthy-rendszer ideológiáját hordozta.

Az utcanévvaltozások természetesen kisebb mértékben bár, de a rendszerváltás és az átmenet évei után is folytatódtak. Kormányzati ciklustól függően enyhébb vagy vehemensebb formában folyt tovább az utcanévharc, mely napjainkban is ki-kiújul, és tükrözi az éppen hivatalban lévő kormányok emlékezetpolitikai preferenciáit. Jelentős és sok vitát kiváltó átnevezési hullám zajlott például 2011-ben, már az új, FIDESZ–KDNP-s

<sup>11</sup> Javaslat a Végrehajtó Bizottság állásfoglalására a középületek, utcák elnevezésével kapcsolatos eljárásokról. MSZMP Budapesti Bizottsága Társadalompolitikai Osztály, 1989. augusztus 29. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései. HU BFL XXXV. 1.a/4. 1989. VB 805/101. 1.

<sup>12</sup> Uo. 2. A rendeletet lásd: Budapest Főváros Tanácsának 9/1989. (1990. I. 31.) számú rendelete a közterület- és városrésznevek megállapításáról, valamint azok jelöléséről. Online: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=98900009.FOV&targetdate=20110406&printTitle=9/1989.+%281990.+I.+31.%29+F%C5%91v.+Tan.+rendelet&council=fovaros.> (Letöltés ideje: 2020. júl. 13.)

<sup>13</sup> Az 1989. április 10. és 1992. április 30. között megváltozott utcanévekhez: BUDAPEST ATLASZ 1992–1993. 54–61.

többségű, 2010-ben megválasztott önkormányzat alatt, Tarlós István főpolgármestersége idején (BUDAPEST FŐVÁROS KÖZGYŰLÉSE 2011).<sup>14</sup> Érdemes továbbá idézni egy részletet az Origo.hu portál évekkel későbbi, 2017-es cikkéből:

2016-ban több mint 300 közterület neve változott meg az országban, ezek döntő része még mindig a rendszerváltozás előtti ideológiai légkört képviselte. 2013 óta van érvényben az a törvénymódosítás, amely megtiltja, hogy közterület vagy közintézmény 20. századi önkormánylati rendszer megalapozásával vagy fenntartásával kapcsolatba hozható nevet viseljen. Az elmúlt négy év alatt tavaly decemberig közel 2200 névváltozást jegyeztek be: egyre kevesebb a politikai indíttatású elnevezés a közterületeken [...].<sup>15</sup>

## AZ UTCANEVEKHEZ ÉS UTCANÉV- VÁLTOZTATÁSOKHOZ VALÓ KOLLEKTÍV ÉS EGYÉNI VISZONYULÁS LEHETŐSÉGEI

Azt már láttuk a fenti példákban, hogy az utcák elnevezése és lecserélése nem mindig a hatalom által felülről kikényszerített és kezdeményezett aktus volt. Ha szemügyre vesszük a konkrét helyzeteket és az azokban közreműködő szereplőket, akkor az derül ki, hogy az idők szelét megérezve gyakran autonóm szervek, városi vezetők vagy akár a lakosság képviselői is kezdeményeztek névváltoztatásokat, olyanokat is, amelyek egyértelmű – és egy későbbi politikai rendszer szemszögéből nehezen menthető – ideológiai üzenetet hordoztak.

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az ellenállás sem volt teljesen lehetetlen, még diktatórikus rendszerekben, illetve hatalmi túlerővel szemben sem. Fischer József meglehetősen egyenlőtlen erőviszonyok közepette alkudozott Szviridov altábornaggyal, igaz, ő még többé-kevésbé hatalmi vagy legalábbis felelős pozícióból tette ezt.

Az egyszerű állampolgárok viszont más módon találhatták meg egyfajta mindennapi ellenállásnak a formáját. Például úgy, hogy a köznapi beszédben, a magánéletben ragaszkodtak a régi utcanévek használatához, és így fejezték ki a regnáló rendszerrel szembeni ellenérzéseiket: Király utcát mondtak Majakovszkij utca helyett, Andrassy utat Sztálin út helyett stb. Ha az ilyesmi nem nyilvános helyzetben, hanem például barátok, szomszédok, családtagok között hangzott el, akkor nagyobb kockázattal nem kellett számolni; ha viszont nyilvánosan, akkor az nyomban másképp esett latba.

<sup>14</sup> A névcserék visszhangjához lásd például: Joób 2011. Nem arattak sikert...

<sup>15</sup> SIPOS 2017. Olyan „személy nevét, aki a XX. századi önkormánylati politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában részt vett”, közterület, illetve közintézmény nem viselheti – így szól a 2012. évi CLXVII. törvény 4. paragrafusa.

Fennmaradt például egy forrás, jelesül egy feljegyzés (hangulatjelentés) 1957-ből, amely arról tudósít, hogy egyes autóbusz- és villamoskalauzok Zuglóban, illetve a VI. kerületben a megállóknál mindig tüntetően a régi utcaneveket mondták be; ennek akkor és ott, 1957-ben akár személyes kockázata is lehetett, tehát a szóban forgó járművezetők nem kevés civil kurázsiról tettek tanúbizonyságot.

Az írógéppel írott, rövid jelentés a hétköznapi ellenállásnak ezt a jellegzetes formáját tárja fel:

Feljegyzés Gábor elvtárs részére.

Vita során több elvtárs felvetette, hogy az Autóbusz és Villamoskalauzok (sic!) az egyes megállóhelyek bemondásánál nem a jelenleg is érvényben lévő utcaneveket, hanem ellenforradalmi kezdeményezés alapján a régi utcaneveket mondják be. Így pl: a Vorosilov ut helyett Stefánia utat, Dózsa György ut helyett Aréna utat, stb. A vitában egy másik elvtárs viszont azt tette szóvá, hogy az elmondottaknál sokkal nagyobb hiba az, hogy a párt sajtója a Népszabadság felvesz és leközlöl olyan hirdetéseket, amelyeknél pl: Lenin krt. helyett Teréz krt. szerepel. Állítólag, ilyen hirdetés jelent meg a 6-i Népszabadságban. Helyes lenne fentiekre az illetékesek figyelmét felhívni.

Budapest, 1957. január 8.<sup>16</sup>

Forradalmi helyzetekben, a gyökeres politikai átalakulás heteiben-hónapjaiban az utcanevek és utcanévtáblák, ahogy arról már esett szó, az elemi tiltakozás célpontjaivá válhattak. Példaként szolgálhatnak az 1956-os és az 1989–1990-es események spontán vagy demonstrációszerű, de alulról kezdeményezett utcanévtábla-eltávolításainak esetei. Érdekes persze felvetni azt a kérdést is, hogy hol végződik a spontán állampolgári tiltakozás, és hol kezdődik az – adott esetben valamely párt vagy csoport által tudatosan irányított – politikai aktivizmus.

## MINDENNAPI INDOKTRINÁCIÓ A VÁROSBAN ÉS A LAKÓKÖRNYEZETBEN

Túlzás volna azonban azt állítani, hogy a magyar társadalom 1948 és 1990 között a folyamatos civil ellenállás állapotában élt volna. A rendszer sok tekintetben sikeresen fogadtatta el a lakossággal az új utcaneveket. Ennek egyik oka talán az lehetett, hogy a név-

<sup>16</sup> Feljegyzés, 1957. január 8. HU BFL XXXV.1.c/5. MSZMP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztály. 1957. 01. 02–1957. 01. 31. A Budapesti Pártbizottság és a pártszervezetek információs és hangulatjelentései.

cserék mindig csak részlegesek voltak, ezért a hagyomány és folytonosság érzete nem tört meg egészen.

Az új utcanévek sikeres társadalmi elfogadtatásában közrejátszott az a jelenség is, amit jobb híján generációs amnéziaként lehetne leginkább leírni. Az idősebb generációk megfogytatkozásával a diktatúra mindig építhetett arra, hogy a fiatalok, akik már csak az új nevekkal találkoztak, lassan homályba vesző történelmi emlékként fogják majd fel a régi utcanéveket, amelyet ők csak a szülők vagy a nagyszülők szóhasználatából ismertek, és amit már csak ezért sem akartak követni.

A rendszernek ez a számítása többé-kevésbé be is igazolódott. Az 1940 körül és azután született korosztályok már belakták és magukhoz idomították a szocializmusban használatos új neveket, és Novhét térről, Majáról, Felszab térről és Moszkváról beszéltek; nem volt különösebb problémájuk a Lenin körúttal, a Fürst Sándor utcával és a Münich Ferenc utcával sem. Legalábbis kevesen voltak olyanok az 1940 után születettek között, akik az utcanévhasználatból elvi kérdést csináltak volna. A 2000-es években készült oral history interjúk során sokszor szembesülhettek azzal az interjúkészítők, hogy a 60-as (illetve ma már inkább 70-es vagy 80-as) éveikben járó budapesti interjúalanyok akarva vagy akaratlanul rendre Lenin körutat, Tolbuhin körutat mondanak Erzsébet vagy Vámház körút helyett.<sup>17</sup>

A generációs szóhasználat tartóssága olykor még a nagy történelmi katarzisoknak is képes ellenállni. Amikor 1990-ben, a történelmi igazságtétel nagy pillanatában utcák száza kapták vissza Budapesten régi, polgári nevüket, a lakosság jórészt átállt ugyan az új nevekre, de egyes ikonikus nevek kérdésében nem engedett.

Az 1970-1975 előtt született korosztályok nagy része ma sem hívja soha Széll Kálmán térnek a Széll Kálmán teret, hanem mindig Moszkva térnek hívja, és a Ferenciek tere helyett sokan ma is makacsul ragaszkodik a Felszab térhez (legalábbis a budapesti születésűek). Egy online portál akkori híradása szerint 2011-ben „egyetlen nap alatt több ezren csatlakoztak A Moszkva tér nekem mindig Moszkva tér marad nevű csoporthoz a világ egyik legnagyobb közösségi oldalán, miután a fővárosi közgyűlés úgy döntött: 26 közterület nevét megváltoztatja.”<sup>18</sup> Az akkori számokat utólag ugyan nehéz ellenőrizni, de az tény, hogy *A Moszkva tér nekem mindig Moszkva tér marad* Facebook-oldal ma is létezik, és a jelen állapot szerint 10 741 kedvelője, illetve 10 549 követője van.<sup>19</sup>

Talán azért vált ez annyira érzelmi kérdéssé, mert a Moszkva tér az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején bizonyos korosztályok számára a budapesti társasági élet egyfajta középpontja volt; „a Moszkván” lehetett megtudni, hogy hol lesz éppen házibuli, és hova érdemes aznap menni. Ennek a világnak állított emléket Török Ferenc 2001-ben

<sup>17</sup> Egy példa a szerző saját praxisából: Interjú L. M.-mel. 2011. május 1. Az interjút készítette Szívós Erika. A szerző tulajdonában.

<sup>18</sup> Lásd borsonline.hu, 2011. április 29. <http://www.borsonline.hu/aktualis/duhosek-a-pestiek-az-uj-utcanev-kiatti/29836> *Letöltés ideje: 2020. december. 2.)*

<sup>19</sup> Lásd [https://www.facebook.com/mindigmoszkvater/?ref=page\\_internal&path=%2Fmindigmoszkvater%2F](https://www.facebook.com/mindigmoszkvater/?ref=page_internal&path=%2Fmindigmoszkvater%2F) *(Letöltés ideje: 2020. június 30.)*

bemutatott filmje, a *Moszkva tér*, amelynek cselekménye 1989-ben, a rendszerváltás idején játszódik. A Moszkva térnek egyébként a két világháború között szocializálódott budapestiek szlengjében is volt neve: *Kalefnek* hívták azok, akik 1951 előtt Széll Kálmán térként ismerték ezt a helyet, mely Széll Kálmán egykori miniszterelnök nevét 1929-ben kapta.

A régi utcanevekhez való ragaszkodás, az utcanevekhez való kötődés tehát nemcsak világnézeti, hanem generációs és érzelmi jellegű is lehet. A várossal, térrel, településekkel foglalkozó tudományokban és az antropológiában mára gyakran használt fogalomká vált a térkötődés vagy helyhez való kötődés (*place attachment*) fogalma, mely eredetileg a környezetpszichológiában nyert létjogosultságot.<sup>20</sup> Ezt továbbfejlesztve, azt gondolom, minden további nélkül – de legalábbis kísérleti jelleggel – megalkothatjuk a helynév-kötődés vagy helynevekhez való kötődés (*place name attachment*) fogalmát is: egyes régi közterület-elnevezések (vagy az azokból alkotott szlengszavak) használata a 20. század során könnyen válhatott a generációs identitás, a nemzedéki összetartozás szimbólumává – és működik akként mind a mai napig.

## FORRÁSOK

A Budapesti Pártbizottság és a pártszervezetek információs és hangulatjelentései. HU BFL XXXV.1.c/5.

Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései. HU BFL XXXV.1.a/4.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

BART István (szerk.) (2007): *Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig*. Corvina, Budapest. *BUDAPEST ATLASZ* (1992–1993). Kartográfiai Vállalat, Budapest.

Budapest Főváros Közgyűlése (2011): A Fővárosi Közgyűlés 2011. április 27-i rendes ülése. <https://budapest.hu/Lapok/A-F%C5%91v%C3%A1rosi-K%C3%B6zgy%C5%B1%C3%A9s-2011.-%C3%A1prilis-27-i-rendes-%C3%BCl%C3%A9se.aspx> (*Letöltés ideje: 2020. július 10.*);

A Fővárosi Közgyűlés 2011. december 14-i rendes ülése. <https://budapest.hu/Lapok/A-F%C5%91v%C3%A1rosi-K%C3%B6zgy%C5%B1%C3%A9s-2011.-december-14-i-rendes-%C3%BCl%C3%A9se.aspx> (*Letöltés ideje: 2020. július 10.*)

BUZA Péter – RÁDAY Mihály (1998): *Budapest teljes utcanévlexikona*. Gemini – Dinasztia, Budapest.

DÚLL Andrea (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan, Budapest.

<sup>20</sup> Lásd pl.: DÚLL 2009; DÚLL – IZSÁK (szerk.) 2014; DUSEK 2005.

- DÜLL Andrea – IZSÁK Éva (szerk.) (2014): *Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest.
- DUSEK Tamás (2005): *A társadalmi tér kutatásának alapkérdései*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- FAZEKAS Zsuzsanna (2019): A szocialista ünnepi tér kialakítása az 1950-es évekbeli Budapesten. In: *Urbs – Magyar Vároštörténeti Évkönyv 2019*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. (megjelenés alatt)
- FISCHER József (1985): Fischer József visszaemlékezése. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 408–413.; újraközlés: SIPOS András – DONÁTH Péter (szerk.) (2000): „A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. II. 1930–1990*. Budapest Főváros Levéltára – ELTE Tanító és Óvóképző Kar, Budapest. 275–282.
- GALLINA Frigyes (1930): Budapest utcanevei. *Városi Szemle* 16(6). 1346.
- GERŐ, András (1990): *Heroes' square*. Corvina, Budapest.
- GERŐ András (2009): *Térrőr: A Kossuth tér története*. Új Mandátum, Budapest.
- GLASNER, Peter (2015): Organisiertes Erinnern und Vergessen: Arbeit am (Straßen-) Namen-gedächtnis der Stadt. In: HALBEKANN, Joachim J. – WIDDER, Ellen – HEUSINGER, Sabine von (Hrsg.): *Stadt zwischen Erinnerungsbewahrung und Gedächtnisverlust*. Thorbecke, Ostfildern. 335–349.
- GYÁNI Gábor (2016): A város és az imaginárius történelem. In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Budapest. 135–151.
- JOÓB Sándor (2011): II. János Pál lett a Köztársaság térből. *Index.hu*, 2011. április 27. [https://index.hu/belfold/budapest/2011/04/27/ii.\\_janos\\_pal\\_papa\\_ter lett\\_a\\_koztarsasag\\_ter](https://index.hu/belfold/budapest/2011/04/27/ii._janos_pal_papa_ter lett_a_koztarsasag_ter) (Letöltés ideje: 2020. július 10.)
- LIPTÁK, Ľubomír (1999): Collective Identity and Public Spaces. In: CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (eds): *Collective identities in Central Europe in modern times*. Institute of the History of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. 121–156.
- Nem arattak sikert az új utcanevek Budapesten. *Napi.hu*, 2011. június 17. [https://www.napi.hu/magyar\\_gazdasag/nem\\_arattak\\_sikert\\_a\\_regi-uj\\_nevek\\_budapesten.486749.html](https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/nem_arattak_sikert_a_regi-uj_nevek_budapesten.486749.html) (Letöltés ideje: 2020. július 10.)
- NIKITSCHER Péter (2014): Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegysítéstől napjainkig. In: DÜLL Andrea – IZSÁK Éva (szerk.): *Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest. 77–102.
- PÓTÓ János (2003): *Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika*. Osiris, Budapest.
- RÁTONYI G. Tamás (2016): A Kodály körönd elnevezésének története. Utcanevblog. Utcák, terek. [https://utcakterek.blog.hu/2016/05/14/kodaly\\_korond\\_hitler\\_adolf\\_ter\\_utcanev](https://utcakterek.blog.hu/2016/05/14/kodaly_korond_hitler_adolf_ter_utcanev) (Letöltés ideje: 2019. december 1.)
- SIKLÓSSY László (1931): *Hogyan épült Budapest? A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története (1870–1930)*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
- SINKÓ Katalin (1987): A millenniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc* 7(2). 29–50.

- SIPOS Zoltán (2017): Még tavaly is több mint 300 közterületet neveztek át. *Origo.hu*, 2017. február 6. <https://www.origo.hu/itthon/20170201-egyre-kevesbe-kisert-a-kommunista-mult-az-utcanevekben.html> (Letöltés ideje: 2019. december 2.)
- STACHEL, Peter – JAWORSKI, Rudolf (Hrsg.) (2007): *Die Besetzung des öffentlichen Räumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Frank und Timme, Berlin.
- STACHEL, Peter (2007): Stadtpläne als politische Zeichensysteme: Symbolische Einschreibungen in den öffentlichen Raum. In: JAWORSKI, Rudolf – STACHEL, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Räumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Frank und Timme, Berlin. 13–60.
- TAKÁTS Rózsa (1985): A budapesti utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, '84. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 293–315.
- TURBUCZ Dávid (2015): *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- VARGA Bálint (2017): *Árpád a város fölött: Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- VÖRÖS Boldizsár (2019): Két szimbolikus térfoglalási akció: A magyar köztársaság kikiáltása 1918-ban és ellenünnepe 1919-ben. *Állam- és Jogtudomány* 60(3). 78–89.

A történelem és a pszichológia is hasonlít a futballhoz: szinte mindenki ért, pontosabban érteni vél hozzájuk. A pályán azonban korántsem tűnik ez olyan egyszerűnek, mint a közönség soraiból. Az eredményes játékhoz nem elegendő az akarat vagy a szerencse: kemény kiképzés szükséges. Az idegenben rendezett mérkőzések még nagyobb erőpróbát jelenthetnek. A történészek legalább olyan gyakran látogatnak a pszichológusok stadionjába, mint a pszichológusok, pszichoterapeuták és pszichiáterek a történészekébe. (Fontos különbség a futballhoz képest, hogy mi az ilyen kirándulások alkalmával nem egymás ellen játszunk.) Az idegen közegben elveszettek vagyunk, rászorulunk a másik útmutatására. Ha úgy tetszik: a közös edzésekre. Ez a belátás hozta létre 2018-ban a két szakma képviselőinek egyelőre informális munkacsoportját, mely a „Lélek és történelem” nevet kapta. Második konferenciánk a történelemben és pszichológiában egyaránt fontos fogalom, vagyis az „Örökség” alcímet viselte. E két alkalommal elhangzott előadások írott változata olvasható a jelen kötetben. Az öröklött tehetségtől a közösség örökségén keresztül a terhes örökség témájáig számos történet és jelenség kerül elő. A kép egyes, néha szórakoztató, máskor meg borzongató. Ilyen a történelem és a pszichológia. Ilyen az élet.



**nka**  
Nemzeti Kulturális Alap

ISBN 978-963-489-302-8



9 789634 893028